

55
 7f.

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏԵԱՆՑ

ՀԱՄԼՈՑ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԱՌԻԹԻՒՆ

ՊԱՅԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՄԿԶՐԻՑ ՄԻՆԶԵՐ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ժողովրդի ընկերացանությունն եւ դպրոցների համար

9(47.925)

S-37

Գ Ի Գ Ի Ա
 ԲՈՒՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
 ԿՈՄԻՏԵ
 ԿՈՄԻՏԵ

16088

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՑ

5 OCT 2011

9(47.395)

5-37

ՀԱՄԱՌՈՏ

այլ.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

1006
29387 2

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՍԿԶՐԻՑ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Բարնիօխած և ընդարձակած)

Ժողովրդի ընթերցանութեան եւ դպրոցների համար

Թ Ի Ֆ Լ Խ

Տպարան «ՊՐՕԳՐԵՍՍ» | Типография «ПРОГРЕСС»

Вельяминовская 7.

1909

2025051

Մախապատմական կեանք, Հայերի ծագումը
եւ Մաքնական Հայաստան:

1. Տանուտէրական նահապետութիւն՝ Հայկ-
Արամ: Դպրոցի ղեկավար Գրիգոր Գրիգորեան:

2. Զինուորական նահապետութիւն՝ Արամ—
Պարոյր:

3. Թագաւորութիւն՝ Պարոյր — Վահէ:

4. Անիշխանութիւն:

Բ. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԻՔ.

1. Ազատ թագաւորութիւն՝ Վաղարշակ—Աբգար:

2. Հարկատու թագաւորութիւն՝ Աբգար-Ար-տաշէս Գ.:

Գ, ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ:

Դ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ՝ կրօնական:

Ե. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՔ ԵՒ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՔ.

1. Իշխանութիւն՝ Ռուբէն—Լևոն Բ.

2. Թագաւորութիւն՝ Լեւոն—Կոստանդին Գ.

3. Լատինահայ թագաւորներ:

2. ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆՆԵՐ

1. Հայկազունիք. — Եօթը գլխանի վիշապ:
2. Արշակունիք. } Մի գլխանի արծիւ թևատա-
3. Բագրատունիք. } րած (կտուցում օձ բռնած):
4. Տրդատ. — Գառն խաչանիշ դրօշակով:
5. Ռուբինեանք. } Խաչով բաժանուած երկու ա-
6. Լուսինեանք. } ուիժ, վրան թագ:
7. Հայկազան } 1833 թ. 27-ին փետրուարի
- Նահանգը 1828 թ. } հաստատուեց Ռուս կառա-
- վարութիւնից:

ՆԱԽԱԳԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵՆՔ

Մարդս միշտ այսպէս չի ապրել, ինչպէս որ այսօր, այլ հազարաւոր տարիներ առաջ բոլորովին այլ կեանք է վարել և դեռ այսօր էլ կան ազգեր, որոնք իրենց նիստ ու կացով շատ են նմանում նախնի մարդուն:

Մենք հին մարդկանց յաջորդներս սկսում ենք ուսումնասիրել, թէ ինչպէս է ապրել մարդը սկզբներում երբ նա երևան է եկել երկրազնդի վրայ և տեսնում ենք, որ նա սկզբում եղել է վայրենի, անզարգացած և ժամանակի ընթացքում նա կարողացել է կամաց-կամաց յառաջադիմել, գիւտեր է արել, շատ բանին ինքն է յարմարուել, շատ բան իրեն է յարմա-

Նախապատմական մարդը
(շատ ֆրանսիացի նկարչի)։

նա է յարմարուել, շատ բան իրեն է յարմա-

րեցրել և այդպիսով առաջ է եկել ներկայ յառաջադիմած ու զարգացած կեանքը, որ դեռ էլ աւելի առաջ կերթայ և կգայ մի օր, երբ մեզ կդասեն կիսազարգացածների շարքը:

Մարդու կեանքի, յառաջադիմութեան ու կուլտուրական զարգացման պատմութիւնը կոչւում է մարդկութեան պատմութիւն և բաժանւում

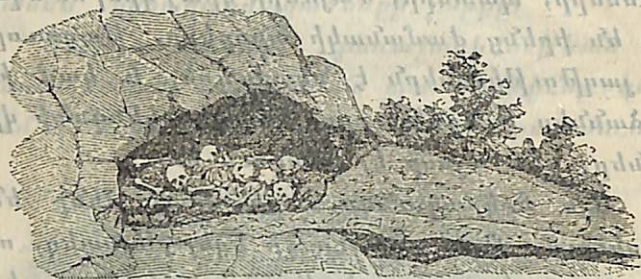
(նկար № 1.)

է երկու շրջանի. ա). նախապատմական, որի մասին գրաւոր պատմութիւն չկայ, բայց գիտնականները տեսնելով այդ շրջանի գէնքերը, գործիքները, ամանները, որոնք գտնւում են պեղումների ժամանակ, կարողացել են նկարագրել նրանց կեանքը. վերջապէս գտել են հին գերեզմաններ, անձանք մարդկային կմախքներով. բ). պատմական, երբ մարդիկ գիր են գտնում, գրի առնում տեսածն ու լսածը, պատահածն ու

եղածը. այդ գրքերը մնալով հասել են մեզ և ուսում առած մարդիկ նրանցից կազմել են պատմութիւն և կամ թէ հին մարդիկ քարերի, աղիւնների, պատերի, ժայռերի վրայ գրել ու նկարել են իրենց ժամանակի անցքերը, թագաւորն իր յաղթութիւններն է նկարագրել և կամ թէ արձաններ կանգնել, որոնք որպէս կենդանի վրկաներ, դեռ այսօր էլ կանգուն են:

Այն երկրագունդը, որի վրայ մենք ենք բնակւում, միշտ այսպէս չի եղել: Այստեղ, որտեղ այսօր ծովեր ու գետեր կան, գիտեցիր նախնների կարծիքով մի ժամանակ ցամաք երկիրներ կարող էին լինել, կամ թէ ներկայ ցամաքային երկիրներից մի քանիսը ծովով կարող էին ծածկուած լինել և այդ կարծիքը ճշտւում է, միայն երկիրը կամ մաս-մաս փոփոխուել է շնորհիւ երկրաշարժի կամ ջրհեղեղի, գուցէ և հրաբխային գործողութիւնից և այդ յեղաշրջման ժամանակ ազգեր ու երկիրներ են ոչնչացել, ծածկւել հողի տակ, որովհետեւ շատ տեղերում մարդկանց, կենդանիների, ձկների կմախքներ են գտնւում, մինչև անգամ գործիքներ: Գիտնականների ասելով, մարդկութիւնը ներկայումս բնակւում է մի մեծ յեղաշրջումից և փոփոխութիւնից յետոյ առաջացած մակերևոյթի վրայ: Շատ հին ժամանակ երկրագունդի վրայ ապրել են հսկայ կենդանիներ՝ մամոնտ, հսկայ փիղ, հսկայ եղջերու, հսկայ ունգեղջիւր և այլն, որոնք այլևս չկան և որեւէ պա-

տահարից ոչնչանալով վերջացել են, իսկ յետոյ առաջացողները ներկայումս գոյութիւն ունեցող տեսակներն են:

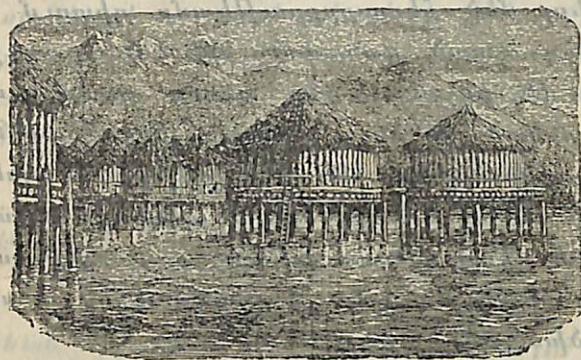

(նկար № 2)

Սկզբում մարդս ոչինչ չուներ, նա ա-
ԲՆԱԿԱՎ- զատ թափառում էր որտեղ և կամե-
րԱՆ նար և որտեղ որ մութը վրայ էր հաս-
նում, այնտեղ էլ գիշերում էր, միայն
թշնամուց՝ գազանից պաշտպանուելու համար նա
գիշերում էր քարանձաւում, ծառի վրայ, փոսի
մէջ և յաճախ փաթաթւում էր չոր տերեւների
մէջ: Մարդուս ամենահին բնակարանը քարան-
ձաւն է (նկար № 2):

Մինչև այսօր բազմաթիւ քարանձաւներ են
գտնուած մարդկանց ու կենդանիների կմախքով.
քարանձաւներից շատերը լցուած են զանազան
մնացորդներով՝ եղջիւրներով, սմբակներով և կամ
թէ այս ու այնտեղ ոսկորներ են ածած, իսկ
մուտքերի մօտ էլ վառարանների հետքեր կան:
Քարանձաւներն ու ժամանակներում գերեզմա-

նատեղեր են եղել (նկար № 2): Քարանձաւում
ապրող մարդիկ կոչւում են «Քարանձաւի մար-
դիկ»: Մարդս աւելի հմտացել է կեանքին և ժա-

(նկար № 3)

մանակի ընթացքում միջոցներ է փնտռել իրեն
ամեն տեսակ թշնամիներից ապահովելու. աւելի
ուշ ժամանակներում մարդս մտածում է ջրի
վրայ իրեն համար բնակարաններ շինել, որպէս-
զի կարողանայ պաշտպանուել գազաններից և ծան-
ծաղուտ տեղերում նա ցցերի վրայ բնակարան-
ներ է շինում:

1854 թ. Զուլիցերիայի Յիւրիխ քաղաքի մօտ
եղած լճի ծանծաղուտ տեղերից մէկը պիտի ցա-
մաքացնէին և այդպիսով երևան կգար մի ար-
գաւանդ տեղ, որ երկրագործութեան համար շատ
մեծ բարիք է մանաւանդ այնպիսի երկրում, ուր
ազգաբնակութիւնը խիտ է բնակեցրած և հողի

պակասութիւն է զգացուում: Յամաքացներին մարդիկ նկատեցին տղմի մէջ ինչ որ ցցեր, որոնք բաւական խոր ու լաւ ամրացրած էին, բայց մասամբ կոտորուել էին, մասամբ էլ փտել: Բանւորները մեծ հետաքրքրութեամբ դիտում էին այնտեղ գտած զանազան իրեղէնները և չգիտէին, թէ ինչպէս և ինչ տեղից պէտք է այնտեղ ընկած լինէին այն բոլորը, ինչպէս օրինակ՝ բրդի պարանները, հին ձկնի թելերի կծիկները, բազմատեսակ գործիքներն ու զէնքերը, ամանեղէնը և մինչև անգամ խնձորի ու տանձի կտորները, որոնք մասամբ քարացած էին, մասամբ էլ ածխացած:

Տեղական ուսուցիչներից մէկը լսելով այդ վերցրեց բանւորների գտած իրերից մի քանիսը և ուղարկեց Յիւրիլի գիտնական ընկերութիւններից մէկը, որտեղից մի գիտնական գնաց տեղն ու տեղը դիտելու ցամաքացրած վայրը և բանից դուրս եկաւ, որ այդտեղ մի ժամանակ եղել են բնակարաններ, ապրել են մարդիկ և նրանց բնակարանները շինած են եղել ջրում գտնուած ցցերի վրայ: Այդ բնակարանները յաճախ կրակի գոհ են դարձել և գուցէ այդպիսի մի պատահարից յետոյ այլևս մարդիկ չընկալանալու բնակարաններ չեն շինել: Զվիցերոցիք վերականգնեցին ցցէ բնակարանները (նկար № 3):

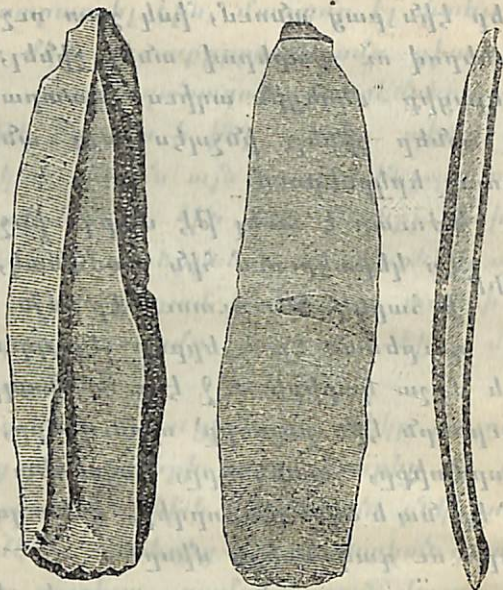
Երբ մարդիկ աւելի յառաջագիմեցին և բնակարանի կարիքն աւելի մեծացաւ, սկսեցին արհեստական քարանձաւներ փորել, որովհետեւ ե-

ղածները բաւական չէին. յետոյ գերաններից էին տներ շինում, ծածկում էին ծառերի ճիւղերով, տերևներով, խոտով, ներսից սուաղում էին, ծրխներոյգներ էին բաց անում, իսկ շատ ուշ սկսեցին սիւներով ու քարերով տներ շինել, մինչև որ բաբելացիք սկսեցին աղիւս պատրաստել և աղիւսէ տներ շինել, ինչպէս այդ անում են այժմ բոլոր երկրներում:

Դժուար է ասել թէ մարդս ինչ բանով էր կերակրւում հին ժամանակ, միայն ի հարկէ, նա ուտում էր այն, ինչորդուրեկան էր և երբէք չէր զգուում, որովհետեւ միշտ կարիքի մէջ էր: Ամենագլխաւոր կերակուրներն էին բոյսերը՝ պտուղները, տերևները, արմտիքը, հատիկները, դոցա հետ միասին ուտում էր նա և ձկնեղէն, որդեր, զանազան կենդանիների ու զազանների միսը:

Բայց այս բոլորը նա պատրաստի չէր գրտնում, այլ շարունակ որոնում էր: Վերջապէս նա նկատեց, որ տարուայ որոշ ժամանակներին այս կամ այնտեղ մի որեւէ բոյս է հասնում և սկսեց պարբերաբար չուել այն կողմերը: Այս տեղափոխութեամբ նա սկսեց դիտել այն պատճառները, որով մի որեւէ բոյս, հէնց օրինակ ցորենը, միայն որոշուած վայրում էր բանում և նկատեց, որ հատիկն ընկած տեղը նորն է բանում: Այսպիսով ինքն էլ գլխի ընկաւ և սկսեց ցանել, որով և սկիզբ առաւ երկրագործութիւնը: Այսբանով էլ չբաւականացաւ մարդը և նկատելով որ մի քանի բոյ-

սեր առատ բերք են տալիս, նրանց մշակութեամբ էլ
զբաղուեց: Յանուող բոյսերից ամենատառաջինն են՝
ըրինձ, կորեկ, սիմինդր, մախ, գարի եւ ցորեն:

(նկար № 4)

Նոյնպէս վարուեց նա և մսեղէնի հետ. ըս-
կսեց կենդանիներ որսալ և մսով կերակրուել,
բայց որովհետեւ միսը շատ անգամ աւելանում
էր ու փչանում, ուստի դրա առաջն առնելու
համար արեւի տակ ապուխտ էր դարձնում և սլա-
հում:

Թէ երկրագործութեան և թէ որսոր-
դութեան համար մարդուն գործիքներ
ու զէնքեր էին հարկաւոր, մինչդեռ
նա միայն փայտից էր օգտւում, նրա-

նով էր փորում հողը, որպէսզի արմտիք հաւա-
քէ և կամ որեւէ զազանից ու կենդանուց պաշտ-
պանուի, միևնոյն ժամանակ երբ կարծր կեղև
ռնեցող պտուղ էր ուզում ուտել, ատամներն
անգոր էին և ստիպուած էր քարի օգնութեանը

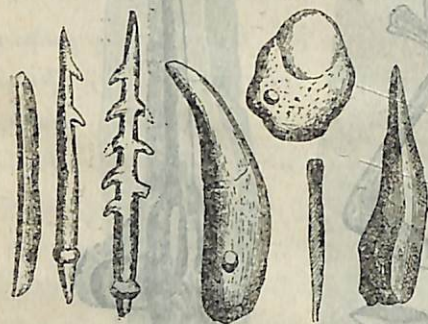
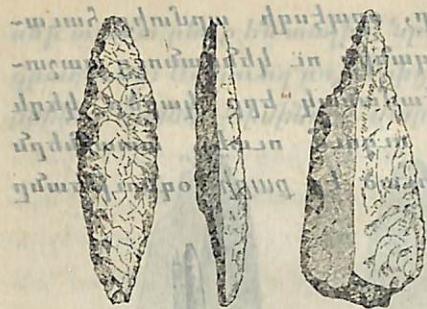

(նկար № 5)

(նկար № 6)

դիմել՝ դնում էր մի քար, վրան դնում ընկուզը
կամ կաղինը և միւս քարով կոտորում և այստե-
ղից նա գտաւ, որ քարը իրեն մեծ ծառայու-
թիւն կարող է մատուցանել և կայծաքարից դա-
նակներ սլաքառատեց (նկար № 4): Նա այդքա-
նով չբաւականացաւ և շուտով գլխի ընկաւ, որ
հատիկները կարելի է աղալ. վերցրեց մի հարթ
քար, վրան հատիկներ ածեց ու սկսեց շփել մի
ուրիշ քարով և այդպիսով գտաւ երկանաքարեր:

(նկար № 7)

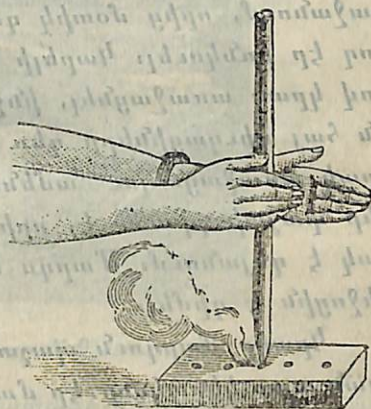
Փոքր առ փոքր նա սկսեց կատարելագործել իր գործիքները և շուտով քարէ կացիններ պատրաստեց (նկար № 5 և 6): Քարի հետ միասին նա սկսեց օգտուել նաև ձկների և կենդանիների ոսկորներից: Ահա այստեղ (նկար № 7) դըրուած են քարէ դարի նախնական ժամանակների

գործիքները. վերևի մասում եղած երկու կողմի երեք սրածայր նկարները քարէ դանակի, նիզակի ծայրերի ու դանակների տեսակներն են շինուած կայծաքարից, փոքրիկ սրածայրը ոսկրէ ասեղ է, երկու կանխամանները ոսկրէ կանթեր են ձուկ որսալու համար, մնացեալ երկուսից մէկը արջի առամից է շինուած, միւսը ձիու ախանջի ոսկրից՝ մանեակ շարելու համար:

Քարէ դարը բաւական երկար տևեց, մարդիկ բաւական ժամանակ միայն քարով կառավարուեցան: Եղել է հին քարային շրջան, երբ գործիքները կարծր էին, բայց կոպիտ կերպով տաշած, մինչ-

դեռ երբ քարէ դարը անց էր կենում, որովհետև մարդիկ հանք էին գտել, կային լաւ հարթած ու տաշած գործիքներ, թէպէտ աւելի փափուկ քարից էին շինուած. այս շրջանն էլ կոչուում է նոր քարային շրջան:

Մարդը մերկ էր և հարկաւոր էր պաշտպանուել, որովհետև միշտ տաք երկրում ապրել չէր կարող և հանգամանքները ստիպում էին նրան անցնել ցուրտ երկիրները: Նրանք հետզհետէ բազմացան, հողի կարիքը, հացի խնդիրը նրանց առաջ էր մղում: Հաւանական է, որ նրանք սկզբում բուսեղենով էին պատրաստում, բայց երբ մարդն սկսեց որսորդութեամբ ըզրազուել, սպանած կենդանու և գազանի մազեղէնի ու մորթու մէջ էր փաթաթւում, որով շատ անգամ որսի ժամանակ կարողանում էր խաբել որսի կենդանիներին ու գազաններին ու ողջ-ողջ բռնել: Այնուհետև մարդս սկսեց բուսեղէնից թաղիքներ պատրաստել, որի մէջ և փաթաթւում էր, մինչև որ գործուածքներ կամ կերպաններ սկսեցին պատրաստել, որով առաջացաւ ոստայնանկութեան

(նկար № 8)

էր խաբել որսի կենդանիներին ու գազաններին ու ողջ-ողջ բռնել: Այնուհետև մարդս սկսեց բուսեղէնից թաղիքներ պատրաստել, որի մէջ և փաթաթւում էր, մինչև որ գործուածքներ կամ կերպաններ սկսեցին պատրաստել, որով առաջացաւ ոստայնանկութեան

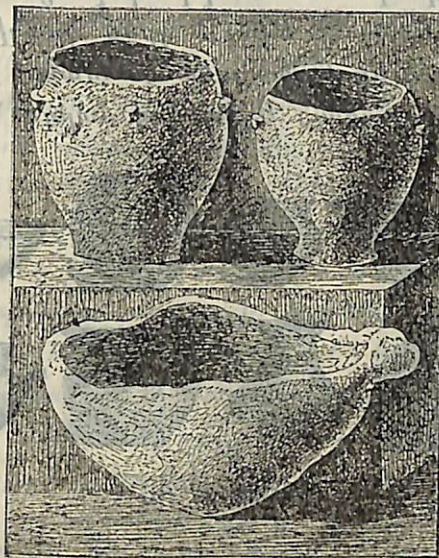
արհեստը: Առաջ անթև շապիկներ էին կարում ու հագնում, յետոյ սկսեցին թելերով երկար շապիկներ պատրաստել, որից և ներկայումս եղած հագուստն է հնարուել:

Կրակը մարդուն ընկերն է (նկար № 8): Յայտնի չէ թե ինչպէս մարդս գտաւ կրակը, բայց գիտնականները կարծում են, որ կայծակ խփելուց կարող էր հրդէն ծագել և մարդս օգտուելով այդ հանգամանքից որևէ միջոցով մշտապէս կրպակէր կրակը, որպէս զի հարկաւոր դէպքում օգտուէր: Վերջապէս կայծաքարը տաշելիս կայծեր են առաջանում, որից մօտիկ գտնուող չոր խոտը կարող էր բռնկուել: Կարելի է նաև արեթի միջոցով կրակ առաջացնել, ինչպէս որ այդ անում են հայ գիւղացիները դեռ մինչև այսօր: Սակայն կրակ առաջացնելու ամենասովորական ու հին ձևը փայտի շփումն է, որի արագութիւնից կրակ է գոյանում: Մարդս երկար ժամանակ այդ միջոցին է դիմել:

Կրակը մարդուն պաշտպանում էր ցրտից և նրան տաք կերակուր էր մատակարարում: Սկզբում միսը գցում էին կրակի մէջ ու խորովում, յետոյ միսրի մէջ էին թաղում. ապա կրակի մէջ տափակ քարեր էին դնում ու տաքացնելով՝ միսը դնում վրան որ խորովի, բայց վերջը սկսեցին ամաններով եփել:

Ամեն մի բնակարան ունէր հնոց—վառարան, որտեղ միշտ կրակ կար. իսկ պէտք չեղած ժա-

մանակ կրակը թաղուած էր մոխրի մէջ: Երբ արդէն հասարակութիւններ էին կազմուել ու մարդոց մէջ մտել էր հաւատի գաղափարը, կրակը պահուում էր քրմերի հսկողութեամբ կրոատներում:

(նկար № 9)

Կրակի գիւտը կատարելագործեց մարդու ձեռարուեստը:

Մարդը ամաններ չունէր և հեղուկներ ԱՄԱՆՆԵՐ ըր համար, օրինակ ջրի համար, գործ էր ածում փոսացած քարեր, խեցիներ, գանգեր, գղձիւններ և խոշոր պտուղների կճեպներ. բայց դրանցով անկարելի էր կերակուր եփել: Վաղուց արդէն հաւ կտրամներ ու զամբիւղներ էր

1006
29387

հիւսում պտուղներ հաւաքելու համար և նկատելով, որ նրան հեղուկների համար մեծ ամաններ են հարկաւոր, մանաւանդ որ շատ անգամ շուրջ բնակութիւնից հեռու էր լինում, կողովները ներսից կաւով սոււաղեց և նրա մէջ հեղուկներ էր պահում: Մարդս փորձեց սոււաղած կողովով կերակուր եփել և դրեց կրակի վրայ. կողովն այրուեց և մնաց կաւէ ամանը, որ թրթուրեւով ամրացաւ: Այսպիսով մարդս նկատեց,

(նկար № 10)

որ կրակով կարելի է ամուր ամաններ պատրաստել և այնուհետեւ նա այդ ձևով էր ամաններ պատրաստում (նկար № 9): Հին կաւէ ամաններ են գտնուած, որոնց վրայ պարզ կերպով երևում են կողովների ճիւղերի հետքերը: Երբ արդէն ամանները պատրաստում էին առանց կողովների, այն ժամանակ ամանները դրսից զարդարում էին նկարներով, որ մինչև այսօր գոյութիւն ունի: Այստեղ ձեր առաջ կայ (նկար № 10) կաւէ կատարելագործած ամանների մի

ժողովածու, որոնք գտնուած են Զւիցերիոյ ցցէ տների գիւղերի տեղերում եղած տղմի մէջ:

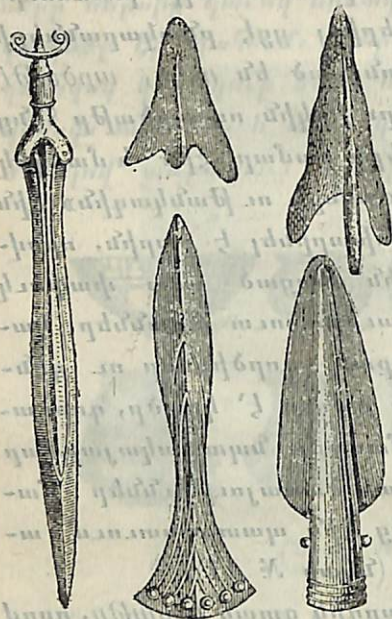
Քարից յետոյ գործածութեան մէջ էր ԲՐՈՆԶԷ ըրոնգ կոչուած մետաղը, որ ստացեալ էր ԵՐԿՍՈՒՄՈՒՄ է պղնձի ու անագի խառնուրդէ ԴՍՐԵՐ դից: Զւիցերիոյ ցցէ բնակարանների տղմում գտնուած են ոսկէ, արծաթէ և ըրոնգէ առարկաներ: Ոսկին ու արծաթը հէնց սկզբից միայն զարդերի համար էին և մարդիկ այդ երկու հանքերը «ազնիւ ու թանկագին» էին համարում: Բրոնզը փոխարինել է քարին, որովհետեւ պղինձն առանձին վերցած շատ փափուկ մետաղ է և նրանից աւելի շուտ ամաններ կարելի է պատրաստել, քան գործիքներ ու զէնքեր, մինչդեռ բրոնզը ամուր է՝ կարծր, գործածութեան համար էլ մասամբ նպատակայարմար և երկար ժամանակ նա ծառայութիւններ մատուց մարդուն՝ նրանից էին պատրաստում ամաններն ու զէնքերը (նկար № 11):

Բրոնզից յետոյ մարդիկ գտան երկաթը, որով վերջացաւ բրոնզի գործածութիւնը և կարելի է ասել, որ երկաթէ դարը դեռ այսօր էլ շարունակւում է, թէպէտ ներկայումս կան աւելի կարծր հանքեր: Երկաթի գիւտից սկսուեց մարդկութեան իսկական յառաջադիմութիւնը:

Մարդու գոյութեան առաջին օրից գոյութիւն է ունեցել և շունը, որ մարդու հետ շրջում էր և կերակրւում նրա մնացորդներով, բաւականանում

ԲՆՏԱՆԻ
ԿԵՆԴՐԱՆԻ
ՆԵՐ

էր մարդու շարտած ոսկորով: Յետոյ մարդը խողին ընտելացրեց, որովհետև նա էլ կերակրելու համար մեծ հոգս չէր պատճառում: Երբ մարդը բնակարան շինեց իր համար, բնակարանում երեաց մուկը, որին հետեւեց նրա թշնամի կատուն և սա էլ ընտելացաւ:

(նկար № 11)

մեծացնում ու ընտելացնում: Այսպիսով նա շուտով այծերի ու ոչխարների հօտեր կազմեց և շուտով ընտանի կենդանիների շարքն անցան կովը, ձին, ուղտը, եղջերուն և այլն, իսկ գաղանները չընտելացան, որովհետև մսակեր էին, իսկ մարդս ինքը յաճախ ամիսներով մսի երես չէր տեսնում և վերջապէս կենդանիները ոչ այնքան ուտեստի համար էին, որքան որպէս

տնտեսութեան օգնականներ: Կենդանիներին հարկաւոր էր խնամել և մարդիկ ստիպուած էին ձմեռուայ պաշարը հոգալ, բայց որովհետև հօտերի բազմութիւնը նրանց համար դժուարացնում էր պաշարի հաւաքումը, ուստի և մարդս ստիպուած էր տարուայ որոշ եղանակներին խոտաւէտ տեղում ապրել: Այսպիսով նա խաշնարած էր եւ թափառական կեանք էր վարում:

Մարդիկ սկզբից հետէ ջրերի մօտ ԾՈՎԱԳՆԱ- էին բնակւում որպէս զի ջրի պակաս ՅՈՒԹԻՒՆ սութիւն չզգան: Վաղուց նկատել էին, որ կան առարկաներ, որոնք փնտում են ջրի երեսին, բայց և կան առարկաներ, որոնք սուզւում են: Երբ մարդը լողալիս յենւում էր լողացող գերանին, նկատում էր որ գերանը չի սուզւում և ահա նա մտածում է օգտուել այդ բանից: Եթէ նա մի գերան վերցնէր և նրա օգնութեամբ լող տալ սկսէր, դժուար էր, հարկաւոր էր հաւասարակշռութիւն, ուստի նա վերցնում էր մի քանի հատ գերան, կապում էր այնպէս, որ վրան կարող էր նստել ինքը և բաւական ծանր առարկաներ կարող էր տեղաւորել: Դա կոչւում էր լաստ: Նա սկզբում պատրաստում էր նաև յենաթի, որով կարողանում էր առաջ մղել, իսկ յետոյ յենաթին ղեկի փոխուեց, որով կարելի էր լաստին ուղած ուղղութիւն տալ:

Լաստը լողում էր, իսկ մարդս նկատում էր, որ քամին խփելով նրան քշում է այն կողմը,

ինչ ուղղութիւն որ բռնել է քամին: Բնական է որ այս բանը մարդու ուշադրութիւնից չէր վրիպիլ և հէնց այդ երեւոյթը դրդեց մարդուն առաջատններ պատրաստել, որով շատ հեշտացաւ ծովագնացութիւնը: Այնուհետեւ մարդը փորձեց նաւ պատրաստել: Նա վերցնում էր հաստ գերանը և փորելով միջուկը՝ նաւակ էր պատրաստում: Բայց միջուկ փորելը հեշտ բան չէր, ուստի նա կրակի օգնութեամբ այրում էր միջուկը, յետոյ տաշում էր, որպէս զի հաւասարակշռութիւնը պահպանուի և նրանով էր լողում: Մարդը շուտով գլխի ընկաւ և թի պատրաստեց:

Առագաստները սկզբում ծառերի կեղևներէից էին պատրաստում, յետոյ արդէն թաղիքներէից ու գործուած կերպաններից:

Ձուրն արդէն որպէս բնութեան պատճառով ջնեւրից մէկը սկզբից ի վեր գործ էր ածւում, բայց միևնոյն ժամանակ շատ հին ժամանակներում արդէն մարդիկ գործ էին ածում կաթը: Սկզբում կենդանիներին չէին կթում, այլ ուղղակի ծծում էին: Երբ մարդիկ արդէն խաշարածութիւն սկսեցին, նրա հետ էլ սկսեցին կթել կենդանիներին:

Կային նաեւ արհեստական հեղուկներ՝ խմորիչներ, որոնք մարդկանց արբեցնում էին, բայց նախնի մարդը, չէր կարողանում հասկանալ նրանց հասցրած վնասը, որովհետեւ երբ նայողնաժ ու թմրած խմում էր, մի տեսակ առոյգ էր դառնում, ոյժեւ չ վերականգնում էին և

դրան հետեւում էր քունը, որով մարդս կարողանում էր հանգստանալ: Զանազան ժողովուրդներ դեռ ուշ ժամանակներում բազմատեսակ խմիչքներ ունէին, որ պատրաստում էին բոյսերից, բայց որոշ կերպով չի կարելի ասել թէ որ խմիչքն է եղել տիրապետող նախապատմական դարի ընթացքում, միայն յայտնի է, որ մեղրը անյիշատակ ժամանակներից արդէն շատ տարածուած է եղել ամեն տեղ և մարդիկ ներանից կերակուրներ էին պատրաստում: Բայց մեղրը դիւրամարս չէ և մարդու ստամոքսը վնասւում է, և մարդիկ ջրի մէջ լուծելով՝ մի տեսակ քաղցր խմիչք էին պատրաստում, որ ժամանակի ընթացքում եփ էր գալիս և ստացւում էր էր մի տեսակ արբեցուցիչ խմիչք: Այդ խմիչքը շատ տարածուած էր նաեւ պատմական դարերում: Ժամանակակից ժամանակներում արդէն արդէն չեն օգտագործում քաղցր խմիչքը:

Միևնոյն եղանակով մարդիկ սովորեցին և զարեշուր պատրաստել, որառաջանում էր ալիւրը ջրի մէջ լուծելուց: Գարեջուրը շատ էր ժողովրդականացած նաեւ Հայաստանում Քրիստոսից 6—7 դար առաջ և յոյն պատմիչների տեսելով Հայաստանի հարեան ազգերը մեծ քանակութեամբ արտահանում էին իրանց երկիրները:

Երրորդ խմիչքն է զինին, որ ստացւում է խաղողից և դարձեալ սովորական եղանակով խաղողը քամելով քաղցր խմիչք է ստացւում, որ մի քանի օրուայ ընթացքում նոյնպէս եփ է գալիս և ստացւում է զինի: Կինին ի հարկէ ա-

ւելի է ներգործում, քան գարեջուրը և հնում մարդիկ սովորաբար գինին ջրով էին գործածում: Բացի այս եղել են և այլ տեսակ խմիչքներ, որոնց ինչ լինելը մինչև մեզ չի հասել:

Այս բոլորը կատարում էր միայն նրա համար, որպէս զի մարդս կարողանար իր գոյութիւնը պահպանել, բայց երբ արդէն նա գրտաւ ուտեստ, բնակարան, հագուստ ու կարևոր գործիքներ, սկսեց կազմակերպուել՝ սկիզբ առաւ նրա բուն կուտուրական հասարակական կեանքը:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Մարդս մենակ ապրելով չէր կարող իր աֆերիՆԱՍ-նորեայ պէտքերը հոգալ, որովհետև ամեն ՏԱՆ ԵՒ ղէպքում նրան օգնող ընկեր էր հարկաւոր. ԸՆՏԱՆԻՔ երկրագործը երկրագործի ընկեր էր դառնում, խաշնարածը խաշնարածի, ձկնորսը ձկնորսի, որսորդը որսորդի և բերքն ու ձեռք բերածն էլ բաժանում էին հաւասար չափով: Այստեղից առաջացաւ խմբական կեանքը՝ մարդիկ ապրում էին խմբուած ու յաճախ ազգակցական կապերով կապուելով գերդաստաններ էին կազմում:

Նախնի ընտանիքը այն չէր, ինչոր այժմ է, միայն երբ արդէն գերդաստաններն առանձնացան, այդ մէկ տեսակ խմբակցութիւնը շարունակուեց մինչև այսօր և դեռ այսօր էլ ինչպէս բոլոր արեւելեան ազգերի, այնպէս էլ մեր մէջ կան նախնական ձևով ընակուող գերդաստաններ:

Սկզբում ամուսնութիւն գոյութիւն չուներ, այլ մարդիկ բազմակիւն էին, իսկ կանայք էլ պատկանում էին ամեն մի մարդու և այդ իսկ պատճառով էլ չկար իսկական ազգակցութիւն և ընտանիք, մինչև անգամ քոյր ու եղբոր միջև ամուսնութիւն գոյութիւն ուներ, որովհետև նրանց քոյր եղբայր լինելն էլ որոշ չէր:

Կամաց-կամաց մարդկութիւնն այն համոզման եկաւ, որ ազգակցական ամուսնութիւնը ֆլասակար է և արգելեցին, որից իմացան թէ ոչ ազգակցական ամուսնութիւնից ծնուածներն ուժեղ են և առողջ: Այս օրէնքը պահպանելու համար սերունդների հաշիւ կար և այդ հաշիւը մասամբ մնացել է և մեր մէջ, բաւական է եթէ յիշենք Ժողովրդի ասած «օխտ պորտը», որ նշանակում է եօթը սերունդ: Սերունդը սկզբում հաշուում էին մի մօրից առաջացածների հաշուով՝ որդիքը, թոռները, ծորները. այդ ղէպքում մայրը մինչև անգամ մի տեսակ իրաւունքների տէր էր և ցեղն անգամ հնազանդւում էր նրան: Այս բանը դեռ այսօր էլ գոյութիւն ունի շատ Ժողովրդների մէջ: Այս ղէպքում կինը աչքի էր ընկնում որպէս ընկեր-աշխատաւոր և դաշտերն էր մշակում, բայց երբ արդէն տղամարդը ստիպուած էր որպէս խաշնարած չուել մէկ տեղից միւսը՝ բնական է որ կինն էլ ստիպուած էր թողնել դաշտը և չուել մարդու հետ և այդ ղէպքում արդէն տղամարդու իրաւունքները գերադասութիւն ստացան և ամուսնանալով մի այլ ցեղից վերցրած կնոջ հետ կազմում էին առանձին ընտանիք. նրանց որդիքն ու թոռները բոլորն էլ հպատակւում էին մէկին՝ ընտանիքի հօրը, որ կոչւում էր Նահապետ, իսկ ցեղն էլ կոչւում էր Նահապետական: Ցեղը շուտով բազմանում էր. ճիշտ է, նրանք ունէին ընդհանուր դաշտեր, անտառներ, ջրամբարներ, բայց դժուար էր մեծ հօտերի համար արօտատեղիներ գտնել, ուստի և ստիպուած էին բաժանուել, որովհետև անվերջ կուխներ էին տե-

դի ունենում: Առհասարակ բաժանում էին եղբայրները և կազմում առանձին նահապետութիւններ: Եթէ դեռ չբաժանուած ընտանիքի հայր-նահապետը մեռնում էր, ցեղը հպատակում էր անդրանիկ որդուն, որ հօր մահից յետոյ ընդունում էր որպէս նահապետ: Վերջին ու ամենաընդունուած ամուսնութիւնը գոյգից կազմուած ընտանիքն էր:

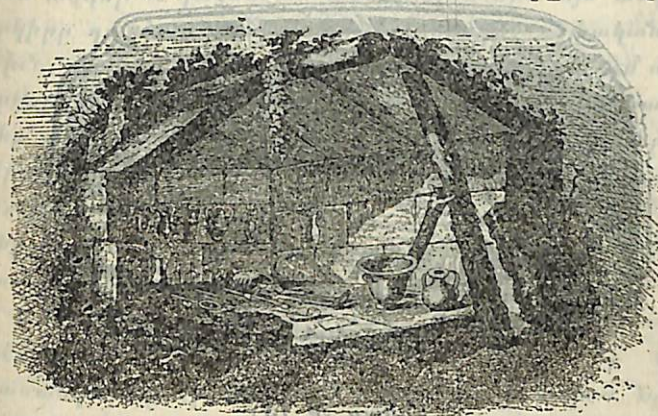
Մարդկութիւնը բազմաճառով ամենից շուտ ՍՏՐԿՈՒ- չարագործութիւն սովորեց, որովհետեւ դաթիին և հեշտ էր և ձեռնտու: Նահապետութիւնները բազմանում էին, անցնում էր ժամանակ և նոր սերունդը մոռանում էր նախնիքների ազգակցութիւնը ու աշխատում էին միմեանց գերազանցել քաջութեամբ: Նրանք ապրում էին անհաշտ՝ մի ցեղ աշխատում էր ճնշել միւսին և մինչև անգամ յաղթողները յաղթուածի միտն էին ուտում. երբ արդէն կեանքը փոքր ինչ հեշտացաւ, մարդակերութիւնը վերջացաւ: Այժմ նրանք ողջ ողջ բռնում էին յաղթուածներին և բերելով իրենց բնակավայրը, ծառայեցնում էին: այդպիսիները կոչւում էին ստրուկ:

Մարդկանց խմբական բնակչութիւնը երկու-ԳԻՒՂ եւ սի էր բաժանւում, մի մասը ապրում էր ՔԱՂԱՔ միշտ միևնոյն տեղը, որովհետեւ կապուած էր հողի հետ, ինչպէս օրինակ երկրագործները և կոչւում էր նստակեաց, իսկ միւս մասը ստիպուած էր մի տեղից միւսը գնալու, ինչպէս օրինակ խաշնարածները և կոչւում էին լափառաշրջիկ: Մենք նստակեաց ժողովրդին ենք պարտական, որ այսօր այսքան յառաջադիմել ենք: Նրանք ապրելով միշտ միևնոյն տեղը, իրենց համար բնակարաններ էին կառուցանում և այդպիսով հիմնուեցան գիւղեր, որի բնակչութիւնը աշխատում էր իրեն բարեկեցութեան համար միջոցներ որոնել և նրանց մէջ երևում էին

երկրագործներ, երկաթագործներ, կօշակարներ, սափրիչներ և այլն:

Գիւղը հետզհետէ մեծանում էր և փոխւում՝ քաղաքի, որտեղ արհեստներն աւելի էին զարգանում ու յառաջադիմում: Այսպիսով արդէն կար երկու դասակարգ՝ գիւղացի և քաղաքացի, որոնք շարունակ գործ ունէին իրար հետ:

Գիւղում սեփականութիւնը համայնական ՍեֆԱԿԱ- էր աշխատում էին հասարակութեան հանձնարարներ մար, մէկը ցորեն էր մատակարարում, եւ ԱՌԵՒ- միւսը հագուստ, երրորդը գէնք ու գործիք ՏՈՒՐ որ և փոփոխում էին, որով սկիզբ առաւ փոխանակութեան առեւտուրը: Փոխա-

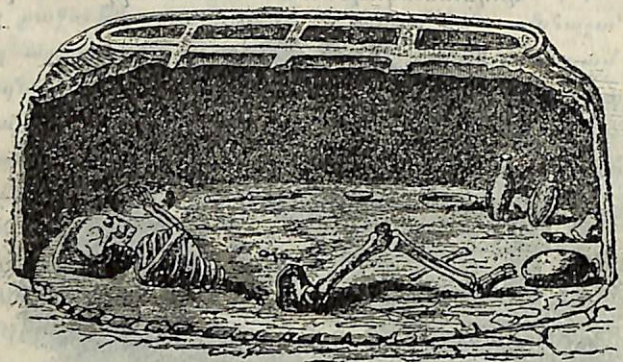
(նկար № 12)

նակութեան առևտուրը սկսուեց այն ժամանակ, երբ արդէն մարդիկ մի տեմակ մասնաւոր սեփականատէրեր էին դարձել և այլ ևս չէին հպատակւում համայնական սեփականութեան օրէնքներին:

Առևտուրը կառարւում էր գին ունեցող առարկաներով, կշռւում էին կամ չափում. այստեղից էլ որոշ մեծ աւելանք ու կշռով մետաղի կտորներ առաջ

եկան, որով հնարուեց ղրամը: Դրամի ամենահին մետաղներն են, բրոնզ, երկաթ, արծաթ և ոսկի:

Առևտուրը կատարւում էր երկու կերպ: Քաղաքներում կային շուկաներ, գիւղացիք իրենց բերքերից աւելորդ մասը բերում էին քաղաք վաճառելու և քաղաքը լցւում էր. այստեղ առևտուր էին անում համացեղ մարդիկ. այսպիսի առևտուր կոչւում է ներքին: Շուտով առաջացաւ մի նոր դասակարգ, որոնք վաճառական էին կոչւում. դրանք միջնորդի դեր էին կատարում՝ տանում էին տեղական ապրանքը և փոխանակում այլ երկրի ապրանքի հետ ու բերում իրենց երկիրը: Այսպիսի առևտուրը կոչւում է արտաքին:

(նկար № 13)

Մասնաւոր սեփականութեան դադարում ժԱՌԱՆ-
ԳԱԿԱՆՈՒ-
ԹԻԻՆ
րը մարդկութեան վրայ վատ ազդեցութիւն գործեց. օրինակ՝ երբ մի մարդ մեռնում էր յաճախ նրա հետ թաղում էին նաև կնոջը, ստրուկներին ու սեփականութիւնը և կամ այրում: Ներկայումս գտնուած են մի շարք գերեզմաններ (նկար №№ 12 և 13), որոնք առանձին բնակարանների են նմանում և այնտեղ ոչ

միայն մարդկանց կմախքներն են թաղուած, այլև տանու իրերը՝ ջրամանը, կաթնան և այլն. ժամանակի ընթացքում, մարդիկ զգացին, որ մարդու հետ թաղելով նրա սեփականութիւնը, զրկւում են նրա արեւնակից յաջորդներին՝ որդոցը և որոշեցին ունեցածը թողնել ժառանգներին: Այստեղից առաջացաւ ժամանակակիցութիւն:

Կեանքի պայմանները փոխեցին մարդկանց. ՊԵՏՈՒ-
ԹԻԻՆ
ուժեղները ճնշում էին թոյլերին և ցեղերը, մասնաւոր նրանք, որոնք աւելի ևս նեղու-
ուած էին շրջապատողներից սկսեցին միանալ, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան դիմադրել թշնամուն: Ցեղերի այս տեսակ միաւորումից առաջացան ազգեր և կազմեցան պետութիւններ: Այս անգամ երկիրը դարձաւ բազմացեղ ժողովրդի սեփականութիւն, որոշում էին սահմանները և կառավարւում որոշ օրէնքներով: Նրանց միջև թէպէտ անվերջ պատերազմներ տեղի ունէին, բայց առևտրական յարաբերութիւնները շարունակւում էին և եթէ մի մարդ մի պետութիւնից մասնում էր օտար պետութեան սահմանները, նրան ընդունում էին, և պահանջում հպատակուել երկրի օրէնքներին:

Ինչպէս որ ցեղի գլխաւորը իշխանաւոր էր, այնպէս էլ պետութեան մէջ կար իշխանաւոր, որ կամ ժառանգաբար էր ստանում այդ կոչումը և կամ նրան ժողովուրդն էր ընտրում: Հին մարդիկ առ հասարակ նայում էին ժառանգի արժանաւորութեան վրայ և դոյութիւն ունէր ժողովրդական ներկայացուցչութիւն, որ կոչւում էր Համայնքի Խորհուրդ, իսկ աւելի ուշ Ժնրակոյտ, որի անդամները ընտրւում էին պատկառելի ծերերից: Ուշ ժամանակներում իշխող լինելու ցանկութիւնը ստեղծեց ժողովուրդ կառավարողներ և նա էր հասնում այդ կոչմանը, ով իր ուժով կարողանում էր կուլ տալ ուրիշ իրաւունքները:

Բայց թէ ինչպէս էր խօսում մարդը, զբան
ԼԵՉՈՒ շատ գփուարութեամբ կարելի է պատաս-
 խանել, միայն ներկայումս եղած վայրենի-
 ների մէջ դեռ ևս կան լեզու չունեցողներ, և խօսում
 են զանազան նշաններով. նոյն էին անում և նախնի
 մարդիկ: Նրանք սկզբում խօսում էին նշաններով և
 հասկացնում էին միմեանց: Այդ նշաններէն բառեր
 առաջացան և բառերից էլ լեզուներ:

Քարէ դարեշրջանում մարդիկ աշխատում էին
 նկարել և գրաւոր լեզուն այնտեղից էլ սկսուեց: Ամե-
 նահին գիրը կոչւում է գաղափարագիր, այսինքն նը-
 րանք գիր չունէին, այլ ուզած առարկան նկարում
 էին: Բայց այսպիսով չէին կարող ցանկացած մեղքն
 արտայայտել, ուստի և պայմանական նշաններ հնա-
 րեցին, որով առարկայի գործողութիւնն էին ցոյց տա-
 ւիս: Սրանից յետոյ վանկագիր հնաբեցին, այնպէս
 էին գրում, ինչպէս այժմեան բերանները՝ առարկան
 կամ բառի որևէ վանկը նկարում էին, մնացածն էլ
 վանկի հնչիւնի նշաններով էին ներկայացնում: Վան-
 կի հնչիւնային նշանները շատացան և այդ նշաններից
 էլ կազմուեց այբբէնը: Գրելու համար գործ էին ա-
 ծում քարը, մետաղը, կաւէ աղիւնները և այլն:

Վաղ ժամանակներից մարդս շրջապատի
ԿՐՕՆ ստեղծագործութիւնը վերագրում էր հոգի-
 ներին և ամեն մի տեսանելի ու անտեսա-
 նելի առարկան աստուածացնում. երկրագործը վախե-
 նում էր թէ իրեն բարեբարողներից և թէ փաստողնե-
 րից և պաշտում էր նրանց, ինչպէս են՝ հող, երկինք,
 արև, կայծակ, որոտն և այլն և ի հարկէ մարդս այդ-
 պիսով երկու գաղափար էր ճանաչում՝ չար և բարի
 ու նրանց հաւասարապէս պաշտում:

Նախնի մարդիկ գաղափարական աստուածութիւն
 չէին ճանաչում, այլ նա առարկայական էր և նրանց
 ձուլում էին, շինում, նկարում ու վերջը պաշտում,

իսկ հարկաւոր դէպքում շնորհակալութիւն էին յայտ-
 նում: Շնորհակալութեան ծէսը կատարում էին որոշ
 խումբ մարդիկ, նահապետների օրով նոյն իսկ իրենք
 նահապետները, իսկ յետոյ կազմուեց կախարդ մարդ-
 կանց մի դասակարգ, որոնք քուրմ էին կոչւում: Ժո-
 ղովուրդը շնորհակալութիւն մատուցանելիս աստուա-
 ծութիւններին պողից, բերքից, կենդանիներից նուէր-
 ներ էր բերում, որ քրմերի սեփականութիւն էր դառ-
 նում: Ոչ միայն հնում, այլ և նորումս կային և կան
 ժողովրդներ, որոնք մարդիկ էին զոհաբերում, բայց
 տիրապետող քաղաքակիրթ ազգերն արգելեցին այդ
 սովորութիւնը:

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

եհ

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Հայոց ազգի պատմութիւնը սովորելու համար երկու տեսակ աղբիւրներ կան. ա) հայ մատենագիրներ, որոնք մինչև հինգերորդ դարը օտար լեզուով գրի են առել ստոյգ ու անստոյգ պատմութիւնը, առասպելներն ու աւանդութիւնները և այդ բոլորը իրար են խառնել: Ուշ ժամանակներում հայ պատմիչները աւելի հաւատալի պատմութիւն են տալիս. բ) օտար պատմիչներ ու բևեռագիր արձանագրութիւններ, որոնք աւելի ճշմարտապատում են և այս աղբիւրների հիման վրայ գիտնականները կարողացել են կազմել իսկական պատմութիւն, որ և հաւատալի է և ճշմարտաբոս: Այդ պատմութիւնը հետեւեալն է:

ՅԵՐԼՐԱԳՆՂԻ ՎՐԱՅ ԿԱՐՈՂ ՄԱՐԳՐԻԿ
 ԻՐԵՆԵՅ ԸՆԱԼՈՐՈՒԹԵԱՄԸ Ե ԺԱՆԱԼԱՆԴ
 ԱՐՈՒԱՔԻՆ ՏԵՍԵՐՈՎ ԵՐԵՔ ՄԵԾ
 ԽԱՐԻ ԵՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ՝ ՍԱԽՏԱԿԱՄՈՐԹ,
 ՂԵՂՆԱՄՈՐԹ ԵՆ ՍԵՆԱՄՈՐԹ: ՍԽԱՄՈՐԹՆԵՐԻՆ
 ՎԱՏԻԿԱՆՈՒՄ ԵՆ ԱՖՐԻԿԱՅԻ Ե ԱԼԱՍՏՐԱԽԱՅԻ

բնիկները, ղեղնամորթներն՝ Ամերիկայի բնիկները, Ասիայի արեւելեան, հիւսիս-արեւելեան և հարաւ-արեւելեան երկիրների բնակչութեան մեծ մասը: Սախտակամորթները, որ երբեմն կոչւում են նաև միջերկրային, ապրում են ամեն տեղ, բայց աւելի Եւրոպայում և Ասիայի արեւմտեան ու հարաւ-արեւմտեան երկիրներում: Այս ցեղը աւելի ընդունակ գտնուեց կուլտուրական յառաջադիմութեան համար, նա էր որ երկիրը լցրեց ստեղծագործութիւններով և պատմութիւնն էլ աւելի նրանցով է զբաղւում, քան այլ ցեղերով: Սախտակամորթները բաժանւում են երեք գլխաւոր ճիւղերի՝ ա) արիական կամ հնդեւրոպական (յաճախ և հնդգերմանական), որին պատկանում են յոյներ, իտալական ցեղեր, ալբանացիք, կէլտեր, գերմանացիք, սլաւոններ, ինդոսներ, իրանցիք, ֆոլիզիացիք և հայեր. բ) Սեմական՝ երբայցիք կամ հրէաներ, ասորացիք, բաբելացիք և փիւնիկցիք, գ) Բամական՝ եգիպտացիք:

Հայերը պատկանում են հնդկ-հնդեւրոպական ճիւղին և արդէն պարզուած է, որ նրանք, ինչպէս և բոլոր հնդեւրոպացիներ, կեանք են ստացել հնդեւրոպացոց որրանում և այդտեղից են եկել այն երկիրը, որ Ուրարտու էր կոչւում, ստեղծել են հայութեան համար սեփական հայրենիք, որ յետոյ Հայաստան կոչուեց:

Հնդեւրոպացոց որրանը կամ սկզբնական հայ-

րենիքը, որտեղ նրանք առաջացան և որտեղից գաղթեցին զանազան երկիրներ, գտնւում էր Վօլգա և Դնէպր գետերի հովիտներում և Սև ծովի ափերից սկսած մինչև Կարպատեան լեռները: Այստեղից ինդուսներն ու իրանցիները Կովկասի վրայով Ասիա անցան, մտան Իրան ու Թուրքեստան, իսկ փոխգաղթեցիք գաղթեցին Եգիպտոսի ծովի և կամ Բոսֆորի միջով: Հայերը որպէս առանձին հնդեւրոպացի մի ճիւղ՝ գնացին այն ճանապարհով, որ ընտրել էին փոխգաղթեցիք, բայց առանձնացած էլ մնացին ու չըխառնուեցան նրանց հետ:

Գիտնականների կարծիքով հայերը ՀԱՅԵՐԻ հնդեւրոպացոց հայրենիքից դուրս են ե-
ԳԱՂԹԸ կել մօտաւորապէս Քրիստոսից 2500 տարի առաջ, բայց նրանք սկզբում բնակութիւն հաստատեցին Թեսալիայում, որտեղ Բէքէյեան լճի ափին հնում եղել է Արմէն ա-
նունով քաղաք, որ գտնւում էր Լարիսսա Ֆերա քաղաքների միջև, բայց այդ քաղաքի հայերի հիմնած լինելը դեռ ևս հաստատուին հիմք չունի, միայն այնքան ճիշտ է, որ հայերը Քրիստոսից մօտ 600 տ. առաջ մեզնից անյայտ պատճառներով թողել են Թեսալիան և անցել Փոքր Ասիա: Ուրեմն հայերը մօտ 1500 տարի թափառել են զանազան երկիրներում, բայց զլրաւորապէս Բալկանեան թերակղզու վրայ:

Փոքր Ասիայից հայերը շարունակեցին իրենց ճանապարհը դէպի արևելք, մինչև որ մօտ 200

տարի դանդաղ առաջ գնալով Քրիստոսից 670—660 տարի առաջ հասան Հայաստան, որ այդ ժամանակ Ուրարտու էր կոչւում:

Հայոց պատմութեան ամենագլխաւոր ՀԱՅ ԵՒ պատմիչ Մովսէս Խորենացին, որ հինգ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ երորդ դարում և կամ աւելի ուշ ժամանակներում գրի է առել Հայոց պատմութիւնը, հայերին հայ կոչուելը վերագրում է Հայկ նահապետին, որ եղել է հայոց ազգի նախահայր, բայց գիտնականները հաստատում են, որ հայ անունը հնդեւրոպական ծագումն ունի: Երբ Քրիստոսից չորս դար առաջ պարսիկները նուաճեցին Հայոց աշխարհը, այդ օրուանից արդէն երկիրը կոչուեց Հայաստան, (ստան = երկիր, աշխարհ, կողմ) այսինքն Հայոց երկիր:

Հայաստանը լեռնային երկիր է, բայց կլիման ամեն տեղ միատեսակ չէ, որովհետև լեռներն իրենց դրութեամբ շատ տեղեր արգելք են հանդիսանում հարաւային ու արևելեան ջերմութեան, մինչդեռ հիւսիսային ցուրտն ազատ մուտք ունի: Ներքին Հայաստանը կամ աւելի լաւ ասած երկրի միջնավայրը, բուսականութեամբ շատ աղքատ է, ահագին տարածութիւններ կան առանց ծառերի, ուր մնաց թէ անտառները, որոնք շատ քիչ են: Երկրի մէջ աւելի մշակւում են ցորեն, բամբակ, բրինձ, գարի, վուշ, բանջարեղէն և այլն: Բայց կան վայրեր, որտեղ հնարաւորութիւն չկայ երկրագործութեամբ պարապելու, որովհետև լեռների վրայ հալոդ ձիւնից առաջացած հեղեղներից երկիրը ծածկւում է ջրերով, գետերը դուրս են գալիս իրենց ափերից և ողողում ընդարձակ տարածութիւններ:

Դեռ այժմ բուն Հայաստանը այդ գրութեան մէջ է, որովհետև նրա մէջ յառաջադիմութեան ամեն տեսակ փորձերը խեղդուել են իրենց բնում, իսկ թէ ի՞նչ է եղել նա մեզնից տասնհազ դարեր առաջ անյայտ է

մնում և շատ քիչ բան գիտենք, մինչև որ գիտնական աշխարհը նորանոր ազդեցություններ գտնելով կարգէ այդ բոլորը:

Ամենահին Հայաստանը, որ մեզ յայտնի է, դա եփրատ գետի ափերից սկսած մինչև Կուրի ափերը տարածուող երկիրն է, մասամբ և Տիգրիսի վերին հիւսիսային ափերը, բայց միայն Արաքսի աւազանը ամբողջովին Հայաստանին է պատկանում: Եղել են ժամանակներ երբ եղել է նաև Փոքր Հայք, որը սահմանակից է Պոնտոսին և Կապադովկիային, իսկ հայկական Կիրիկիան հայերի ձեռքն անցաւ միջին դարերում:

Մօտաւոր սահման գծելու համար կարելի է ասել, որ Հայաստանը գտնւում էր Ալիս գետից մինչև Կուր, եփրատ, Տիգրիս և մասամբ էլ Ճորոխ գետերի միջև, իսկ Միջագետքում մենք շատ քիչ գործ ենք ունեցել, այն էլ միայն հիւսիսային մասերում:

Շատ ժողովուրդներ ու ցեղեր

ՄՈՒՏՔ ՈՒՐԱՐՏՈՒ ձուլուելով հայերին, հայերը բազմացան և այդ կատարուել է այն ժամանակ, երբ հայերի առաջխաղաց խումբը հասաւ նախնի հայրենիքը՝ Ալիս գետից արևելեան կողմը գտնուած երկիրը, և հէնց այդ երկիրն է Հայոց պատմութեան մէջ յայտնի Փոքր Հայքը: Հայերն այդ ժամանակ խաշնարած ազգ էին: Այդ երկրում նրանք ենթարկուեցան Հաթթ կոչուած ժողովրդի ազդեցութեան, որ մի ժամանակ մասամբ կուլտուրացած մի ժողովուրդ էր և այդ երկիրների տէր ու տիրական:

Այստեղից հայերը առաջ գնացին և մտան

Ուրարտու կոչուած երկիրը, որտեղ բազմատեսակ ցեղեր էին ապրում, բայց գլխաւորապէս Պալլի կոչուած ազգը կամ խալդէացիք, որոնք խաշնարած էին, ամառն անց էին կացնում լեռների վրայ կամ հովիտներում, իսկ ձմեռը՝ հողի մէջ փորուած խոհիթներում: Արդիւնաբերութիւնը շատ ստոր աստիճանի վրայ էր կանգնած, բայց երկրագործութիւնը մեծ աշխոյժով յառաջադիմում էր: Նրանց քաղաքները մեծ գիւղերի տպաւորութիւն էին թողնում: Պալդէացիք իրենց անուանում էին խալլիի ծառաներ՝ Պալլիի անունից, որ արևի աստուած էր: Ներկայումս կարծում են, որ խալդէացիք միևնոյն յաղոռիք են, իսկ Պաղդիքը երկիր է և գտնւում է Հայաստանի հիւսիսային կողմը՝ Սև ծովի ափին:

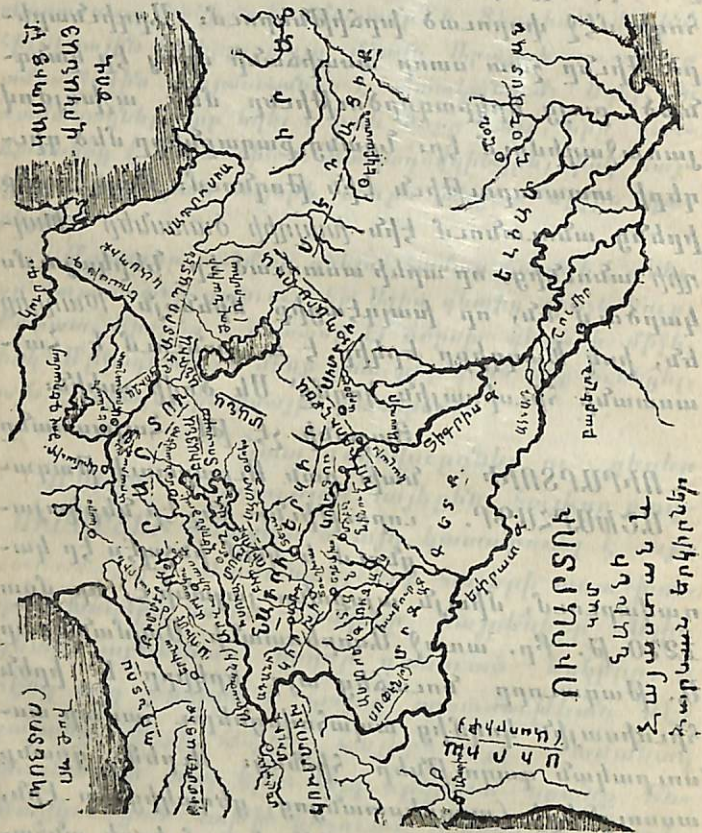
Յայտնի չէ թէ Հայաստանը

ՈՒՐԱՐՏՈՒ նախ քան Ուրարտուի թագաւորութիւնը ինչ էր ներկայացնում և կամ ինչպէս էր կա-

ռավարւում, միայն այսքանը յայտնի է, որ մօտ 1270 թ. Քր. առաջ Ասորեստանի Սալմանասար Ա. թագաւորը նուաճեց այդ երկիրը և իրեն հիւսիսային կողմից ապահովեցնելու համար ասուրական զաղութներ հիմնեց: Ուրեմն դրանք ասուրների (ասորեստանցոց) ցեղակիցներ էին, բայց թէ ինչ անուններ էին կրում իբրև անհատական ցեղեր առ այժմ մեզ յայտնի չէ և գուցէ դրանից մէկն են և խալդէացիք:

Մարդկութեան պատմութիւնն ունի երկու

շրջանի նախնադատության եւ պատվական: Պատմական շրջանը շատ հին է, առայժմ մենք գիտենք որ դեռ Բրիտանոսից 6000 տարի առաջ եղել են երկիրներ, իսկ մօտ 4000 տ. առաջ Հա-

բաւային Միջագետքում երկու երկիր կար՝ Շուշիի և Ակկադ, գոյութիւն ունէր Բաբելոն քաղաքը, որ Տին-աիր-քի էր կոչւում և 2300 թ.

Ք. ա. Բաբելոնում եղած թագաւորի անունն անգամ մեզ յայտնի է: Բացի այս մենք գիտենք նաև Փիւնիկէի պատմութիւնը դեռ 2750 թ. Ք. ա., իսկ Ասորեստանի պատմութիւնը 1750 թուից Քր. ա.: Այս բանի հիման վրայ մենք իրաւունք ունենք ասելու, որ Ուրարտուն լինելով հարևան վերև յիշած երկիրներին, բնականապէս պէտք է ունենայ և հին պատմութիւն, սակայն դեռ ևս այդ չի պարզուած և միայն այնքանը գիտենք որ մօտ 1200 թ. Քր. ա. Ուրարտուն արդէն քաղաքակիրթ երկիր էր ճանաչուած:

Ուրարտու անուան տեղ հարևան ազգերը գործ էին ածում նաև Ուշտու, Ուրաշտու և Ուր-տու անունները, որ միևնույն Արարատն է և նշա-նակում է քարձր երկիր (ըստ ասորեստանցոց): Ուրարտուն գտնւում էր Վանայ լճից սկսած մինչև Սեանայ լիճը, Վանայ լճի ամբողջ հիւսիսա-յին աւազանը Ուրարտուի մէջ էր գտնւում, իսկ Ուրարտուի հարաւային մասը մի ժամանակ կոչ-ւում էր նաև Նաիրի և ուշ ժամանակներում Ուրարտուն առանձին երկիր դարձաւ, իսկ Նաի-րին էլ կառավարուեց սեփական թագաւորներով: Ուրարտուի հարաւ արեւմտեան կողմը գտնւում էր Մուսասիր, որ այժմեան Մշոյ նահանգն է: Ուրարտուին հարևան էին հետեւեալ երկիրները. Բիանա՝ Վանայ ծովից արեւմտեան կողմը գտնուող նահանգը Տուսա կամ Տուրուշա մայրա-քաղաքով (Վան, Տոսա), Մանա կամ Մինի՝ Բիա-նայի և Ուրմիա լճի միջև գտնուած երկիրը,

Նաիրի, որ ընդարձակ երկիրն էր՝ տարածուած Եփրատ և Տիգրիս գետերի վրայ Միջագետքից հիւսիս. Նաիրին սահմանակից էին Կիրիսի, Կուտու խորուշքեա ասորերական նահանգները: Նաիրիից արևմուտք գտնուում էր Միլիդ երկիրը (Մելիտի-նէ, որ Հայոց նահանգն է) իսկ այժմեան Բար-ձըր Հայքի՝ Էրզէրումի նահանգը կոչուում էր Մելիդի:

Գիտնական աշխարհը նախնական Հայաստան ասելիս ընդունում է հետեւեալ երկիրները՝ Ուրար-տու, Մուսասիր, Նաիրի, Բիանա, Մանա, Միլիդ և Մելիդի:

ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐ

Հարաւային կողմից Ուրար-տական նահանգներին սահ-մանակից էին գլխաւորապէս Ասորեստանցիք, որոնք Քրիս-տոսից ժ Ե-դար առաջ զօրացան և սկսեցին աշ-խարհակալութեամբ զբաղուել: Առաջին անգամ Հայաստանը յարաբերութիւն է ունեցել Բաբե-լոնի զօրեղ պետութեան հետ, բայց ուշ ժամա-նակներում, երբ այդ երկիրն արդէն յայտնի էր Ուրարտու անուամբ, գործ ունէր միայն Ասորեստանի հետ: Քրիստոսից երկու հազար տարի առաջ, ասում են գիտնականները, Ուրարտուն աւելի կուլտուրացած երկիր էր, քան այն ժա-մանակ, երբ հայերը նուաճեցին և հետևապէս յետոյ եղած յառաջագիմութիւնն արդէն հայերի ձեռքովն է եղած:

1400 թուականին մօտ առաջին անգամ

Նաիրին ենթարկուեց Ասորեստանի կամ ասորե-նների արշաւանքին: Յետոյ արդէն Սալմանասար Ա. նուաճեց Միջագետքն և Նաիրին և իր ապա-հովութեան համար ասորերական զաղութներ հիմնեց հարաւային Հայաստանում: Այդ ժամա-նակ Նաիրին բնակեցրած էր հետտիտներով: Այնուհետև ասորեստանցոց Թիգլատ-Պալասար Ա. (1108—1080 թ.) ամբողջ Նաիրին տիրեց, յաղթեց այդ կողմերի դաշնակից իշխաններին, որոնք գաւառների տէր էին և մի տեսակ գա-ւառապետներ և հաշուում էին մօտ 60, յաղթեց նրանց և 1200 եզան տարեկան հարկ դրեց, իսկ իշխանների որդոց պատանդ վերցրեց ու այն-պէս հեռացաւ:

Բաւական ժամանակ Նաիրին խաղաղ կեր-պով հպատակուեց ասորեստանցոց, սակայն միև-նոյն ժամանակ պատրաստութիւն տեսաւ ան-կախութիւն ձեռք բերելու, որի համար 879 - 870 թ. Ասորեստանի Ասսուրնազիրպալ թա-գաւորը Նաիրի արշաւեց: Այդ արշաւանքները մի քանի անգամ կրկնուեցան, նա անցաւ Տի-գրիս գետը, նուաճեց այժմեան Սասունը ու զրիս գետը, նուաճեց այժմեան Սասունը ու Բիթլիս-սու գետի հովիտը և բնակիչներից բեր-քով հարկ վերցրեց: Միւս կողմից էլ Արբելա քաղաքից մինչև Ուրմիոյ լիճը հասաւ ու ճա-նապարհին եղած երկիրները նուաճեց:

Ասսուրնազիրպալի յաջորդ Սալ-ԱրԱՄԷ մանասար Բ. (860—825 թ.) շա-837 թ. Քր. ա. ըունակեց իր հօր ծրագրներն ի-

րագործել և Ուրարտու արշաւեց: Ուրարտուում թագաւորում էր Արամէ, որ միացնելով երկրում եղած փոքր իշխանութիւնները՝ սպառնում էր աւելի զօրանալ: Սալմանասարը 837 թ. Ուրարտուն աւերի մատնեց, մինչև Վանայ ծովը հասաւ, գրաւեց Արզասկուն և վանայ ծովի մօտ իր արձանը կանգնել տուաւ, իսկ Արամէն ստիպուեցաւ երկրի խորքերը հանանջել:

Արամէից յետոյ Ուրարտեան իշխող ՍԱՐԴՈՒՐԻ Ա. խանութեան գլուխն անցաւ ինչ որ մօտ 837-825 թ. Լուտիպրինի որդի Սարգուրի Առաջինը: 833 թ. Ասորեստանի զօրքը մօտեցաւ Արզանիսա (Արածանի) գետի ափերին, որպէս զի Սարգուրիից ետ խլեն Սուխմէ և Դայանի երկիրները, որոնք գտնուում էին Արզանիսա գետի աջ ափին և Սարգուրին խլել էր նորանցից: Յայտնի է, թէ պատերազմն ինչպէս վերջացաւ, միայն 829 թ. ասորեստանցիք նորից դէպի Ուրարտու արշաւեցին, մօտն Մուսասիր, աւերեցին ու կողոպտեցին երկիրը: Սարգուրի դիմադրեց և 828 թ. Տուսպա (այժմեան Վան) քաղաքն ամրացնելով իր գահն այնտեղ փոխադրեց, իրեն էլ անուանեց արքայից արքայ, Բիանայի թագաւոր եւ Նաիրիի իշխան, երկար ժամանակ պատերազմներ մղեց Սալմանասարի դէմ, և հրամայեց իր գործերը արձանագրել ապառաժների վրայ:

Այդ օրուանից ասորեստանցոց ազդեցութիւնը շատ ընկաւ և Ուրարտուի թագաւորները ոչ միայն իրենց երկրի պաշտպանութեամբ էին զբաղուած,

այլև աշխատում էին Միջագետքն ու Ասորիքը (Սիրիա) խլել նրանցից:

Սարգուրիին յաջորդեց Իսպուլինիս, ԻՍՊՈՒՆԻՍ որի օրով Ասորեստանում թագամօտ 825 թ. ւորում էր Շամշի Բամման Բ. (825—812), որ իր Մուտարրիսու Ասուր զօրավարին ուղարկեց Նաիրի և Իսպուլինիսը ընդհարուեց նրա հետ, բայց աստուրացիք յաղթեցին, աւերեցին երկիրը և ձիու հարկ դրին Նաիրիի բնակիչների վրայ: Շամշի Բամմանը քիչ յետոյ նորից Նաիրի արշաւեց, տիրեց Մանա երկրին ու անցաւ Պարսուա և Միդիա: Նրա յաջորդը շարունակեց պատերազմները և երեք անգամ Նաիրի արշաւեց, իսկ երկու անգամ էլ Մանա, սակայն Ուրարտուին բնաւ չմօտեցաւ, որով այդ երկիրն աւելի զօրեղացաւ:

Իսպուլինիսը դեռ իր կենդանու ՄԻՆՈՒԱՍ թեան ժամանակ իրեն գահակից մօտ 812-780 թ. նշանակեց իր որդի Մինուասին, որով այդ ժամանակներում եղած շինութիւնները վերագրում են հօրը և որդուն: Երբ Իսպուլինիսը մեռաւ, Մինուասին գործակից եղաւ իր մայր Թաւրի-րիաշը, որ երկրի խնամակալուն էր և Վանի նշանաւոր ջրմուղները շինուած են նրա հրամանով: Հայ պատմիչներն և առհասարակ առասպելաբաններն այդ բոլոր շինութիւնները վերագրում են Շամիրամ անունով թագուհուն, որ առասպելական անձնաւորութիւն է:

Մինուասի գլխաւոր գործը Նաիրին նուաճելն

էր, որի պատճառով Բամման Նիրարին նորից Նաիրի մտաւ, իսկ յետոյ էլ Սալմանսար Գ. (783—773 թ.) վեց անգամ իրար ետեւից Ուրարտու արշաւեց, բայց ոչինչ չկարողացաւ անել: Մինուսար խիստ կերպով դիմադրեց, առաջացաւ դէպի հիւսիս-արեւելք և արևմուտք ու նոր քաղաքներ նուաճեց, միևնոյն ժամանակ Լուհէ-նինի քաղաքը Մինուահիշինի անուանեց:

ԱՐԳԻՍՏԻՍ Ա. Մինուասին յաջորդեց Արգիս-մոս 780-755 թ. տիս Ա., որ ամենից մեծ ջանք գործ դրեց երկրի ու պետութեան սահմանները ընդարձակելու: Սա ժամանակակից էր Սալմանսար Գ-ին և Ասսուր-Դան Գ-ին (773—755 թ.): Այս անգամ ասսուրացիք ստիպուած էին պաշտպանուելու, որովհետև Արգիստիս Ա. յարձակողական դիրք էր բռնել. նա նուաճեց Փոքր Ասիայի ու Ասորիքի մէկ մասը, մինչև անգամ Ասորեստան արշաւեց սակայն ստիպուած եղաւ ետ նահանջել: Նա նորոգեց Արմաւիր քաղաքը և Արգիշտինիշի կոչեց, իսկ Արագածն էլ իր անունով Արգիստիս կոչեց:

Արգիստիսի յաջորդ Սարգուրի ՍԱՐԴՈՒՐԻ Բ. Բ. իր դէպի Ասորիք կատարած մօտ 755-735 թ. արշաւանքով հոգի տուեց այն բոլոր մանր պետութիւններին, որոնք աշխատում էին անջատուել Ասորեստանից: Սարգուրի Բ. մինչև Կապադովկիա հասաւ և այդ յաջողութեամբ ոգևորուած մեծ զօրքով Միջագետք արշաւեց ու Կումմուխ երկրում ընդ-

հարուեց Թիգլատ-Պալասար Գ. (745—728 թ.) թագաւորի հետ, որը չարան հալածեց մինչև Եփրատ գետի կամուրջը, որտեղ Ուրարտուն ու Ասորեստանը բաժանուում էին: Այստեղ երկու պետերը հաշտուեցան, բայց Սարգուրին դաշնակցելով Փոքր Ասիայի իշխանների հետ, նորից Ասորեստանցոց դէմ արշաւեց, բայց 739 թ. Թիգլատ-Պալասարը յաղթեց նրան, Նաիրիի մէկ մասին տիրեց և մտնելով Բիանա՝ պաշարեց Տուսպա բերդը: Տուսպան այդ ժամանակ երկու մասի էր բաժանուում, մէկ մասը շինուած էր հովտում ու շրջապատուած էր դալարազարդ այգիներով ու ամարանոց-ազարակներով, իսկ միւս մասը շինուած էր բարձունքի վրայ սանդուղաձև (տերրաս) ճանապարհներով: Քաղաքի այս վերջին մասը, որ անառիկ բերդ էր, այնքան լաւ էր ամրացած, որ Թիգլատ-Պալասարը համոզուեց թէ վերջնեւն անկարելի է, ուստի պաշարուածներին աչքի առաջ իր պատկերով արձան կանգնեց, միացրեց Ուրարտուի հարաւային մասը Նաիրիի հետ և որպէս զի նորից արշաւանքներ տեղի չունենան, սահմաններն ուժեղացրեց ու վերադարձաւ Ասորեստան:

722 թ. Ասորեստանում թագաւոր ՌԻՍՍ Ա. Բ. երեց Սարգոնը (Սարիուքէն), որ մի կամ շարք պատերազմներից յետոյ իր զէնքը 9714 թ. Ուրարտուի դէմ դարձրեց: Քր. ա. Միևնոյն ժամանակներում Սարգուրի Բ-ի յաջորդ Բուսա կամ Ուր-

սա Ա. Թագաւորը 23 մանր իշխանութիւնները նուաճելով՝ երկիրն աւելի ևս ընդարձակել էր արեւելեան կողմից և մտադրուել էր ազատուել ասորեստանցոց ազդեցութիւնից։ Ուրսան միացաւ շրջակայ երկիրների իշխանների հետ, միայն Մանայի Իրանգու Թագաւորը Սարգոնի դաշնակից լինելով՝ մերժեց Ուրսայի առաջարկը, որի համար Ուրսան ապստամբեցրեց Մանայի բնակիչներին Իրանգուի դէմ, իսկ Ուրսայի դաշնակից Զիքաւաթուի Թագաւորը Մանայի երկու քաղաքները զրաւեց։ Սարգոնը դաշնակցին օգնութեան հասաւ, յարձակմամբ ետ խլեց Մանայի Սուանատաքու և Տուրտուքա քաղաքները և այրեց, իսկ բնակիչներին 719 թ. գերի վարեց Ասորիք։ Միևնոյն ժամանակ մեծ ապստամբութիւն ծագեց Ասորեստանում և Սարգոնը ստիպուած եղաւ վերադառնալ՝ թողնելով Ուրսայի դէմ ծրագրած պատերազմը և 717 թուին միայն նորից եկաւ Ուրսայի դէմ։ Մանայի Թագաւորը Արանգու մեռած լինելով, նրա յաջորդ Ազա սպանուել էր լեռներում, իսկ նրան յաջորդել էր իր եղբայր Ուլլուսուէն, որ ստիպուած եղաւ իջ միայն հրպատակուել Ուրսային, այլ և 22 ամբողջութիւններն իրենց պահանջներով նրան յանձնեց։ Սարգոնին այս բանը դուր չեկաւ և յաղթելով նրան յարձակուեց Ուրարտուի վրայ, արքունի տնից 250 հոգու գերեց, 55 պարսպաւոր քաղաքներ զրաւեց և Ասորեստան վերադարձաւ։ Այս անգամ էլ Ուրսան օգուտ քաղեց Սարգոնի բացակայութիւն

նից և Ուլլուսուէնին ապստամբութեան զրդեց, բայց հէնց որ Սարգոնը նորից արշաւեց, իսկոյն հնազանդեց նրան, միայն քիչ յետոյ Ուրսան Ուլլուսուէնից հպատակութիւն պահանջեց և նրա որդուն պատանդ վերցրեց։ Այս անգամ Սարգոնը մեծ զօրքով դիմեց Ուրսայի դէմ։ Ուրսան փախաւ, իսկ Սարգոնն իր զէնքը Մուսասիրի Ուրգանա Թագաւորի դէմ ուղղեց, որովհետեւ նա չէր ուզում հպատակուել իրեն և Ուրսային էր ապաւինուել, յաղթեց նրան և փախցրեց, առաւ Մուսասիր քաղաքը, բռնեց նրա կընոջը, որդոցն ու դուստրներին, հաւաքեց նրա անասունները, գանձն ու ստացուածքը և 2100 մարդու գերի վարեց Խալդիա և Պակապարդու աստուածների հետ։ Ուրարտուի Ուրսա Թագաւորը լսելով այս, մանաւանդ իր Խալդիա աստուծու գերութիւնը, դաշոյնով ինքնասպան եղաւ և իր իշխանների բազուկների վրայ հոգին աւանդեց։

Սարգոնն իր զէնքը Ուրսայի դաշնակիցների դէմ ուղղեց, կործանեց Միլիտի Թագաւորութիւնը, Թագաւորին գերեց և մի ասսուրացի կուսակալ նշանակեց 712 թ.։

Ուրսայի յաջորդ Արգիստիս Բ. (714 թ.) նրա եղբայրն էր և նախ Ասորեստանին հպատակութիւն խոստացաւ, իսկ վերջը ապստամբութեան զրօշը պարգեց և Մանային տիրեց։ Բայց վերջը նեղուելով Ուրարտու արշաւող Քիմմերեաններից Ասորեստանին ապաստանուեց։

Արգիստիս Բ-ին յաջորդեց Ուր-
ֆիՄՄԵՐԵԱՆՔ. սա Բ. : Այս ժամանակներից Ուրար-
ՈՒՐՄԱ Բ.

տուն կամաց - կամաց ընկնում է,
կորցնում իր նշանակութիւնը, որովհետեւ Հայաս-
տան են մտնում Գիւմրեան ցեղերը: Այդ ցե-
ղերն սկզբում ապրում էին Սև ծովի հիւսիսա-
յին ափերում, թափառաշրջիկ կեանք էին վա-
րում և ձիավարժ մարդիկ էին: Սկութացի ցե-
ղերը, որոնք ապրում էին զբանցից արևմուտք և
նոյնպէս ձիավարժ ու թափառաշրջիկ էին, դուրս
վանեցին Քիմմերեաններին իրենց բնակութեան
վայրերից և նրանք ստիպուեցան գաղթել դէպի
հարաւ՝ մոտս Փոքր Ասիա: Քիմմերեանք շատ
անգութ գտնուեցան դէպի այն ազգերը, որոնք
ապրում էին նրանց ճանապարհին, աւերեցին եր-
կիրները, աւերի ու կողոպուտի մատնեցին պա-
տահածը: Նրանց մի մասը դէպի Ուրարտու գի-
մեց, իսկ մնացեալները դէպի հարաւ-արևմուտք
առաջ գնացին: Այդ կատարւում էր Սարգոնի
թագաւորութեան ժամանակներից:

Վերջը դրանք անցան Փոքր Ասիայի խորքերը,
մօտ 650 թ. Սարգէան աւերեցին, պաշարեցին Եփեսոս
քաղաքը և քանդեցին Մագնէսիան, մինչև որ վերջա-
պէս մօտաւորապէս 600 թ. Լիդիացոյց Ալիատ Դ. թա-
գաւորը ոչնչացրեց նրանց:

Ուրարտու մտած Քիմմերեաններին *) թէ-
պէտ Ասորեստանցոյց թագաւոր Ասուրդանը (684

*) Կան կարծողներ և մինչև անգամ պնդում են, որ Քիմ-
մերեանները հին Գամիւրներ-Կապադովկացիք են, որոնք յայտնի
են նաև հայ պատմագիրներին:

— 668 թ.) յաղթեց, սակայն նրանց մի մասն
անցավ դէպի Միդիա և այնտեղ հաստատուեց:
Ուրարտուի թագաւորն էր անգոր գտնուեց նրանց
դէմ և երկիրը կրկին աւերուեց:
Ուրարտու Բ-ի յաջորդ էր մինիայի օրով արդէն
Ուրարտուն սկսեց ողողուել եկ հնդկադասիանե-
րով և հայերի առաջխաղաց խումբն էլ նրա օրով
Հայաստան-Ուրարտու մտաւ:

Էրմինիային յաջորդեց Ուրարտու Գ.
ՈՒՐՄԱ Բ. կամ Բուսա, որ ժամանակակից էր
Ասորեստանի Ասսուրդան և Աս-
սուրբանիպար (668—626) թագաւորներին: Ուր-
սա Գ, գլխաւորապէս շինարարութեամբ զբաղ-
ուեց, որովհետեւ Քիմմերեաններն ու հայերը շատ
մեծ վնասներ էին տուել, մանաւանդ որ դրանց
վրայ աւերացել էին նաև Սկիւթացիք, որոնց մի
մասը հիւսիսային Հայաստանում մինչև անգամ
գաղութ էր հիմնել:

674 թ. Ուրսան դաշն կապեց Ասսուրդանի
հետ և նոքա միասին դիմեցին երկու պետու-
թիւնների սահմաններում գտնուած Սուպրիա
երկրի իշխանի դէմ, որը օգտուելով նորեկ ցե-
ղերից առաջացած խառնակ զրութիւնից, հիւրըն-
կալել էր Ասորեստանի և Ուրարտուի փախստա-
կաններին և աշխատում էր Քիմմերեանների օգ-
նութեամբ հիմնել անկախ սեփական պետութիւն:
Ասսուրդանը զրաւեց այդ գաւառները, իսկ այդ
իշխանը կռուի մէջ սպանուեց: Այս անգամ Ու-
րարտուն և Ասորեստանը միացած էին ընդհա-

նուր թշնամու դէմ և Աստուրդանը բռնելով Ուրարտուի փախստականներին, հրամայեց Ուրարտի մօտ ուղարկել: Միևնոյն ժամանակներում Մանա երկիրն էլ համարեա հիմնայապառ աւերուեց, որովհետև Պրանց Ախսիր թագաւորը ապստամբուել էր: Երկրի աւերը շատ գրգռեց Մանայի ժողովրդին և նրանք սպանեցին Ախսիրին:

Ուրարտին յաջորդեց Սարգու-ՍԱՐԴՈՒՐԻ Գ. րի Գ., որ Ուրարտուի վերջին թագաւորն է ճանաչուած: Նա ոչ միայն հաշտ մնաց Ասորեստանցոց հետ, այլ և նրանց գերիշխանութիւնը ընդունելով Աստուրբանիպալին ընծաներ ուղարկեց: Սարգուրին աւելի պալատական կեանքին էր նուիրուած և անհոգ կեանք էր վարում: Այս անգամ Հայերն արդէն սկսում էին կամաց-կամաց երկիրն տէր դառնալ, իսկ Միդիա կամ Մարաստանն էլ բաւական զօրեղացել էր: Յայտնի չէ պարզապէս թէ ով կործանեց Ուրարտուի թագաւորութիւնը, միայն այդ պէտք է վերագրել կամ Միդիացոց և կամ Հայերին, որովհետև այդ օրից Ուրարտուն հայերի ձեռքին է և նրանք աշխատում էին դուրս վանել խաղիկներին: Երկու ~ երեք դար յետոյ արդէն Հայաստանը մաքրուել էր Խալդէաներից, որոնք քաշուել էին հիւսիս:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻՔ

Առաջին անգամ հայոց պատմութիւնը մենք սովորեցինք մեր պատմագիրներէր, որոնցից գլխաւորն է

Մովսէս Խորենացին, որ ապրում էր Քրիստոսից հինգ դար յետոյ: Նա գրեց առաջին անգամ հայոց պատմութիւնը և թէպէտ շատ բան աչքով չէր տեսել, բայց իր գրածների մի մասը լսել է ժողովրդական առասպելներից ու աւանդութիւններից, միւս մասը ժողովրդական երգերից, որոնց մէջ հին հայերը անցած ժամանակների քաջերին էին գովաբանում, իսկ մնացածը նա քաղել է յունարէն ու ասորերէն հին գրքերից, որոնց մէջ նոյնպէս հայոց քաջերի մասին գրուած է եղել: Խորենացու հայոց պատմութիւնը իր մէջ պարունակում է հայերի աւանդական ծագումից սկսած մինչև Քրիստոսից յետոյ 434 թուականը կատարուած դէպքերի պատմութիւնը:

Մովսէս Խորենացուց առաջ էլ եղել են պատմագիրներ, բայց որովհետև դեռևս հայերէն տառեր չեն եղել, նրանք գրել են յունարէն և կամ ասորերէն, դրանցից Ղերութնա Նղեսացին գրել է Արգար թագաւորի պատմութիւնը, Զենոբ Գլակն ու Ագաթանգեղոսը՝ Լուսաւորչի և Փաւստոս Բիւզանդացին՝ Արշակունի թագաւորների պատմութիւնը:

Մ. Խորենացուց յետոյ մենք շատ պատմագիրներ ենք ունեցել: Նրանք գրել են հայերէն զանազան շրջանների և կամ անձնաւորութիւնների պատմութիւնը. ինչպէս՝ Նղիշէ վարդապետը՝ Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը, Ղազար Փարպեցին՝ մասամբ Արշակունի թագաւորների և գլխաւորապէս Վահան Մամիկոնեանի քաջագործութիւնների, Կորիմը՝ տառերի գիւտի: Այս պատմագիրներից յետոյ հայոց մէջ շատ պատմագիրներ են երևում, որոնք գրի են առել տեւածն ու լսածը և նրանց զրուածքներից էլ կազմել են հայոց լրիւ պատմութիւնը: Ահա այդ մատենագիրների անունները. Յովհան Մամիկոնեան, Սէբէոս, Ուխտանէս, Թովմա Արծրունի, Ասողիկ, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Ղևոնդ, Կիրակոս Գանձակեցի, Մամուէլ Անեցի,

Ատեփանոս Օրբելեան, Վարդան, Մատթէոս Ուռնայեցի,
Արիստակէս Լաստիվերացի, Գրիգոր Երէց, Մմբատ,
Հեթում, Ներսէս Շնորհալի, Մաղաքիա Աբեղայ, Թովմա
Մեծոփեցի, Առաքել Դաւրիժեցի, Արքայանմ կաթողի-
կոս, Զաքարիա Մարկաւագ և այլն: Այս բոլոր մասն-
նագիրներէից ընդարձակ պատմութիւն գրեց Վենետիկի
Մխիթարեան միաբան Միքայէլ վարդապետ Զամչեանը,
որից յետոյ արդէն պատմիչներ թիւը շատացաւ:

Բացի այս հայոց պատմութեան մասին բազմա-
թիւ գրութիւններ կան օտար լեզուներով:

Հայոց ազգի ծագումը ստուգող
ՀԱՅԿ գիտնականներն ասում են, որ հա-
2300 թ. Բր. ա. յոց ազգը սկզբում զարգացել է՝
գործել է Վանայ լճի աւազանում:
հայոց աւանդութիւններից հիւստեամ պատմու-
թիւնն էլ այդ է ասում: Աւանդութիւնը հետե-
ւեալ կերպով է պատմում հայերի ծագումը: Երբ
Նոյ նահապետի սերունդները բազմացան, վախե-
ցան որ Նորից ջրհեղեղ կարող է լինել և իրենց
ջնջել, ուստի հաւաքուեցան Բաբելոնի մօտ գլու-
նուած Սենաար դաշտը և սկսեցին մի բարձր
աշտարակ շինել, որի ծայրը մինչև երկինք պի-
տի հասնէր, որպէս զի եթէ Նորից ջրհեղեղ լի-
նէր, կարող լինէին պատըսպարուել նրա բար-
ձունքին և ազատուել: Աստուած խափանեց մար-
դկանց այդ շարութիւնը և նրանց լեզուները
խառնակեց, որով մէկը միւսին չէր կարողանում
հասկանալ: Այս բանից նրանց մէջ խռովութիւն
ծագեց և սկսեցին միմեանց հետ կռուել, ուժեղ
մարդիկ ճնշեցին թոյլերին և բոլորից քաջ գլու-

նուեց Բէլ կամ Նեբրովթ անունով մի հսկայ,
նա պահանջեց որ ամենքն իրեն հպատակեն:

ՀԱՅԿ

Հսկաների մէջ նշանաւոր էր նաև Նոյեան
Յաբէթի որդու թոռ Հայկը, որ բարձր հասակով,
գեղեցկատեսիլ, ուժեղ բազուկներով ու զէնք
գործածելուն էլ հմուտ մի քաջ մարդ էր: Նա

չուզեց Բէլին հպատակել և իր լեզուով խօսող ու իրեն հպատակող 300 մարդոց իրենց կանանց ու ունեցածով հաւաքեց ուչուեց դէպի հիւսիս՝ այժմեան Վանայլճի մօտ բնակութիւն հաստատեց։ Այնտեղ կային մարդիկ, որոնք ջրհեղեղից յետոյ էին եկել, նրանք էլ Հայկին հպատակուեցան։ Հայկն այնտեղ մի գիւղ շինեց Հայկաշէն անունով, իսկ գաւառն էլ Հայք անուանեց, որով ուզում էր յիշեցնել իր ապագայ սերունդներին, թէ ազգի հայրերն այդտեղ են բնակուել։

ՀԱՅԿԻ ՊԵՏԵՐԱԶՄԸ

Երբ Բէլը լսեց որ Հայկը հեռացել է, դեսպաններ ուղարկեց նրա մօտ ասելով. «գնացիր ու ցուրտ երկրում բնակուեցար, թող քո սառը

հպարտութիւնը, եկ հնազանդիր ինձ և բնակուիր իմ երկրում»։ Հայկը խիստ պատասխան տուեց դեսպաններին։ Բարկացաւ Բէլը և վճռեց պատերազմով նուաճել ըմբոստ Հայկին, բազմաթիւ զօրք ժողովեց ու գնաց Հայկի դէմ։ Հայկը վերջեց իր սակաւաթիւ մարդոց, դուրս եկաւ կռուելու և իր զինուորներին մի ճառով ոգևորեց։ Պատերազմի ժամանակ շատ հսկաներ սպանուեցան՝ Բէլի մարդիկ չէին կարողանում դիմանալ հայերի կատաղութեանը, իսկ Բէլը վախենալով ուզեց հտ փախչել, որպէս զի իր ետ մնացած զօրքին սպասէ։ Այս տեսնելով Հայկը, յարձակուեց նրա վրայ և իր ահագին նետը խրեց նրա կրծքի մէջ։ Պատերազմից յետոյ Հայկը Բէլի դիակը մի բարձր տեղ թաղել տուեց, որպէս զի իր սերունդը տեսնի նախնիքների քաջութիւնը։

Այս յաղթութիւնից յետոյ Հայկն անգործ կերպով կառավարեց հայերին. պատերազմի տեղը նա Հայք անունով մի քաղաք հիմնեց, գաւառը Հայոց Չոր կոչուեց, իսկ Բէլի ընկած տեղը՝ Դերեզմանք։ Հայկի անունով մենք Հայ կոչուեցանք, իսկ երկիրը Հայաստան, Հայկն էլ Հայոց ազգի Նախահայրը,

Հայկի մահից յետոյ նահապետ եղաւ ՀԱՅԿԻ նրա որդի Արմենակը, որ իր Խոռ և ՅԱՉՈՐԴՆԵՐԸ Մանաւազ եղբայրներին թողնելով Հարբում՝ մի խումբ մարդոց հետ հիւսիս-արեւելք գնաց ու մի լեռան մօտ գտնուած բաց դաշտում բնակուեց։ Այդ լեռը նրա անունով Արագած կոչուեց, իսկ գաւառը Արագածոտն։ Արմենակի յաջորդ Արամայիս նահապետը

Արամաիր անունով մի քաղաք շինեց, որ երկար ժամանակ հայ նահապետների կայան եղաւ:

Արամայիսն իր շատակեր ու բազմածին Շարա որդուն մի արգաւանդ երկիր ուղարկեց, որ յետոյ Շիրակ կոչուեց: Շարայի շատակերութիւնն այնքան էր տարածուել, որ ասում էին. «եթէ որկորդ Շարայինն է, մեր ամբարները Շիրակինը չեն»:

Արամայիսի Հարք գաւառում բնակուող եղբայրներից առաջացան Մանաւադեան, Խորխոռունի և Բզնունի նախարարութիւնները:

Արամայիսից յետոյ իշխել են շատ նահապետներ և հողի պակասութեան պատճառով ստիպուած են եղել բնակութեան համար նոր տեղեր որոնել: Նրանք բաժանուած էին մի քանի խմբերի, ունէին առանձին նահապետներ և ապրում էին մէկը միւսից անկախ ու պարապում խաշնարածութեամբ և երկրագործութեամբ: Խաշնարած նահապետութիւնները շարունակ տեղափոխւում էին, իսկ երկրագործ նահապետութիւնները երբ արգաւանդ ու բարերեր երկիր էին հասնում, կանգ էին առնում ու բնակութիւն հաստատում: Այսպիսով Հայկի յաջորդները մինչև Շիրակ հասան: Արամայիսի յաջորդ Ամասիա որդին մի բարձր լեռան մօտ գտնուած դաշտում բնակութիւն հաստատեց, երկու քաղաք հիմնեց և իր Փառոխ ու Յուակ որդոց անունով Փառախոտ ու Յուակերտ անուանեց, իսկ լեռը նրա անունով Մասիս կոչուեց: Այսպիսով հայերը գրաւեցին ամբողջ Այրարատեան դաշտը, իսկ Ամասիայի Գեղամ որդին Սեանայ ծովի մօտ բնակութիւն հաստատեց, և իր անունով գաւառը Գեղարքունիք, իսկ ծովը Գեղամայ ծով անուանեց: Նրա Սիսակ որդին բնակուեց այժմեան Դարարադում և նրանից առաջացաւ Սիւնեաց նախարարութիւնը: Գեղամը մի քաղաք էլ հիմնեց Գեղամի անունով, որ յետոյ Գառնի կոչուեց:

Հայկի յաջորդների օրով մինչև Հարմա նահապետի օրերը հայերն և բազմացել էին և համարեա ամբողջ Հայաստանի տէր էին դարձել, միայն բաժան-բաժան ապրելով միշտ կարող էին յաղթուել թշնամիներից, կորցնել զժուարութեամբ ձեռք բերած երկիրները: Նրանք զգացին որ իրենց գէնք և միաբանութիւն է հարկաւոր, որպէսզի կարողանային կռուել իրանց սահմանները մտնող թշնամու դէմ, ուստի և սկսեցին

ԱՐԱՄ

զինագործութեամբ պարապել և զինուեցան այն զէնքերով, ինչ որ ունէին շրջապատող հարևան ազգերը, այն է՝ պարսպափք, գեղարդ, նիզակ, աղեղ եւ տէգը, սակը, ծիկ, վաղը և պաշտպանուելու համար էլ վահան: Միացնելու միտքն էլ իրագործեց Հարմա նահապետի յաջորդ Արամը և

այնուհետև Հայաստանը կառավարուեց զինուորական նահապետներով:

Արամի նահապետութեան օրով
ԱՐԱՄ Հայաստանը բաղդաւոր էր, ուրով-
1300 թ. Բր. ա. հետև նա որպէս խելացի ու քաջ
մարդ երկրի ապահովութեան հա-
մար բոլոր հայ նահապետներին միացրեց, որպէս
զի կարողանայ դուրս բշել Հայաստանից թշնա-
միներին: Թշնամիները շրջակայ ազգերն էին, ո-
րոնք տեսնելով որ հայ նահապետները բաժան-
բաժան են ապրում, ներս էին մտել Հայաստան
և նեղում էին հայերին: Արամը միաբանուած
նահապետներից 50000-ի չափ զօրք ժողովեց,
որոնց կարգաւորեց, գնդերի բաժանեց և սկսեց
զէնքի վարժել:

Արամից ոկած հայոց զօրքի մէջ կարգ ու կանոն
մտաւ: Սովորաբար նախնի հայոց զօրքը հետևեալ խմ-
բերի էր բաժանուում. հետևակ, ձիաւոր, աղեղնաւոր,
պարսաւոր, սուսերաւոր, որոնք խաղաղ ժամանակ ա-
զատ էին, բացի արքայադնդից, որ նահապետի ու կամ
թագաւորի մօտ էր գտնուում, իսկ ֆնացեալներին կա-
րէք եղած դէպքում հաւաքում էին հայ նախարարները,
որոնք իշխում էին գաւառների վրայ և հարկ հաւա-
քում: Պատերազմի ժամանակ զօրքը երեք մասի էր
բաժանուում՝ աջ և անհակ թեւ և միջին զունդ, իսկ
ճանապարհ գնալիս կային նաև ստաջատպահ վերջա-
պահ և կողմնապահ գնդեր: Զինուորները սովորաբար
գլխին սաղաւարտ էին ծածկում, հագնում էին լանջա-
պահ, բազպան, զանգապան, իսկ ձիաւորները գլխից
ոտը զրահաւորուում էին:

Զօրքի մէջ կային զանազան անուն կրող վաշտեր

ու զօրագնդեր, որոնցից նշանաւոր էր Ազատագունդ,
որ յատկապէս նախարարների որդոցից էր հաւաքուում,
Այրարատեան զունդ՝ Այրարատեան բնակիչներից,
Մատենիկ զունդ՝ անուանի քաջերից և այլ գնդեր,
որոնք կամ երկրի անունով էին կոչուում և կամ թէ-
ցեղի, ինչպէս օրինակ Մարգալետականը՝ Մարգալե-
տունի ցեղից: Պաշտօնեաներն էլ բուն հայկական ա-
նուններով կոչուում էին զօրագլուխ կամ միագլխապետ,
սպարապետ, հազարապետ, հարիւրապետ, յիսնապետ
և տասնապետ, ինչպէս այդ եղել է բոլոր արևելեան
ազգերի մէջ:

Երբ արդէն Արամը տեսաւ որ իր զօրքը
պատրաստ է, նրանց գլուխն անցած զիմեց Մա-
րաց (Մէդացոց) Նիւքար Մադէս իշխանի դէմ,
որ երկու տարի Հայաստանի մէկ մասից հարկ
էր վերցնում. յարձակուեց և գերի բռնեց Նիւ-
քարին ու Արմաւրի աշտարակներից մէկի ծայ-
րին ճակատից մեխեց, իսկ պատերազմի ժամա-
նակ տիրած Մարաց երկրի գաւառները Սիւնեաց
ցեղին յանձնեց:

Այս յաջողութիւնից յետոյ Արամը յարձա-
կուեց Ասորոց Բարշամ իշխանի վրայ, որովհետև
նա Հայաստանի հարաւային մասը ոտի տակ էր
տուել: Նրան էլ յաղթեց ու սպանեց:

Այժմ ֆնում էր արևմտեան թշնամին՝ Պայա-
պիս Բադեայ իշխանը. Արամը սրան էլ յաղթեց
և նա ստիպուած թողեց իր երկիրը և Միջերկր-
ւական ծովի կղզիներից մէկը փախաւ: Արամը
նուաճեց Պայապիսի երկիրը և Փոքր Հայք անուա-
նեց, և որպէսզի արևմուտքից երևացող թշնա-

միներից ազատ լինի, Մշակ անունով մեկին գործ տուեց ու կուսակալ նշանակեց, բնակիչներին էլ հրամայեց որ հայերէն խօսեն: Մշակը մի քաղաք հիմնեց Մշակ անունով, սակայն տեղացիները չկարողանալով արտասանել՝ Մաժակ էին ասում (յետոյ Կեպարիա):

Մինչ Արամը յաղթութիւններով էր զբաղուած, Ասորեստանի Նինոս թագաւորը զայրացած իր նախահօր Բէլի մահուան համար՝ ուզում էր վրէժը լուծել, սակայն վախեցաւ նրա քաջութիւնից, բարեկամացաւ նրա հետ և մարգարտազարդ պսակ ուղարկեց ընծայ:

Արամը 50 տարու չափ իշխեց և երկիրն ազատեց թշնամիներից, այդ պատճառով էլ շատ հռչակուեց: Օտար ազգերը մեզ նրա օրով ճանաչեցին և նրա անունով մեզ Արմեն, իսկ երկիրն էլ Արմենիա կոչեցին:

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ Արամին յաջորդեց իր որդի գեղեցկադէմ Արայ, որի մասին ե-ՅԱԶՈՐԳՆԵՐԸ դաժ պատմութիւնը առասպելներով լի է: Նրա օրով մեռաւ Նինոս թագաւորը և իշխանութիւնն անցաւ Շամիրամ անունով կնոջը: Շամիրամը լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, ուզեց ամուսնանալ նրա հետ և առաջարկեց Ասորեստանի թագը, բայց որովհետև Արան ամուսնացած էր Նուարդ անունով հայ իշխանուհու հետ, չուզեց դաժաժանել իր կնոջը և մեքժեց Շամիրամի առաջարկը: Շամիրամը մտքումը դրաւ բռնութեամբ ա-

մուսնանալ և մեծ զօրքով Հայաստան արշաւեց: Արան իր պատիւը պաշտպանելու համար զուրս եկաւ պատերազմելու: Թէպէտ Շամիրամը պատուիրել զօրքին չսպանել Արային, բայց հայերը յաղթուեցան և Արան սպանուեց: Թագուհին ու-

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

դեց կենդանացնել Արային ուստի և հրամայեց դիակը մի բարձր տեղ դնել, որպէսզի աստուածները լիզեն և կենդանացնեն, սակայն երբ դիակը

հետեւ սկսեց, հրամայեց հայերից գաղտնի թաղել: Արայի անունով Հայագտանի ամենամեծ նահանգը Այրարատ կոչուեց:

Շամիրամը շատ հաւանեց Հայագտանի օգնու ջուրը և Բզնունեաց ծովի ափին իրեն համար ամարանոց շինեց Շամիրամակերտ անունով, որ յետոյ Վան կոչուեց: Աւանդութիւնը պատմում է, որ քաղաքը զարդարուած էր գեղեցիկ շինութիւններով այգիներով ու պարտէզներով:

Ժողովուրդը պատմում է, որ մի օր երեսները մի ուլունք էին գտել ու հետաքրքրութեամբ զննում էին. Շամիրամը տեսնելով այդ և վարձատրելով երեսներին՝ վերցնում է նրանց ձեռքից ու սկսում այդ ուլունքի զօրութեամբ դիւթել և կախարդել, մինչև անգամ շատերին սպանում: Ամենքն էլ ուզում էին այդ կախարդութիւնից ազատուել և թագուհու խորհրդատու մի ծերունի Արտամէտ քաղաքում խլում է ուլունքը և փախչում: Թագուհին ընկնում է նրա հետեից, բայց չի կարողանում հասնել և իր երկար վարսից պարաստիք հիւսելով՝ մի ահագին ժայռ դնում է մէջ և նետում ծերունու ետեից: Վարսը կտրուելով ժայռի հետ մի փոսի մէջ է ընկնում, իսկ ծերունին հասնում է Վանայ ծովի ափը և ծովը նետում ուլունքը, որով աշխարհն ազատւում է կախարդութիւնից:

Արայի մահը վշտացրեց հայերին և ասորեստանցոց բռնութիւնից ազատուելու համար պատերազմի պատրաստուեցան, սակայն խորամանկ թագուհին Արայի Կարդոս որդուն Հայաստանի իշխան կարգեց և հայերին էլ խաբեց թէ աստուածները կենդանացրին Արային ու իր մօտ է պահում նրան:

Շամիրամն իր որդիներին կոտորել տուեց, որովհետև ապստամբուել էին. կենդանի թողեց միայն Նինուասին, բայց սա էլ ապստամբուեց և Կարդոսը թագուհուն օգնութեան գրնալով կրօնի ժամանակ սպանուեց:

ԿԱՐԴՈՍ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Կարդոսի Անուշաւան որդին գերի էլ՝ Նինուասի մօտ: Սա փոքր հասակում Արմաւիրի մօտ գտնուած

սրբազան անտառին էր նուիրուած և Սօս էլ էր կոչ-
ւում, հօր մահից յետոյ գերութիւնից ազատուելով
իր հօրը յաջորդեց, բայց անորդի մեռաւ: Սոփորու-
թեան համաճայն նահապետ եղաւ աւագ Հայկազունին՝
Պարէտը, որից յետոյ մինչև Սկայորդի 27 իշխաններ
են եղել, որոնցից նշանաւոր էր Զարմայրը, որ ա-
սորեստանցոյ Տևտամոս թագաւորին օգնութեան գնաց
Հէլլէնների դէմ ու Տրօյա քաղաքի մօտ քաջութեամբ
կռուելով մեռաւ: Սկայորդի նահապետի օրով Ասորե-
ստանի Սենեքերիմ թագաւորի որդիք Աղբամելիք և
Մանասար իրենց հօրը սպանեցին և Հայաստան փախան,
Սկայորդին պատուով ընդունեց նորանց և բնակութեան
տեղ տուեց: Սրանցից առաջացան Արծրունի և Գնունի
նախարարութիւնները:

ՊԱՐՈՅՐ Արայի մահից յետոյ Հայաստանն
ԹԱԳԱԿԻՐ իր անկախութիւնը կորցնելով Ա-
620 թ. Քր. ա. սորեստանին հպատակուեց: Մա-
րաց Կիաքսար Ա. թագաւորը պա-
տերազմ հրատարակելով Ասորեստանի դէմ՝ Հա-
յոց Պարոյր նահապետին օգնութեան կանչեց:
Պարոյրը հպատակութեան լուծը թօթափելու հա-
մար Մարաց հետ Ասորեստանի Սարդանապալ
թագաւորի դէմ դիմեց: Ասորեստանցիք յաղ-
թուեցան, մայրաքաղաք Նինուէն կործանեցին
իսկ Սարդանապալը թշնամու ձեռքը չընկնելու
համար իր կանանց հետ այրուեց: Կիաքսարն
այս յաջողութեան համար Պարոյրին թագով պը-
սակեց 620 թուին և նա առաջին հայ թագաւոր
եղաւ:

Պարոյրի յաջորդ-որդի Հրաչեան բաբելա-
ցոց թագաւորի հետ երուսաղէմն առաւ և Շամ-

բաթ կամ Սմբաթ անունով հրէա իշխանին գե-
րի բերեց Հայաստան: Սրանից առաջացան Բա-
գրատունիք:

ՊԱՐՈՅՐ

Հրաչեայի յաջորդների մասին մինչև Տիգ-
րան ոչինչ չգիտենք, իսկ Տիգրանի հայրը ե-
րուսաղէ թագաւորը ըիջ ժամանակ թագաւորե-
լու համար Սակաւակեաց է կոչուում:

ձեռնմխման չափանիշները Տիգրանով է փակ-
 ընդհատվել։ Ս. Տիգրան Ա. քի հասել և հայոց պատմիչների
 520 թ. Բր. ա. ասելով Տիգրան Ա. շատ քաջ ու
 խելացի թագաւոր է եղել։ Նա ոչ

ՏԻԳՐԱՆ Ա.

միայն երկիրը բարեկարգեց, այլ և սահմաններն
 ընդարձակեց ու մինչև անգամ Փոքր Ասիայի մի
 մասին տիրեց։

Նրանց զորավար Զոգարանի ղեկավարությամբ
 բարեկարգում էր, որի համար շատ քիչ էին զոր-
 քանակները։ Տիգրանը հրամայեց անգամ դաշտերը
 մշակել, որպեսզի երկրում անմշակ տեղ չմնայ-
 երկրագործութիւնն ու արհեստները յառաջադի-
 մեցին, գետերի մէջ նաւագնացութիւն ուսուցե-
 շաւորը սկսեցին փոխանակութեան առևտուր
 շրջակայ ագգերի հետ և մինչև անգամ Քանա-
 նացոց երկիր էլ անցան, որտեղից որդան կար-
 միր ու գունաւոր մորթ-կաշի էին բերում, իսկ
 Հայաստանից էլ երկաթ, պողպատ և նոսրացներ
 էին արտահանում։ Փոքր ժամանակներում առե-
 տուրն այն աստիճան յառաջադիմեց, որ մինչև
 անգամ Հայաստան էին գալիս Փիւնիկեցի վա-
 ճառականների կարաւանները։

Գլխաւորը նաւային առևտուրն էր, որ կատար-
 ւում էր գետերի վրայ լաստերով։ Լաստերը շինւում
 էին փքած տկերով, որոնց վրայ դրւում էր ուսնու
 ճիւղերից գործած յատակը շրջապատուած ճիւղերով և
 մորթիներով, այնպէս որ սենեակներին էր նմանւում,
 որտեղ և ապրանք էին դարսում և մի քանի էջեր
 վերցնելով իրանց հետ ու ջրի հոսանքով գնալով, ապ-
 րանքը փոխանակում էին վաճառաշահ քաղաքներում
 ու տեղական ապրանքը, տկերն ու մորթիները բարձե-
 լով էջերին ջրի ափերով հայրենիք էին վերադառնում։

Տիգրանի օրով զարգացան նաև ոստայնակու-
 թիւնը, դարբնութիւնը և ղինադործութիւնը։ Հայոց եր-
 գիչները իրենց երգերում շարունակ գովում էին ժո-
 ղովրդի այդ բարերարին։

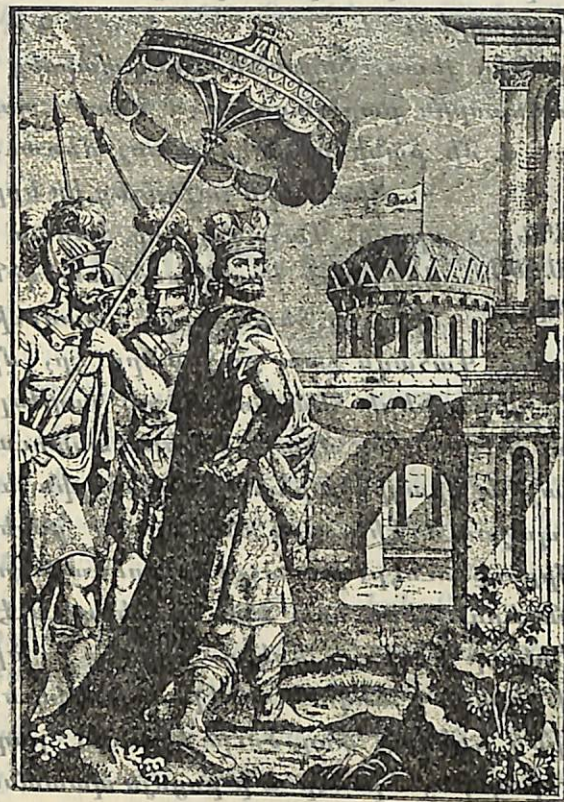
Տիգրանը բարեկամացաւ պարսից Կիւրոս

Թագաւորի հետ և զբանով անհանգստութեան մէջ
գցեց Մարաց Ափղահակ կամ Աստիագ Թագա-
ւորին, որի համար և Ափղահակը ամառում էր
մի կերպ սպանել Տիգրանին: Այս կասկածների
ժամանակ Ափղահակը երազ տեսաւ և պատմեց
իր խորհրդականներին. «գնացել էի մի անծանօթ
երկիր, որ Հայաստան պիտի լինի. այնտեղ մի
լեռան վրայ մի կին երեք մարդ ծնաւ, որոնցից
մէկը առիւծի վրայ արևմուտք արշաւեց, միւսը
ձիու վրայ հիւսիս, երրորդն անապին վիշապի վը-
րայ մեր տէրութեան վրայ յարձակուեց: Այդ ժա-
մանակ ես կուռքերին զոհ էի մատուցանում, իսկ
նա ուզեց կուռքերս կործանել և ես սկսեցի
կռուել, բայց սպանուեցի. կարծում եմ որ Տիգ-
րանը պիտի յարձակուի մեզ վրայ»:

Խորհրդականները մեկնեցին, որ յարձակուե-
լը Տիգրանը պիտի լինի: Ափղահակն այդ բանի
առաջն առնելու համար խորամանկութեամբ ամ-
ուսնացաւ Տիգրանի Տիգրանուհի քրոջ հետ, որ-
ին Տիգրանը մեծ պատուով Ափղահակի մօտ
ղրկեց: Ափղահակը նոյնպէս մեծ հանդիսով ըն-
դունեց և հրամայեց որ ամենքը հնազանդին նը-
րան: Քիչ ժամանակից յետոյ նա սկսեց զրգոել
Տիգրանուհուն, ասելով որ, Տիգրանի կին Չարու-
հին ուզում է նրա ձեռքիցը Մարաց տիկնու-
թիւնը խլել և թէ Տիգրանն էլ վճուել է իրեն ըս-
պանել, որից ազատուելու համար պիտի մի կերպ
սպանել Տիգրանին:

Տիգրանուհին երեսանց հաւանութիւն տալով

Ափղահակին, գաղտնի յայտնեց Տիգրանին այդ
մասին և ինքն էլ շուտով փախաւ եղբօր մօտ:

ՎԱՀԱՅՆ

Տիգրանը յարձակուեց Ափղահակի վրայ, պատե-
րազմում սպանեց նրան և հարուստ աւարով Հա-
յաստան եկաւ իր հետ բերելով Թագուհի Անոյ-
շին տասն հազար գերիներով, որոնց Մասի ա-
րեւելեան կողմը բնակեցրեց: Այս ցեղից առաջա-

Հայերը տիրեցին Ուրարտուին,
ՍյուիթԱՅիֆ բայց երկիրը կարգի չբերած հիւ-
ձԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ սիսային երկիրներին Հայաստան
մտան Սկիւթացիք: Այդ ժամանակ Ասորբանի-
պալ թագաւորը ստիպուեց հայերի փոխարէն կը-
ռիւ մղել, որովհետեւ վախենում էր, որ նրանք
կարող էին մտնել Ասորեստան. նա յաղթելով
սկիւթացիներին, դուրս քշեց երկրի սահմաննե-
րից: Բայց նրանք 20 տարի յետոյ նորից սկսե-
ցին առաջ շարժուել և 635 թ. մտան Հայաս-
տան: Այս անգամ Ասորեստանը ուժասպառ էր
եղել և Մէդացոց Կիւքսար թագաւորը զօրանա-

լով պաշարել էր Նինոէ քաղաքը, բայց վախե-
նալով որ սկիւթացիք կարող են մտնել նաև իր
երկիրը, դուրս եկած պատերազմելու և թէպէտ
սկզբում յաղթուեց, սակայն մեծ զօրքով դիմեց
նրանց վրայ և յաղթելով դուրս քշեց բոլորո-
վին թէ իր երկրից և թէ Հայաստանի՝ ահման-
ներից:

Մէդացիք այն աստիճան զօրացան, որ իրենց
ձեռքը գցեցին մինչև Ալիս գետը և Լիդիա տա-
րածուած երկիրները և հարկատու դարձրին: Աս-
սուրացիք բոլորովին թուլացել էին և քաշուել
Բաբելոն, որտեղ փոքրիկ թագաւորութիւն էին
հաստատել:

Միենոյն ժամանակներում յեղա-
դիւրեցին Փոնտոսի ժագեց Մէդացոց երկը-
րում և 550 թ. Քր. ա. պարսիկ Ա-
քեմենեան Կիւրոս իշխանը յաղթելով մէդացիներ-
ին, գերի բռնեց նրանց Աստիագ թագաւորին և
երկրի սահմանները մինչև Լիդիա հասցրեց: Այս
անգամ նրան օգնեցին հպատակ ազգերը և նա
Հայոց, Մանա ու Աշկուղա երկիրների բնակիչ-
ների օգնութեամբ դիմեց Բաբելոնի վրայ և կոր-
ծանեց այդ թագաւորութիւնը: Յոյն պատմիչ-
ների ասելով այդ ժամանակ Հայաստանում իշ-
խում էր Երուանդ թագաւորը, որ իբր թէ պա-
տերազմել է մէդացոց Աստիագ թագաւորի հետ,
յաղթուել և հարկատու դարձել: Վերջը Երուան-
դըն ապստամբուում է, բայց Կիւրոսը բռնում է
նրան և իրեն հպատակեցնում: Այստեղից Եր-

ուանդն ու Կիւրոսը բարեկամանում են: Երուան-
դի յաջորդն եղել է Տիգրան:

Հայաստանը 519—515 թուականնե-
րից սկսած պարսից պետութեան մի
ԿՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐ կուսակալութիւն էր և թէպէտ երկի-
րը նրանց ձեռքին էր, այնուամենայ-
նիւ Երասխ գետի հովիտներում կար սեփական ազգա-
յին կեանք՝ ազգային տէրութիւն: Պարսից թագաւոր-
ները կուսակալներով էին կառավարում Հայաստանը:
Կուսակալները արքայավայել կեանք էին վարում, ու-
նէին սեփական արքունիք: Կուսակալի մօտ կային նաև
արքունի քարտուղար և զօրապետ, որ իր ձեռքի տակ
ունէր կանտնաւոր զօրք և տեղացիներից կազմած ժա-
մանակաւոր զինուոր: Այս երեք պաշտօնեաները սովո-
բարար մէկ մէկու թշնամի էին և երբեք համարեան
հաշտ-համերաշխ չէին ապրում: Պարսից թագաւորը
եկամտից հաշիւը քննելու համար յաճախ պաշտօնեա-
ներ էր ուղարկում և հաշուի մաքուր լինելուց էր կա-
խում պաշտօնում մնալը:

Կուսակալներն առհասարակ աշխատում էին եր-
կրը ծաղկած վիճակի մէջ պահել, որպէս զի առանց
դժուարութիւնների կարողանային ժողովել երկրից
տրուելիք հարկերը, որոնք շատ մեծ էին ժամանակի
հետ համեմատած: Արտաքսերքսես Ա. թագաւորի օրով
մինչև Սև ծովի ափերը ապրող բնակչութիւնը բաժա-
նուած էր 13 կուսակալութեան և դրանք միասին վճա-
րում էին 400 տաղանդ հարկ (ըստ պարսից հաշուի
մօտ 680,000 բութի): Երկիրը կուսուրապէս ծաղ-
կում էր, որովհետև կուսակալներն աշխատում էին
վերջ տալ աւազակախմբերին, կառավարում էին խա-
ղաղ և որոշ օրէնքներով, բնակիչների մէջ ծագած ան-
համաձայնութիւնները վերջացնում էին հաշտութեամբ,
հաղորդակցութեան ճանապարհներ էին բաց անում և

որ գլխավորն է, աշխատում էին բարելավել երկրի տնտեսական դրութիւնը:

Բսենոֆոն յոյն պատմիչը նկարագրել է այդ ժամանակուայ հայոց տունը. նրա ասելով հայերի տնեւրը գետնափոր էին և երկու դուռ (մուտք) ունէին՝ մէկը նեղ՝ մարդկանց համար, իսկ միւսը ընտանի կենդանիներին: Ձմեռը 15—20 անդամից բաղկացած ընտանիքը տեղաւորում էր այդ փոքրիկ բնականներում անասունների հետ, մինչդեռ ամառը նրանք անց էին կացնում բացօդեայ՝ լեռներում և դաշտերում: Միւսնոյն տան մէջ էին պահում նաև ուտեստի պաշարեղէնները, որ հին հայերը պատրաստում էին շատ մեծ քանակութեամբ և մինչև անգամ արտահանում էին երկրից դուրս:

Հայերի պարսից տիրապետութեան ԴԱՐԵՆՆԱԿ Ժամանակ խաղացած ղերն էլ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև նրա րանք ձգտում էին անկախութիւն ձեռք բերելու, որի համար էլ բազմաթիւ պատերազմներ մղեցին պարսից Դարեհ Ա-ի (521—485 թ.) հետը: Դարեհը ստիպուեց զօրք ուղարկելու հայերի դէմ՝ Դադարշիս գօրավարի հետ և առաջին պատերազմը տեղի ունեցաւ Հայաստանի Զոռզոռ (յայտնի չէ տեղը, գիտնական պ. Բասմաջեանը կարծում է, որ Սասունը պիտի եղած լինի) տեղում 520 կամ 519 թ.: Հայերն երկրորդ անգամ Տիգրա (նոյն գիտնականի կարծիքով Տիգրանակերտ) տեղում պատերազմ եղաւ, որտեղ հայերից 540 հոգի սպանուեցան, իսկ 520 էլ գերելնկան: Հայերն երրորդ անգամ ապստամբեցան և Հայաստանի Ուհյամա (տեղը յայտնի չէ) բերդի

մօտ պատերազմ եղաւ, հայերը մեծ ջարդ կրեցին, բայց երևում է որ պարսիկները չկարողացան զսպել նրանց և Դարեհը Վաւրապատարիկն ուղարկեց նրանց դէմ, բայց հայերը նրան պատերազմի դուրս կանչեցին և այս անգամ Ասորեստանի Իզդրու (տեղը յայտնի չէ) վայրում պատերազմ եղաւ և հայերից 2024 մարդ սպանուեց: Այս էլ չօգնեց և 519 թ. Աւարյարա (տեղը անյայտ) վայրում, Հայաստանում, պատերազմ եղաւ, որտեղ հայերից 2045 հոգի ջարդուեցան, իսկ 559 հոգի էլ գերելնկան: Այնուհետև Արախա անունով մի հայ Բաբելոնի թագաւոր հռչակուեց, բայց նրան պատերազմի ժամանակ բռնեցին և Բաբելոնում իր գօրավար-գործակիցների հետ խաչեցին, մօտ 515 թ.: Դարեհին յաջորդեց Բսերքսէս (485—465 թ.), որի օրով Հայաստանը հպատակ մնաց նրան, բայց հաւանական է, որ կային առանձին հայ իշխողներ՝ Թագաւորներ կամ իշխաններ, բայց նրանք կախումն ունէին պարսիկ պետութիւնից: Մի շարք Թագաւորներից յետոյ ՍելեւկեՍՆԲ Պարսկաստանում Թագաւորեց Դարեհ Գ. Կողոմանն (336—330 թ.), որի օրով Հայաստանի բազմը վճռուեց: Դարեհի օրով շատ զօրացաւ Ալեքսանդր Մակեդոնացի նշանաւոր Թագաւոր-գօրավարը և Փոքր Ասիային տիրելով հասաւ Պարսից սահմանները: 331 թ. հոկտեմբերի 1-ին Արբելա քաղաքի մօտ պատերազմ տեղի ունեցաւ Ալեքսանդր Մակեդոնացու

և Դարեհի միջև, Դարեհը յաղթուեց և այդպիսով վերջացաւ Պարսից Աքեմենեան հարստութիւնը, Հայաստանն էլ ընկաւ մակեդոնացոց ձեռքը և երկրի մարդպան կամ կուսակալ նշանակուեց Միհրան անունով մի նշանաւոր պարսիկ իշխան, որ առջ Սարգէս քաղաքի պետ էր եղել և միացել էր մակեդոնացոց հետ: Երկիրը կառավարում էր պարսիկներից որոշուած օրէնքներով:

Ալէքսանդր Մակեդոնացու մահից յետոյ 323 թ. նրա նուաճած երկիրները բաժանուեցան նրա զօրավարների մէջ և Հայաստանը բաժին ընկաւ Սելևկացիներին:

Սելևկը մակեդոնացի իշխան էր և Ալէքսանդր Մակեդոնացու հետ Ասիա գնալով նրա մահից յետոյ առանձին թագաւորութիւն հիմնեց, բայց Տիգրան Բ-ի օրով այդ թագաւորութիւնը կործանեցին:

Հայերը չթողին իրենց ըմբոստ
ՀԱՅ քաղաքը և ինչպէս որ պարսից տիրա-
ԻՇԽԱՆՆԵՐ պետութեան ժամանակ էին ձգտում
անկախութիւն ձեռք բերելու, այնպէս էլ Սելևկացոց օրով սկսեցին շարժուել, բայց նրանք այնքան միայն կարողացան անել, որ 317 թ. Փրատապար կամ Հրահատ անունով հայ իշխանը Հայաստանի կուսակալ նշանակուեց: Նա իր երկրում ազատ իշխան էր, ինքնազուլի կառավարում էր և մինչև անգամ ինքնակամ մի պատերազմ էլ մղեց Պոնտոսի դէմ:

Նրա յաջորդ Արդուարտէսը Հրահատի ազգա-

կաններէցն էր և աւելի պատուաւանջ զրոնուեց քան իր նախորդը՝ 301 թ. Քր. ա. բաշարձակապէս սոյնտամբութեան զրօշը պարգեց, սակայն Սելևկը ճնշեց այդ ապստամբութիւնը. Այնուհետև Հայաստանը երկու կուսակալութեան բաժանուեց:

Հայոց Արտաւագդ կուսակալի
ՀԱՅ որդի Արտաշէսը 190 թ. Քր. ա. ԹԱԳԱՆՈՐՆԵՐ յաջորդեց իր հօրը և Սոփենի Զարեհ կուսակալի հետ դաշնակցելով ապստամբուեց, որովհետև Սելևկացիք պարտուել

ԶԱՐԻԱԿԻ ԴՐԱՄԸ
ու թուլացել էին: Չնայած Արտաշէսին գահազուրկ արին, բայց նա օգտուեց Սելևկացոց խառնակ զրութիւնից և ինքնազուլի պետութիւն հիմնեց: Այստեղից սկսուեց Հայաստանի առաջին կանոնաւոր հարստութիւնը, որ կոչոււմ Արտաշեսան: Այս թագաւորութեան մէջ էին մտնում Երասխի հովիտը, Կովկասի մի մասը, Վանայ լճի աւազանը, Եփրատի վերջին մասերը, իսկ արևմուտքից սահմանակից էր Փոքր Հայքը: Փոքր Հայքը ինքնավար երկիր էր և Պոնտոսի թագա-

ւորութեան հետ բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանում և այդ էր պատճառը, որ 112 թ. Քր. ա. նա միացաւ Պոնտոսի հետ։ Արտաշէսը մեռաւ 169 թ. Քր. ա. Արտաշէսին յաջորդեց Արտաւազդ Բ. (159—149), որի օրով պարթևներն սկսել էին արդէն իրենց աշխարհակալական գործը։

Պարթևները աշխարհ եկան մօտ 350 թ. Քր. ա.։ Բաղտրիայի սահմաններում ապրող Պարսիա թափառական ցեղի Արշակ և Տիրիդատ իշխանները դէպի արևմուտք առաջանալով Սելևկացիներից խլեցին Աստաքեն նահանգը և ապա ներս խուժեցին նախնի Պարսկաստանի նահանգները որակզ և ամրացան։ Սելևկ Բ. թագաւորը շատ աշխատեց հեռացնել Արշակին իր երկրից, բայց չկարողացաւ և այդպիսով սկիզբ առաւ Պարսկաստանի պարթևների թագաւորութիւնը, որ վերջացաւ 226 թ. Քր. յետոյ։ Այս ցեղից էին Հայոց Արշակունի թագաւորները։

Այստեղից Հայոց պատմութիւնը շատ խառն է և Արտաւազդին յաջորդող թագաւորներից յիշուում է միայն Արտաղիստրիս, որ թագաւորեց 123—95 թ. Քր. ա. և երկար պատերազմներ մղեց Պոնտոսի Միհրդատ Բ. թագաւորի դէմ։

Նրան յաջորդեց Տիգրան Մեծը (94—56), որի օրով Հայաստանը փառքի գագաթնակէտին հասաւ։

ՆԱԽՆԻ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԸ

Ինչպէս բոլոր ազգերը, այնպէս էլ նախնի

հայերը եղբր ին՝ սկզբում բազմապատկեցան և հեթանոս։ Մարդ իր ծնած օրից ընտելացաւ երկու գաղափարի՝ չնրի և քարոյ և որովհետեւ երկուսից էլ հաւանար վախենում էր, երկուսին էլ աստուածացրեց։

Մարդկութեան առաջին կրօնը ընսպաշտութիւնն էր, հետեապէս հայերն էլ որպէս մի հին ազգ նոյն էին պաշտում, այդպիսով մարդիկ աստուածացնում էին բնութեան երեւելի և աներեւոյթ առարկաներն ու գաղափարները՝ կրակ, ջուր, լեռներ, օդ, հողմ, պաշտում էին ծառեր (սօսի, կաղնի, լոշտակ, բարտի և այլն) և կամ թէ կենդանիներին, գազաններին, նոյն իսկ սողուններին էին աստուածացնում (առիւծ, վարազ, օձ և այլն)։

Սրանից յետոյ հայերը ընդունեցին Քաղդէացոց կրօնը. Քաղդէացիք աստղագէտ ազգ էին և պաշտում էին երկնային մարմինները՝ երկինք, մթնոլորտ, արեգակ, լուսին, աստղեր, մոլորակ և այլն։ Միևնոյն ժամանակ թէ բնապաշտութեան և թէ քաղդէականութեան շրջանում հայոց մէջ բուն էր դրել ոգեպաշտութիւնը, որով նրանք ընդունում էին զանազան չար և բարի ոգիների գոյութիւնը և ակնածելով վերաբերւում դէպի այդ աներեւոյթ ու անգոյ ոգիները. այդպիսիք էին՝ Քաջք, որ ապրում էին լեռներում և ժայռերում, Ուրու (երեւի հուրի), մեռելոց հոգիները, Աղէգ կամ Յառալէգ, որոնք ռազմաշներ էին և պատերազմի դաշտում ընկած կտրիչների վեր-

քերը լիզելով՝ բուժում էին: Կային նաև այլ ոգիներ՝ Սպառք, Նհանգը, Յաւերժահարսը և այլն: Քրիստոսից 6 դար առաջ Զրադաշտ անու- նով մոզը Պարսից և Մաքաց մէջ, ըստ ոմանց նաև Հայաստանի Պարսկահայք նահանգում, նոր կրօն քարոզեց, գրեց մի օրէնագիրք, որ Աւեստա կոչուեց, որը յետոյ ընդարձակուեց և կոչուեց Զանդ կամ Զէնդ-Աւեստա: Այդ կրօնը շուտով պետական կրօն դարձաւ և կոչուեց Զրադաշտա- կանութիւն կամ Մազդէականութիւն: Այդ կրօնը ընդունուեց էր, որ Զրուանը ծնաւ Որմիզդ և Արհիմ: Որմիզդը որ բնակուեց էր Արքայութեան մէջ, ստեղծեց երկինք, երկիր, լոյս, մարդկանց և բո- լոր բարի հոգիներին: Իսկ Արհիմ, որ բնակուեց էր դժոխքում՝ այն ամենը, ինչոր չար է: Այս դաւանութեան պաշտպանները կոչուեց էին միզ- որոնց պիտաւորն էր միզակտը, իսկ սրանց գլխաւորն էլ կոչուեց էր միզակտաց միզակտ: Այս պաշտօնեաները մարդկանց և աստուածների մէջ միջնորդի պաշտօն ունէին, գուշակութիւններ էին անում և ժողովրդից յարգուած էին: Այս կրօնը ընդունուեց էր նաև տարբապաշտութիւն, բայց մի աստուած էր ճանաչում: Որմիզդ: Քրիստոսից 5 դար առաջ հայերն արդէն ըն- դունել էին այդ կրօնը, բայց 331 թ. Քր. ա. երբ արդէն յունաց և սելեւկեանց ազդեցութիւնը մեծացաւ, նրանց բազմաստուածութեան գաղա- փարն էլ տեղ գտաւ հայերի մէջ և կամաց-կամաց Զրադաշտականութիւնն ընկաւ, մինչև որ 150

թուից (Քր. ա.) յունամով պարթևները այդ կր- օնի հետ խառնեցին նաև յունական կուսակա- տութիւնը և կուճեր կանգնեցին: Այդտեղից կազմուեց Հայկական աստուածութիւնների կամ դից անուանադանկը՝ Արամազդ՝ հայր աստուած- ների, որի մեհեանները գտնուեց էին Բարձր Հա- յոց Անի ամրոցում, Բագրևանդի Բագաւան գիւ- ղում, իսկ նրա տօնը տօնուեց էր Նաւասարդ ամսի 1-ին Հայոց Ամանօրին: Անահիտ՝ դուստր Արամագդի, մայր ամենայն զգաստութեանց և ջրերի խնամակալ. մեհեանները գտնուեց էին Երիզայում, Աշտիշատում և Արմաւիրում, յետոյ Բագարան, իսկ այնտեղից Արտաշատ փոխադրուեց: Տօնը կատարուեց էր Նաւասարդի 15-ին: Միհր՝ աստուած ճշմարտութեան, անաչառութեան, գի- տակցութեան, սիրոյ, կրակի և լոյսի, որ Արա- մազդի գործակատարն էր և 6000 աչք ու այդ- քան էլ ականջ ունէր: Մեհեանը գտնուեց էր Բարձր Հայքի Բագաուիճ գիւղում: Տիր՝ աստուած զիտութեան և արուեստի, խօսելու, գրելու, ե- րազներ մեկնելու և Արամագդի գրագիրն էր. մեհեանը գտնուեց էր Արտաշատում: Աստղիկ՝ զեղեցկութեան, մեհեանները գտնուեց էին Աշ- տիշատում, Անձեացոց Պաղատոյ լեռան վրայ և Արտամետի մօտ: Վահագն՝ պատերազմի և յաղ- թութեանց, մեհեանները գտնուեց էին Աշտիշա- տում, Տոսպի Ահեական գիւղում: Տօնը կատար- ւում էր Սահմի ամսի 7-ին: Նանէ՝ զիցուհի ի-

մաստութեան, մեհեանները գտնուում էին թիւն աւանում:

Բացի այս աստուածները Հայաստանում կային նաև զանազան աստուածների կուռքեր, որ զանազան ժամանակներում բերուած էին այլևայլ երկիրներից և կամ նրանց պաշտամունքը օտարների ազդեցութեամբ մեր մէջ էլ բուն էր դրել. այդպէս էին՝ Բարշամիւն, Սպանդարամետ, Սանդարամետ և այլն:

Աստուածների համար կային առանձին տաճարներ, բայց շատ տեղերում պաշտամունքը կատարւում էր բացօդեայ և կամ անտառներում: Գլխաւոր մեհեանտեղիներն էին Արմաւիր, Արտաշատ, Բագարան, Աշտիշատ, Բագաւան կամ Դիցաւան, Անի կամ Կամախ, Երիզա, Բագառիձ, թիւն: Աստուածութիւններն ոչնչացան Քրիստոնէութեան մուտք գործելուց յետոյ, թէպէտ դեռ մօտ 5 դար կային զաղտնի հեթանոսների բայց հեթանոսական սովորութիւններն դեռ այսօր էլ շարունակւում են:

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ի Ք

Ըստ հայ պատմիչների Հայաստանի թանի թագը Հայկազունեաց անկումից յետոյ անցաւ Արշակունի հարստութեան, իսկ Արշակունիները ծագում են պարթևներից: Պարթևների հայրենիքը գտնւում էր հիւսիս-արևելեան Պարսկաստանում, որ անապատ էր, իրենք թափառական և ձիափարժ ազգ էին և թէպէտ Իրանցի չէին, բայց լեզուն ու կուլտուրան իրանական էր: Նրանց մի մասը վաղուց արդէն մտել էր Պարսկաստանի ներքին

նահանգները, իսկ միւսները կամաց-կամաց առաջացան ու հիմնեցին առանձին թագաւորութիւն, մօտաւորապէս Քր. 250 տարի առաջ: Թագաւորները գահը բարձրանալիս Արշակ էին կոչւում և Արշակ առաջինն էլ ապրել է մօտ 250 թ. Քր. ա., որ 248 թ. իր գահը զիջաւ իր եղբօր Արշակ Բ. կամ Տրդատ Ա.-ին, իսկ սա օգտուելով

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆ

Սելևկացոց թուլութիւնից իր երկիրը ընդարձակել սկսեց, իսկ մի քանի զաւառներ, զբաւեց հիւրկանիւան (այժմեան Սորասանի մեծ մասը): Թէպէտ 238 թ. նրան Բակարիայից դուրս քշեցին, բայց նա միացրեց պարթևներին և նորից զբաւեց ձեռքից խլած երկիրները՝ արևմտեան լեռնային նահանգները և Մէգացոց Եկրատան

մայրաքաղաքը: Այսպիսով պարթևները մտան նաև Հայաստան:

ՎԱՂԱՐՇԱԿ

ՎԱՂԱՐՇԱԿ
ՕՐԷՆՄԴԻՐ
149 թ. Քր. ա.

Հայերը տեսնելով պարթևներին յաջողութիւնները, մանաւանդ որ կրօնով ու լեզուով շատ էլ չէին տարբերուում, առանց արիւն թափելու հպատակեցան: Արշակ Բ. Մեծ թագաւորը,

Սելեկեան իշխանութեան առաջն առնելու համար իր եղբայր Վաղարշակին Հայաստանի թագաւոր հրատարակեց և այդ հարստութիւնը կոչուեց Արշակունի:

Վաղարշակն իրեն թագաւորանիստ դարձրեց Մծբին քաղաքը և նրա առաջին գործն եղաւ իմանալ հայերի ու հայ նախարարների ծագումը: Հայոց մէջ ոչինչ չգտնելով, Մար Աբաս Կատինա գիտուն ասորուն մի նամակով իր եղբօր Արշակի մօտ ուղարկեց և խնդրեց, որ նրան թոյլ տայ նինուէի գրադարանի գրքերը քննելու: Այնտեղ Մար Աբասը գտաւ Հայկազանց պատմութիւնը, արազքեց և բերեց Վաղարշակին: Վաղարշակը ծանօթացաւ նրա հետ, պատմութեան մի մասը արձանների վրայ փոքել տուեց, իսկ գիրքը պահեց իր գանձարանում:

Մինչ Վաղարշակը հայ երկրի ու ժողովրդի անցեալով էր զբաղուած, Կապադովկիայի Մորփիւղիէս իշխանը, որ թշնամի էր պարթևներին, մեծ զօրքով Հայաստան արշաւեց: Վաղարշակը շուտով զօրք ժողովեց և նրա դէմ գնաց: Պատերազմի ժամանակ Մորփիւղիէսն աշխատում էր մի կերպ մօտենալ Վաղարշակին, որ յարձակուի սակայն հայ իշխանները սպանեցին նրան և զօրքին էլ հալածեցին:

Այս պատերազմից յետոյ Վաղարշակը ընդարձակեց Հայաստանի սահմանները, շինութիւններ արեց, ճանապարհներ բացեց, ճանճոտ տեղերը ցամաքացնելով հրամայեց մշակել, ջրմուկ-

ներ շինեց, թաւուտ անտառները մաքրեց աւազակներէից, իսկ Արմաւիր քաղաքում արեգակի, լուսնու և իր նախնիքների արձաններ կանգնեց:

Սորա հետ միասին Վաղարշակը հայ նախարարներին էլ վարձատրեց ու նրանց պաշտօններ բաշխեց՝ Բագարատ իշխանին թագադիր՝ թագաւորի գլխին թագ կապող կարգեց, Խորխոռունիներին՝ անձնապահ-թիկնապահ, Վարաժնունեաց՝ որսի վերակացու, Արծրունեաց՝ թագաւորի առջեից արծուանշան տանող, Գնթունեաց՝ հանգերձապահ, Մուրացան ցեղին թագաւորի երկրորդի պատիւը շնորհեց, Վահունեաց՝ քրմութիւն: Երկու պաշտօնեայ էլ նշանակեց, որոնք դատավարութեան միջոցին իր աջ ու ձախ կողմը պիտի գտնուէին և մէկը պիտի յիշեցնէր, երբ թագաւորն անիրաւացի էր վարուում, իսկ միւսը մեղմ վարուելիս՝ պատիժները:

Նրա հաստատած կարգերից կարևորը ժողովրդական դատարանների բացումն էր և այն, որ անդրանիկ որդին իր մօտ բնակուի, իսկ միւսները Հաշտենից գաւառում:

Վաղարշակը մեռաւ Մծբինում իբր 127 թ. Բր. ա. և նրան յաջորդեց իր Արշակ որդին (128—113 թ.):

Արշակը հօր ընթացքին հետեց և պոնտացոց հետ պատերազմելով, յաղթեց, իսկ ի նշան յաղթութեան՝ Սև ծովի ափին մի արձան կանգնեց, որ երկար ժամանակ պոնտացիք պաշտեցին, բայց Արտաշէսի հետ ունեցած պատերազմի ժամանակ ծովը նետեցին:

Հստ աւանդութեան Արշակին ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. յաջորդեց Արտաշէս քաջ և պատերազմասէր որդին: Երբ Վա- 113-94 թ. Բր. ա. դարշակը թագաւորեց, Արշակ

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.

Մեծը առաջնութեան պատիւն ու զրամ կտրելու իրաւունքն իրեն վերապահեց, սակայն Արտաշէսը

իր քաջութեան վրայ յոյս դնելով խլեց Պարթև ազգական թագաւորից այդ պատիւը և դրամ տալել սկսեց:

Արտաշէսն իր աշխարհակալական ծրագիրներն իրագործելու համար իր Արտաշամ աղջիկը պոնտացոց Միհրդատ թագաւորին կնութեան տուեց և նրա հետ Հայաստանի հիւսիսային և արևելեան կողմը գտնուած ազգերից կազմած մեծ զօրքով նուաճեց Փոքր Ասիան, անցաւ Եւրոպա, տիրեց Թրակիային և Յունաստանին:

Նրա առասպելական շատութիւն ունեցող զօրքը ի հարկէ չէր կարող միշտ կուշտ լինել. աւանդութիւնը պատմում է, որ զօրքի խմելուց գետերն էին ցամաքում, գինուորներն նետած քարերից բլուրներ էին գոյանում: Երբ նրանք նեղուեցան, խռովութիւն ընկաւ և Փոքր Ասիայում դաւաճանօրէն սպանեցին Արտաշէսին:

Մեռնելիս նա յիշում է իր քաջութիւնները, անցած փառքը և ասում «աւանդ փառացս անցաւորի»:

Արտաշէսին յաջորդեց (ըստ հայ պատմիչների) Տիգրան Մեծը, որին երկրորդ են անուանում: Նա գինուորական արուեստին վարժ և պատերազմատէր մարդ էր և եթէ Մեծ է կոչւում, մասամբ պարտական է պոնտացոց Միհրդատ թագաւորին, որ նրա ամենամօտիկ դաշնակիցն էր Հռոմայեցոց դէմ մղած պատերազմների ժամանակ:

Միհրդատը Փոքր Հայքը միասին բռնելով Պոնտոսի հետ, ուզեց իր 94—56 թ.

երկիրն ընդարձակել և դրա համար էլ դաշն կապեց Հայաստանի Տիգրան թագաւորի հետ և իր դուստր Կլէոպատրային կնութեան տուեց Տիգրանին: Տիգրանն էլ դաշնակցի հետ միացած սկսեց իր գործը և ուզեց մաքրել Կապադովկիան: Այնտեղի կուսակալ Արիոբարզանը Հռոմայեցիներին ապաւինուեց, իսկ դաշնակիցները պոնտացի նախարար Գորգիոսին նշանակեցին կուսակալ:

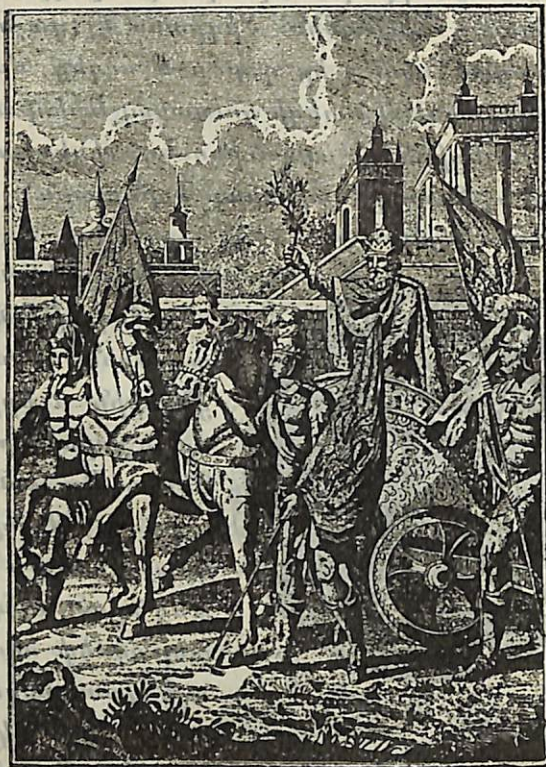

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

Դաշնակիցների յաջողութիւնները ապշեցին հռոմայեցիներին և երիտասարդ զօրավար Կորնելիոս Սուլլան մեծ զօրքով Գորգիոսի վրայ դիմեց և յաղթեց նրան: Այս պատերազմով սկսուեց այն պատերազմների շարքը, որի մէկ կող-

մը կանգնած էին հռոմայեցիք, իսկ միւս կողմը դաշնակիցները՝ Տիգրանն ու Միհրդատը: Թէպէտ Տիգրանը աւելի շուտ աշխարհակալութեամբ էր զբաղւում, բայց աշխատում էր իր երկիրը բաւեկարգել, ժողովրդին անտեսապէս բարձրացնել և իր երկրում էլ մտցնել Հռոմէական քաղաքա-

կրթութիւնը: Տիգրանը ուշ հասկացաւ, որ Միհրդատի ազդեցութեան տակ էր ընկել, իսկ Միհրդատի բարեկամութիւնը միայն այն նպատակով էր, որ կարողանայ Պոնտոսի հետ միացնել

ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱՂԹԱԿԱՆԸ

կապադովկիան, Պափլագոնիան և Բիւթանիան: Այս երկու թագաւորները միատեսակ ձգտում էին Արևելքի իշխող դառնալ և կհասնէին իրենց նպատակին եթէ Տիգրանը հաւատարիմ մնար Մի-

հրդատի դաշինքին: Հռոմայեցոց դէմ մղած պատերազմները սկզբում աւելի յաջող էին, քան յետոյ և Միհրդատի զօրքէ գլխաւոր ոյժը Փոքր Հայքից հաւաքուող հեծելազնգի մէջն էր: Պարթևաց Սանատրուկ թագաւորի մահից յետոյ Տիգրանն ուզեց հին անյաջողութիւնների վրէժը լուծել և Միհրդատին անօգնական թողնելով՝ Պարթևաց երկիր արշաւեց, յաղթեց և պարթևները դաշն կապելով վերադարձրին 95—70 թ. ընթացքում իրած երկիրները: Այս յաջողութիւնը Տիգրանին հոգի տուեց և նա Միջագետքի հիւսիսային երկու նահանգներին տիրեց, անցաւ հիւսիս, Ադուանքն ու Իվերիան միացրեց Հայաստանի հետ: Այս քաջութիւնների համար նա «արքայից արքայ» տիտղոսի արժանացաւ:

ՄԻՀՐԴԱՏ

Դեռ 83 թ. Տիգրանը տիրեց Ասորիքին և պատերազմի ժամանակ նրանց վերջին թագաւոր Փիլիպպոսը մեռաւ:

Տիգրանը Ասորիքը յանձնեց իր զօրավարներին մէկին և զէպի Պալէստինա արշաւեց, որտեղից բազմաթիւ հրէա զերիններ բերեց Հայաս-

տան: Շուտով Կիլիկիան էլ խոնարհուեց Տիգրանի առաջ: Մինչև Տիգրանն առաջ էր մղում իր աշխարհակալութիւնը, յանկարծ հռոմայեցոց Լուկուլոս զօրավարն անհամար զօրքով ողողեց Հայաստանը: Նրան զիմադրում էր Միհրդատը, որ նուաճած երկիրները վերադարձնելով հաշտուեց բայց շուտով նոր զօրք ժողովեց, եգէյեան ծովում (Սև ծով) երևաց Միհրդատի ուժեղ նաւատորմիղը, իսկ ցամաքային զօրքը ջարդեց հռոմայեցիներին և Միհրդատը ազատ առաջ խաղալով պաշարեց Կիլիկոն քաղաքը, իսկ նաւատորմիղն էլ Հռոմէական նաւերը դերած Պոնտոս վերադարձաւ: Հասաւ Լուկուլոսը և պաշարեց Միհրդատին ու նա մազապուրծ հազիւ ազատուած 72 թ. պարսութիւնից յետոյ փախաւ Տիգրանի մօտ, որ լսելով Հռոմայեցոց արշաւանքի մասին ետ էր եկել Պալէստինայից: Լուկուլոսը պահանջեց Տիգրանից Միհրդատին իրեն յանձնել, բայց Տիգրանը մերժեց և Լուկուլոսը Ամազիա քաղաքից Հայաստան արշաւեց և պաշարեց Տիգրանական քաղաքը, ուր թագաւորի գանձերն էին պահուած, որ մի խումբ քաջերի օգնութեամբ դուրս տարան քաղաքից և Տիգրանը զօրք ժողովեց և դիմեց Հռոմայեցոց դէմ: Հայերը պարսութիւն կրեցին և Տիգրանը հազիւ կարողացաւ ազատուել, իսկ Տիգրանակերտը, որ Հայաստանի հարուստ ու առաջնակարգ քաղաքներից մէկն էր Հռոմայեցիներին փնայ:

Հռոմայեցիք ձմեռն անցկացրին Կորդուաց նահանգում և գարնան պաշարեցին Մծբին քաղաքը, որ մի քանի ամսից յետոյ անձնատուր եղաւ: Հռոմայեցի զինուորները կողոպտեցին ամբողջ քաղաքը, իսկ Տիգրանը փոխանակ քաղաքին օգնութեան զնալու քաջուեց Արաքսի հովիտը և Արտաշատի մօտ նորից ջարդուեց Հռոմայեցիներից: Լուկուլոսն ուղղում էր շարունակել իր արշաւանքը, բայց սովից ու ցրտից նեղուած զօրքը աղմկուեց, ստիպեցին նրան թողնել Հայաստանն ու վերադառնալ հայրենիք:

Միհրդատն էլ նորից զօրք ժողովաւ ՊՈՄՊԵՅՈՍ վեց և սկսեց մէկ-մէկ ետ խել կորցրած երկիրները: Զօրքի ապստամբութիւնն ու Միհրդատի յաջողութիւններն Հռոմի մէջ մեծ իրարանցում առաջ բերին և Լուկուլոսի տեղ Պոմպէոս զօրավարը նշանակուեց, որ Դաստէյրում (Նիկոպօլիս) ջարդեց Միհրդատին և նա փախաւ Կողքիս, բայց իր որդի Փառնակը զօրքի հետ դաւաճանեց ու նա անձնասպան եղաւ:

Այնուհետև Պոմպէոսն ազատ կերպով առաջ մղեց իր զօրքերը, խեց Տիգրանից տիրապետած երկիրները և 65 թ. էլ խեց Ասորիքը: Տիգրանի դրութիւնը շատ էր փոխուել և նա միայնակ անկարող էր երկար դիմանալ, ուստի և երկար տատանուելուց յետոյ ստիպուեց իրեն համար շատ անպատուաբեր դաշն կապել, որով միանգամայն հրաժարւում էր տիրապետած երկիրներէ:

Տիգրան Մեծից յետոյ թագա-
ԱՐՏՍԻԱՉԴ Գ. Լորեց նրա որդի Արտաւազգ Գ.
56—36 թ. Այդ ժամանակ արեւելք եկաւ
Կրասոս զօրավարը հռոմայեցոց զօրքերով, որպէս
զի Միջագետքը խլէ պարթևներէից, իսկ պարթե-
ւաց Սուրէն զօրավարն էլ մեծ զօրքով դիմեց
Կրասոսի դէմ: Այս պատերազմի սկզբին պարթևաց
Որոդէս թագաւորը կասկածելով մի գուցէ Արտա-
ւազգը հռոմայեցիներին օգնութեան գնայ, 53 թ.
մտաւ Հայաստան և տիրեց երկրին: Արտաւազ-
գը նամակ գրեց Կրասոսին, որի մէջ խնդրում
էր, որ թողնէ Միջագետքը և իրեն օգնութեան
շտապէ պարթևների դէմ: Արտաւազգի այս ա-
րարքը շատ բարկացրեց Կրասոսին և նա վճռեց
երբ հնար ունենայ խստիւ պատժել նրան: Բայց
բազմի փոխել էր իր ճանապարհը և ծանր գէն-
քերով զինուած հռոմէական լեգէոններն անկա-
րող եղան պարթևների հեծելազօրքի կատաղու-
թեանը դիմանալ, 53 թ. Կարը կամ Պառան քա-
ղաքի մօտ Սուրէնը զլիսատեց Կրասոսին: Մինչ
այս մինչ այն Որոդէսն ու Արտաւազգը հաշտուե-
լով Որոդէսի Բակուր որդին փեսայացաւ Արտա-
ւազգին և մեծ տօնախմբութիւններ տեղի ունե-
ցաւ Արտաշատում, մինչև անգամ յունարէն ներ-
կայացուցներ եղան: Արտաւազգը յայտնի էր որ-
պէս հեղինակ յունարէն լեզուով ճառերի ու պատ-
մական գրուածքների և ինքը ներկայացուցներ էր
տալիս: Հարսանիքի առթիւ եղած խնջոյքներից
մէկի ժամանակ յանկարծ բերին Կրասոսի գլուխը,

որ Սուրէնն իբր նուէր էր ուղարկել: Բարձրա-
ցան աղմկայոյզ ծափահարութիւններ և Կրասոսի
գլուխը ձեռքից ձեռք էր անցնում, իսկ ծաղր ու
ծանակին վերջ չկար:

Կրասոսից յետոյ երևաց Անտո-
նինոս Նիոսը, որ արեւելքի իշխան էր Կոչ-
և Կանիդիոս զօրավարին ուղարկեց
Հայաստանն ու Վրաստանը նուաճելու, իսկ Վեն-
տիդիոսին ղրկեց Պարթևների Ասորիք մտնելուն
արգելք լինելու: Որոգէսը Սուրէնին սպանել էր
և այս անգամ Բակուր որդուն ուղարկեց զօրքով,
բայց ամբողջ բանակը ջնջուեց զօրքի մէջ կա-
րելի է հայերն էլ եղած լինեն, որովհետեւ պար-
թևների հետ բարեկամական յարաբերութեանց
մէջ էին: Այս պատերազմից յետոյ հասաւ և Ան-
տոնիոսը, միայն խոյս տուեց պարթևների աշ-
խարհը մտնելու: Արտաւազգը գաղտնի օգնութիւն
խոստացաւ Անտոնիոսին, եթէ Մարաստանին տի-
րէ, որտեղ նոյնպէս Արտաւազգ անունով թա-
գաւոր կար:

Սոցա դէմ, որպէս Մարաց դաշնակից, դուրս
եկաւ պարթևների Հրահատ Դ. (Պրատտէս) թա-
գաւորը, բայց երբ արդէն պատերազմը պիտի
տեղի ունենար, Արտաւազգն իր զօրքով յանկարծ
հեռացաւ բանակից և դարձաւ Հայաստան: Ան-
տոնիոսը յաղթուեց և շատ նեղն ընկաւ ու որ-
պէս միակ ապաւէն՝ Արտաւազգի մօտ փախաւ,
իսկ սրտում ու պահեց: Արտաւազգը նրան ձմե-

սելու իրաւունք տուեց, իսկ գարնանը մնացած գորքով Ասորիքով եգիպտոս վերադարձաւ:

Անտոնիոսը մտադրուել էր մի կերպ վրէժը լուծել. շուտով առիթ եղաւ և Արտաւազդը թըշնամանալով մարաց ու պարթև թագաւորների հետ, Անտոնիոսին առաջարկեց նուաճել պարթևներին, բայց Անտոնիոսը խորամանկութեան դիմեց, որ մի կերպ բռնէ նրան, սակայն չկարողացաւ և նուաճելով Հայաստանը գերեց Արտաւազդին, նրա որդոցն ու կանանցը ու վերադարձաւ Ալեքսանդրիա, որտեղ ուզում էր մի հանդէս սարքել՝ Արտաւազդը պէտք է ծունկ չոգէր Անտոնիոսի տարփածու կէտպատրա թագունու առջ և «Իշխոյ թագաւորաց» հռչակէր նրան: Արքայի համար դա ստորութիւն էր և նա հրաժարուեց ու բանտարկուեց:

Այդ միևնոյն ժամանակ Անտոնիոսի հակառակորդ Օկտաւիանոսը իրեն Հայոց բարեկամ յայտարարեց և խոստացաւ ազատել Արտաւազդին և պատերազմ տեղի ունեցաւ այդ երկուսի միջև, որտեղ ջարդուեց Անտոնիոսը և Արտաւազդին գլխատել տուաւ 36 թ.

Արտաւազդի մահը շատ վշտացրեց հայերին և նրա որդի Արտաշէսը թա-
30—20 թ. Քր. ա. գաւորեց:

Արտաշէսը Հրահատ Գ-ի հետ դաշըն կապելով գահից զրկեց Մարաստանի Արտաւազդ թագաւորին և Մարաց երկիրն էլ միացաւ Պարթևաց հետ: Արտաշէսին գահնկեց անելու համար ումանք պատմում են, որ Տիրերիոս կայսրը զրկեց նրան գա-

հից, որովհետև նա հռոմայեցիներին թշնամի էր և տեղը նրա եղբոր Տիգրանին հստեցրին, իսկ ուրիշների անթիով իբր թէ Մեծ Հայքի բնակիչները անբաւական էին նրա կառավարութիւնից և խնդրեցին հռոմայեցիներից նրա եղբայր Տիգրանին թագաւորեցնել, որ Հռոմումն էր գտնուում և Օգոստոս Օկտաւիանոսը նրան ուղարկեց թագաւորելու, բայց Արտաշէսն արդէն սպանուած էր իր ազգականների ձեռքով:

Տիգրանի մասին ոչինչ յայտնի չէ և նրան յաջորդեց մի ուրիշ Տիգրան, որ մի տարի միայն թագաւորեց՝ բայց նրա քոչքը նրա մօտ, որի հետ վերջնապէս մոռանացաւ, նոյնպէս խառնուում էր կառավարութեան գործերում: Տիգրանին գահնկեց արեց Օգոստոս կայսրը, որովհետև նա պարթևների կողմնակից էր (բաւոյնացի սպանուեց):

Օգոստոսը տիրելով Հայաստանին՝ Մի ԲԱՆԻ Արտաւազդ անունով մէկին թագա-
թԱԳԱՆՈՐՆԵՆԸ ւորեցրեց: Ժողովուրդը դժգոհ նրա կառավարութիւնից ապստամբուեց և գահնկեց արեց նրան:

Օգոստոսն այն խռովութիւնների առաջն առնելու համար Կայոս կեսաբին ուղարկեց Հայաստան: Նա եկաւ, հանդստացրեց հայերին և նրանց սիրելի մարաց իշխանագն գեղեցկատեսիլ Արիուբարդանին յանձնեց երկրի կառավարութիւնը, բայց մի իշխան նրան ծանր կերպով վիրաւորեց: Նրանից յետոյ 2—14 թ. Քր. յ. իշխեցին Արտաւազդ Ե., Արտաւազդ Զ. և Տիգրան Դ.:

Հայերը զրկուելով սեփական թագաւորներից ու անտիրական մնալով, պարթևների գահից զրկուած Վոսնէս Ա-ին հրաւիրեցին թագաւորելու, բայց պարթևներն Արտաքան Գ. թագաւորը կամենալով մի կերպ սպանել Վոսնէսին՝ խնդրեց հռոմայեցիներից գուրս քշել նրան Հայաստանից, հակառակ դէպքում սպանուում էր նրանց տէրութեան սահմաններն ասպատակի

մասնել: Տիրերիոսը խորամանկութեամբ Վոնոնէսին Կիլիկիա ուղարկեց, որտեղ նրան սպանեցին 19 թ.:

Հայերի ցանկութեամբ Հայաստանում թագաւորեց պոնտացոյ Պոլեմոն թագաւորի Չենոն որդին Արտաշէս Բ. անուամբ, որ 15 տարի մնաց Հայաստանում: Սրան յաջորդեց Արշակ՝ Արտաքսանի որդին, բայց վրացիք սպանել տուին նրան և տիրեցին Արտաշատին: Արտաքսանը լսելով այս, մեծ զօրք ուղարկեց վրաց դէմ որդու մահուան վրէժն առնելու: Բայց պարթևները սարսափելի ջարդ կրելով ետ քաշուեցան: Այսպիսով Միհրդատը հաստատուեց գահի վրայ 39 թ., բայց իր հօրեղբոր որդի Հրադմիզդը 52 թ. խեղդել տուաւ նրան և ինքը թագաւորեց:

Հրադմիզդը շուտով ստիպուեց փախչել Վրաստան, որովհետև Պարթևաց Վոլոգէս թագաւորն անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց և իր Տրդատ եղբորը թագաւորեցրեց:

Ներոն լսելով որ Պարթևները Հայաստան են մըտել, Կորբուլոն իշխանին մեծ զօրքով ուղարկեց նրանց դէմ և նա Տրդատին յաղթեց, Արտաշատն այրեց, անցաւ Տիգրանակերտ և այստեղ Արշէլոյսի որդի Տիգրանին (Կապադովկայի իշխանին) դահլ նստեցրեց, Պարթևների Վոլոգէս թագաւորն այդ ժամանակ Վըրկանաց ազգի հետ պատերազմ ունենալով չկարողացաւ ժամանակին օգնել, բայց երբ լսեց որ Տիգրանին են թագաւոր նստեցրել, որդուն թաղով պսակեց և Մոնեսէս զօրավարի հետ մեծ զօրքով Տիգրանի դէմ ուղարկեց:

Վերջապէս երկար բանակցութիւնից յետոյ ուղեցին հաշուել, բայց պայմանները ոչ մի կողմից չընդունուեցան: Կայսրը Պետոս զօրավարին ուղարկեց Հայաստանի պաշտպանութեան համար, սակայն Վոլոգէսը յաղթեց և վերջապէս Հռոմայեցիք ընդունեցին Տրդատին, որ Հռոմ գնաց, Ներոնից թագաւոր պատ-

կուեց և վերադարձաւ ու թագաւորեց Տրդատ-Արտաշէս անուամբ (62—82 թ.):

Տրդատ-Արտաշէսի մահից յետոյ թագաւորեց Ակսիդարէս կամ Աշխադար (82—107), որին Տրայանոսը զրկեց գահից և յայտարարեց որ Հայաստանը հռոմայեցոյ տէրութեան նահանգ է դառնում: Բայց Պարթևաց Սոսրով Ա. թագաւորը Հայաստանում թագաւորեցրեց Պարթամասիր անունով իր ազգականին 109 թ.: Տրայանոսը բարկացած Հայաստան արշաւեց: Պարթամասիրը նրան ընդ առաջ գնաց և հնազանդութիւն յայտնեց, սակայն Տրայանոսը նրան 115 թ. զրկեց թագից: Պարթամասիրը պատերազմի բռնուելով նրա հետ սպանուեց:

Տրայանոսի յաջորդ Ալբրիանոսը Հայաստանում, Ասորիքում ու Միջագետքում եղած զօրքերն ետ կանչեց և հայերին թոյլ տուեց սեփական թագաւոր ունենալ: Այդ բանից օգտուելով հայերն իրենց համար թագաւոր ընտրեցին. այդ թագաւորը Աշխադարի որդի Պարթամասպատ պիտի եղած լինի:

140—150 թ. Հայաստանում թագաւորում էր Աշխմնիս կամ Աքեմենիդ, որին յաջորդեց Սոյեմոս 159—169 թ., որի օրով Պարթևների Սոսրով զօրավարը մեծ զօրքով Հայաստան մտաւ և Սոյեմոսը Կապադովկիայի Սևերիանոս կուսակալից օգնութիւն խնդրեց: Եկեղեաց զաւառում պատերազմ տեղի ունեցաւ և երկու կողմերն էլ մեծ կորուստ ունեցան: Իսկայն պարթևները յաղթեցին, իսկ Սոյեմոսը Հռոմ փախաւ (161—162 թ.):

Հռոմայեցիք Լուցիոս Վերոսին մեծ զօրքով պարթևներ զէմ ուղարկեցին և 169 թ. Սոյեմոսը նորից թագաւորեց: Այնուհետև մեղ մինչ 190 թ. ոչինչ յայտնի չէ, միայն այդ թուականին թագաւորեց Սանատրուկը, որ չեզոք մնաց: Նրան յաջորդեց Վաղարշ որդին և պարթևների հետ միաբանելով հռոմայեցոյ դէմ արշա-

ւեց, բայց յաղթուեց ու հաշտութիւն խնդրեց: Հռոմայեցի զօրավարները վճռեցին հայոց թագաւորութեանը վերջ տալ և 211 թ. Վաղարշին բանտարկեցին:

Այս դէպքը ոտի կանգնեցրեց հայերին, նրանք ուժգին դիմադրութիւն ցոյց տուին և յաղթեցին Հռոմայեցիներին, իսկ Վաղարշը 216 թ. բանտում մեռաւ: Վաղարշի մահից յետոյ Հռոմայեցոց Մարկիանոս կայսրը նրա որդի Տրդատ Բ-ին 218 թ. թագ ուղարկեց և նա թագաւորեց:

Միևնոյն ժամանակ Պարթեացիներ ՍԱՍԱՆԵԱՆՔ կրում մի մեծ յեղաշրջում եղաւ: Պարթեաց Ստահար քաղաքի ատրուշանի վերակացու Սասանի թոռ Արտաշիւր Պապաքը 212 թ. մեծ քաջագործութիւններ անելով ուզեց Գոգեհրի թագը ժառանգել: Պարթեաց Արտաւան թագաւորը չհամաձայնուեց, իսկ Արտաշիւրը զէնքի դիմեց, վերցրեց Ստահար քաղաքը և տիրեց Պէրսիս նահանգին: Արտաւան Ե. ուզեց նրան բռնել տալ, բայց չյաջողուեց և Հորմիզդշան դաշտում պատերազմ եղաւ: Արտաւանը մեռաւ 224 թ., իսկ Արտաշիւր Սասանը 227 թ. ապրիլի 28-ին իրեն արքայիցարքայ հրատարակեց և այսպիսով հիմք դրեց Պարսկաստանում Սասանեան հարստութեանը:

Այստեղից մինչև Տրդատ Մեծը պատմութիւնը շատ խառն է և յայտնի չէ թէ ովքեր են իշխել Հայաստանում, բայց հայ պատմագիրները տալիս են Միշագետքի հայ թագաւորների պատմութիւնը:

Ա.Բ.Գ.Ա.Ր Բրիտոսից 33 տարի առաջ Միշ 3 թ. Բ. ա. մահը չափաքան Մծրին քաղաքում հայ 34 թ. Բ. յ. յոց նախարարներն ու զօրքը Արշամ անունով մէկին թագաւոր են հրատարակում: Արշամը ըստ աւան-

դութեան Տիգրանի եղբօր որդին էր և տեղնելով իր տկարութիւնը, հաշտուեց հռոմայեցիներին հետ և 30 տարի թագաւորելով, յիշատակութեան արժանի ոչինչ չարեց, բայց նրա յաջորդ Աբգարը յայտնի է դառնում որպէս առաջին հայ քրիս-

Ա. Բ. Գ. Ա. Ր

տոնեայ թագաւոր: Գահը ելնելուց երկու տարի յետոյ ամբողջ Հայաստանը հռոմայեցոց հարկատու դարձաւ և Օգոստոս կայսեր հրամանով

հոգմայեցի հարկահանները Հայաստան եկան աշխարհագիր անելու: Հարկահաններն իրենց հետ բերել էին կայսեր պատկերը, որ դրին մեհեանի մէջ: Հրէաստանի Հերովդէս թագաւորը, որ Արշամի ճնշողներից մէկն էր եղել, պահանջեց, որ իր պատկերն էլ դնեն կայսեր պատկերի կողքին, սակայն Արգարը մերժեց, որի պատճառով պատերազմ ծագեց և Հերովդէսը յաղթուեց:

14 թ. Քր. յ. մեռաւ Օգոստոս կայսրը և յաջորդեց Տիբերիոս: Արգարը շնորհաւորելու համար դեսպաններ ուղարկեց Հռոմ, սակայն նրանց այնտեղ անպատուեցին, որից Արգարը վիրաւորուելով ապստամբութեան համար պատրաստութիւն տեսաւ ու եղեսիայում ամրացաւ: Միևնոյն ժամանակ մեռաւ և սլարթեաց թագաւորը և նրա որդոց մէջ գահի համար խռովութիւն ընկաւ: Արգարը որպէս պարթևների ազգական, գընաց Պարսկաստան, հաշտեցրեց նրանց և ուրուկութեամբ հիւանդացած Հայաստան վերադարձաւ: Նրա այս ճանապարհորդութիւնը հոռմայեցիներին կտակածի տակ գցեց և նա դեսպանների միջոցով նրանց գործակալին պարզեց եղելութիւնը: Այս դեսպանները վերադարձին լրսելով Քրիստոսի հրաշագործութիւնների մասին, գնացին Երուսաղէմ, անձամբ տեսան և երբ եկան՝ պատմեցին ամեն ինչ Արգար թագաւորին:

Արգարը լսելով այս, անմիջապէս նամակով իր մօտ հրաւիրեց Յիսուսին, որպէս զի բժշկէ իրեն և իր մօտ էլ բնակուի: Յիսուսը պատաս-

խանեց, որ գալ չի կարող, բայց իր համբարձումից յետոյ աշակերտներից մէկին կուղարկէ բժշկելու: Այս լսելով դեսպանների հետ եղած նկատելիչ, ուզեց նկարել Յիսուսին, բայց Յիսուս առաւ կտաւը և երեսին քաշելով տուեց նրանց իր կենդանագիրը՝ «անձեռնագործ՝ դաստառակը»:

Քրիստոսի համբարձումից յետոյ Հայաստան եկաւ Թադէոս առաքեալը, բժշկեց արգարին և թագուհու, իշխանների, պալատականների ու ժողովրդի հետ մկրտեց նրանց ու սկսեց քարոզել: Թադէոսն իր տեղ թագաւորի խոյրաբար Ադդէին եպիսկոպոս ձեռնադրելով, գնաց հիւսիսային Հայաստան:

Արգար քրիստոնէութեան ջերմ պաշտպան հանդիսացաւ, հրամայեց ամեն տեղ ազատ պաշտել, իսկ իր հարեան թագաւորներին էլ նամակներով խնդրեց չհալածել քրիստոնեաներին և 34 թ. վախճանուեց:

Արգարի մահից յետոյ Հայաստանը երկու թագաւորութեան է բաժանոււմ. եղիսիայում թագաւորում է Արգարի որդի Անանուհը, իսկ Հայաստանում քեռորդի Մանուրուկը: Այս երկուսն էլ ուրացան քրիստոնէական հաւատը և նախարարների հետ քրիստոնեաների դէմ սաստիկ հալածանք հանեցին: Անանուհը նահատակեց Ադդէ եպիսկոպոսին, որովհետեւ նա չուզեց հեթանոս թագաւորի համար խոյր շինել: Ինքն էլ շուտով պատժուեց, պալատի նորոգու-

Թեան ժամանակ քարէ սիւներից մէկը ընկնելով տէղն ու տեղը սպանեց չարագործ Թագաւորին։ Սանատրուկը, որ վաղուց ռզոլմ էր սպանել Անանունին, լսելով նրա մահը, Աբգարի արուզաւակներին կոտորեց, յափշտակեց նրա գահը, իսկ Աբգարի կնոջ Հեղինէ Թագուհուն, որից շատ բարիքներ էին տեսել, Միշագետքի Թագուհի անուանեց, բայց Հեղինէն չկամեցաւ հեթանոսների մէջ ընտելուել և գնաց Երուսաղէմ, որտեղ իր կեանքը բարեբարութիւններ անելով ու աղքատսիրութեամբ անցրեց։

Սանատրուկը տիրեց Աբգարի երկրին և սատակ հալածանք հանեց քրիստոնեաների դէմ, որոնք բաւական բազմացել էին։

Քրիստոս աշխարհ եկաւ Հրէաստանում այն ժամանակ, երբ այդ երկրը լցուած էր հեթանոսներով՝ բազմաստուածեաններով, բայց Նազարէս էր որպէս Աստուծու որդի և Նրա բարի խօսքի քարոզիչ և իր աշակերտներին էլ ասաց «գնացէք ուսուցէք, քարոզեցէք բոլոր ժողովրդներին» Աստուծու խօսքը։ Նա եկաւ միայնակ, յաղթեց շատերին, Երուսաղէմում կանգնեց այն խաչը, որի վրայ ինքը խաչուեց։ Հրէաստանի ժողովուրդը ճանաչեց Մեծ Քարոզչին, ուստի նորը քարոզած խօսքը, ճանաչեց Աստուծուն, բայց հեթանոս կառավարիչների հետ միաբանած ժողովրդի արիւն ծծողները «խաչեցէք Նրան» էին աղաղակում։

Նորա աշակերտները 30 թ. սկսեցին քարոզել։ Դրանցից Թովմա առաքեալը Եփրատի ափերից սկսեց իր քարոզը և մինչև Հնդկաստան հասաւ և նրան հե-

տեց նաև Բարթողիմէոս առաքեալը, իսկ Թագէտը Միշագետքում տարածեց քրիստոնէութեան լոյսը և գնաց Հիւսիս։

Բայց ինչպէս էին ապրում քրիստոնեաները։ Ամեն տեղ նրանց հալածում էին, խիստ պատիժներ տալիս, խաչում, տանջանքներով սպանում, գազանների կերակուր դարձնում և նրանք ստիպուած էին գաղտնի աղօթել, գաղտնի աղօթատներ ունէին, որոնց մեծ մասը գտնւում էր գետնի տակ, որտեղ հաւաքուած էին նոքա և օրէցօր աճում-բազմանում, թէպէտ նրանց անխնայ կոտորում էին։

Սանատրուկն էլ այդպէս էր տանջում նրանց և աւանդութիւնը պատմում է որ նա իր դստեր Սանդուխտին, որ քրիստոնեայ էր դարձել՝ Թագէտս առաքեալի հետ նահատակեց և շուտով արժանի պատիժ էլ կրեց. մի օր որսի գնալով նրան պատահաբար սպանեցին, 65 թ.։

Սանատրուկը արքունի հարստութեան մեծ մասը ծախսեց Մծրին քաղաքի նորոգութեան վրայ որովհետև երկրաշարժից կործանուել էր և մեռաւ առանց չափահաս ժառանգի։

Արշակունի աղգից ժառանգ չլինե-
ԵՐՈՒՍՆԴ Բ. լու պատճառով հայ նախարարներն
65-85 թ. ու զօրքը մօր կողմից Արշակունի
Երուանդ իշխանին ընտրեցին Թագաւոր։
Երուանդը դաժան դէմքով մի մարդ էր և առասպելը պատմում է, որ առաւօտեան կանուխ նրա առջև կարծր ժայռերի կտորներ էին բերում, որոնք նրա նայուածքից կտոր-կտոր էին լինում։

Երուանդը դեռ ևս Սանատրուկի կենդանութեան ժամանակ իր քաղցր վարմունքով իր կող-

մըն էր քաշել նախարարներին, բայց երբ թագա-
ւոր եղաւ, իր գահի ապահովութեան համար Սա-
նատրուկի որդոց սրի անցրեց: Տիրաւէր Սմբատ
Բաղրատունի թագադիր ասպետը չկամեցաւ ոչ

ԵՐՈՒՍԵՆԻ Բ.

ժառանգին թագաւոր պսակել և կոտորածից ա-
զատելով Արտաշէս մանուկին՝ փախաւ Պարսկաս-
տան, որտեղ նրանց սիրալիր կերպով ընդունե-

ցին: Արտաշէսը մեծանում էր Պարսից արքու-
նիքում արքայապայել: Այս գէպը Երուանդին մտատանջութեան
մէջ գցեց և նա դեսպանների միջոցով ապսպրեց
Պարսից թագաւորին, որ Արտաշէսը Սանատրու-
կի որդին չէ, իսկ Սմբատին պատժելու համար
նրա կալուածքները գրաւեց և նրա երկու աղ-
ջիկներին Անի (Կամախ) ամրոցում բանտարկեց:

Այս էլ չօգնեց նրան և յուսահատուած, Մի-
շագետքը տուեց Հռոմայեցիներին, որպէս զի-
հարկաւոր գէպքում օգնեն, իսկ ինքը գնաց Ար-
մաւիր՝ բռն Հայաստանում բնակուելու: Այդտեղ
նա երկու ամուր քաղաք շինեց՝ Երուանդաշատ
և Երուանդակերտ և ծննդոց անունով էլ որսի ան-
տառ տնկեց:

Մինչ այս, Արտաշէսը չափահաս դառնալով,
Սմբատի հետ պարսիկ օգնական զօրքով Հայաս-
տան ժառանգելու: Նա-
խարարներից շատերը նրա կողմն անցան, իսկ
Մուրացան Արգամը՝ թագաւորի երկրորդը, իր
զօրքով քանի մի նախարարների ու վրաց զօր-
քի հետ Երուանդի կողմը բռնեց:

Այս բանը Սմբատին շատ անհանգստաց-
րեց և նա ծածուկ յայտնեց Արգամին, որ եթէ
Երուանդից հեռանայ, դարձեալ կմնայ երկրոր-
դութեան պատուով:

Երկու բանակ Ախուրեան գետի մօտ իրար
հանդիպեցին և Արգամն իր զօրքով հեռացաւ Ե-
րուանդի բանակից: Տեղի ունեցաւ մի շտեպ-

սուած ճակատամարտ, երկու կողմերն էլ կրու-
ւում էին կատաղի քաջութեամբ: Երուանդի զոր-
քը չկարողացաւ դիմանալ Սմբատի քաջութեա-
նը և թէպէտ Տաւրացի վարձկան քաջերն աշխա-
տում էին սպանել Արտաշէսին, սակայն Գիսակ
իշխանը միջամտելով ազատեց նրան, իսկ ինքը
դէմքի կէսը կորցնելով մեռաւ:

Երուանդը յողթուեց և փախուստի դիմեց,
իսկ Սմբատը նրան մինչև Երուանդաշատի դռ-
ները հալածեց: Առաւօտեան դէմ հասաւ և Ար-
տաշէսը, որին Երուանդը մար էր կանչում և
ամենքին ասում էր, որ նա ոչ թագաւորացն է,
այլ մար հովուի որդի: Սմբատի զօրքը մար ա-
մատ (մարն եկաւ) գոռալով, յարձակուեց քա-
ղաքի վրայ: Շուտով քաղաքն անձնատուր եղաւ
և Երուանդը իր արքունիքում թագնուեց, լբայց
մի զինուոր վաղրով սպանեց նրան:

Արտաշէսը Երուանդին արքայապայել պա-
տուով թողեց և գերեզմանի վրայ արձան կան-
գնեցրեց:

Այս յաջողութիւնից յետոյ, Սմ-
ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. բատ Բագրատունին մտաւ Երուան-
85-126 թ. դի գանձարանը և գտնելով Սան-
նատրուկի թագր՝ Արտաշէսին թա-
գաւոր պսակեց:

Արտաշէսն իր բարեկամներին վարձատրեց,
պարսից և մարաց օգնական զօրքերին նուէր-
ներով հայրենիք ձամբեց, Արգամիւն երկրորդու-
թեան պատուի մէջ հաստատեց, յակնթագարդ

պսակ, յականջներին օղեր և մի ոտին կարմիր
կօշիկ կրելու ու ռակէ գդալ պատանաքաղով ճա-
շելու իրանունք շնորհեց, որ միայն թագաւոր-
ներին էր յատուկ: Մնաց Սմբատը, որին Արտա-
շէսը զինաւոր սպարապետ և երկրի ու արքու-
նիքի վերակացու նշանակեց, Գիսակի ժառան-
գներին Գիմաքսեան անունով նախարարութեան

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ՍԱԹԵՆԻԿ.

պատիւ տուեց, նախարարներին էլ արժանաւոր
կերպով վարձատրեց, իսկ Պարսից թագաւորին
Սմբատի ձեռքով մեծագին ընծաներ ուղարկեց:

Այս բոլորից յետոյ Արտաշէսը ուզում էր
երկիրը բարեկարգել և երբ նա Արտաշատը նո-
րոգեց ու իրեն մայրաքաղաք դարձրեց, զեռ ևս

ծրագիրը չիրագործած՝ Ալանաց թագաւորը Կովկասեան լեռնականների գլուխն անցած Հայաստանի վրայ արշաւեց: Հայոց զօրքը քաջութեամբ ետ մղեց նրանց և Արտաշէսը գերելով ալանաց արքայորդուն՝ Կուր գետի աջ ափին բանակեց: Ալանները խնդրեցին ազատել արքայորդուն ու խոստացան երբէք չմօտենալ Հայաստանին, սակայն Արտաշէսը մերժեց:

Այդ ժամանակ ալանների արքայազուստը գեղեցիկ Սաթենիկը գետի միւս ափից կանչեց Արտաշէսին և խնդրեց ազատել իր եղբօրը ասելով, որ լաւ չէ թագաւորացնին ստրկացնել և երկու քաջ ազգերի մէջ թշնամութիւն գցել:

Արտաշէսը շատ հաւանեց գեղեցկուհուն և Գողթան երգիչները հին ժամանակ երգում էին թէ «Քաջ Արտաշէսը հեծաւ իր գեղեցիկ սև ձին, սրաթև արծուի պէս անցաւ գետի միջով, ոսկէզօծ շիկափով պարանը գցեց, բռնեց օրիորդին և արագութեամբ իր բանակը բերաւ» ու ամուսնացաւ: Հարսանիքի համար էլ երգում էին, որ ոսկի ու մարգարիտ էին շաղ տալիս:

Արտաշէսը նկատեց, որ երկիրը շատ էր աւերուել, առևտուրը ընկել էր, ջրերում նաւադնացութիւնը ընդհատուել, ձկնորսութիւնն ու երկրագործութիւնը շատ փոքր չափով էին տեղի ունենում, իսկ երկրի գաւառների ու նահանգների սահմաններն իրար էին խառնուել, որից յաճախ վէճեր էին ծագում: Նա նախ երկրի սահմանները որոշեց և գաւառներն իրարից բաժանեց սահմանաքարերով, կամուրջներ շինեց, ջրերում նաւադնացութիւն սկսել տուաւ, իսկ յետոյ ժողովրդի

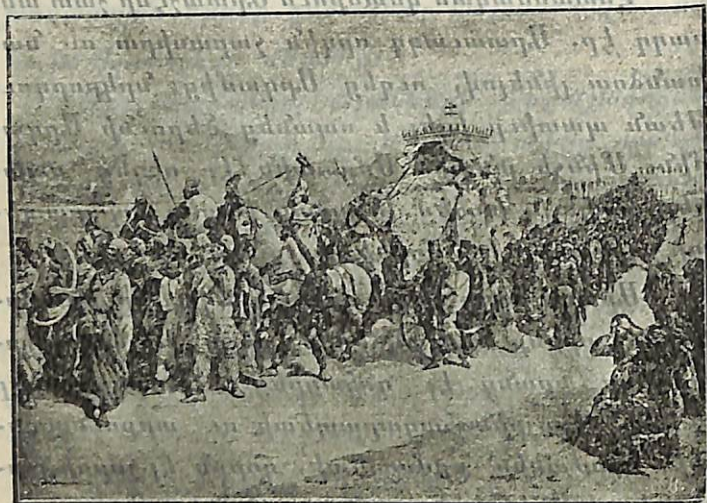
տնտեսական զրութիւնը րարելաւելու համար ձկնորսութեան, երկրագործութեան և արհեստներին մեծ զարկ տուեց, անմշակ-անքնակ գաւառները տուեց Ալան գաղթականներին ու Կասպից երկիրներից բերած գերիներին: Բացի այս նա կանոնաւորել տուեց օրացոյցը և հայոց մէջ տոմարական հաշիւ մտցրեց:

Ընտանեական կեանքում Արտաշէսը շատ անբաղդ էր. Արտաւազդ օրդին հարասիրտ ու նախանձոտ լինելով, ուզեց Արգամից նրկորդութեան պատիւը խլել և սպանեց ծերունի Արգամին: Մինչև անգամ Սմբատին էլ ուզեց սպանել, սակայն խոհեմ Սմբատը թողեց սպարապետի պաշտօնը և Տմորիք քաշուեց:

Արտաւազդը վատ օրինակ եղաւ իր եղբայրներին, որոնք նախանձեցին, բայց խելացի Արտաշէսը նրանց էլ գոհացրեց ու պաշտօններ տուեց՝ Վրոյրին հազարապետի ու արքունապետի, Մաթանին՝ քրմապետի, զօրքն էլ չորսի բաժանելով Արևելեան գունդը յանձնեց Արտաւազդին, Արևմտեանը՝ Տիրանին, Հարաւայինը՝ Սրմբատին, Հիւսիսայինը՝ Զարեհին:

Երկրի ներքին բարեկարգութիւններից յետոյ Արտաշէսն սկսեց զբաղուել երկրի քաղաքական ապահովութեամբ և Հռոմայեցիներին պարբերաբար տրուող հարկը զաղարեցրեց, բայց Տրայանոս կայսրը մեծ քանակով եկաւ, յաղթեց հայերին ու միւս ապստամբ ազգերին և թագաւորը ստիպուեց հարկ տալ ու հաշտուել: Այս պատեւրագից յետոյ Արտաշէսը հռոմայեցոց յանձնա-

րարութեամբ պարթևաց աշխարհը գնաց, բայց Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանում հիւանդանալով Աբեղոյ նախարարին ուղարկեց Երիզայի աստուածներից կեանք խնդրելու, սակայն մինչև նորա վերադարձը մեռաւ:

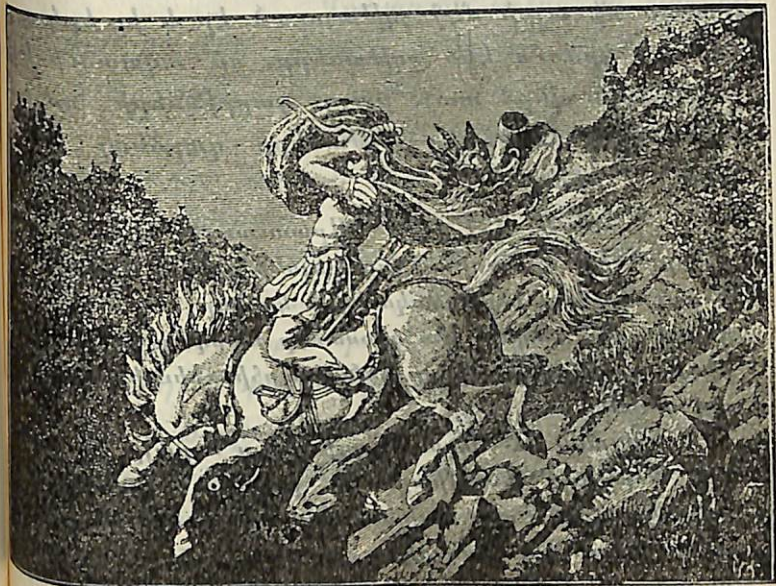

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Արտաշէսի թաղումը չափառաւոր էր. մարմինը զրել էին ոսկէ դագաղի մէջ, բեհեզէ անկողնի մէջ, հագցրել էին երկար ոսկէթել զգեստը, գլխին թագը և դագաղի առջևը իր ոսկէ զգեստները: Դագաղի չորս կողմը գնում էին իր որդիքն ու ազգականները, որոնց ետևից զինուորական պաշտօնեանները, յետոյ՝ նախարարներն իրենց զինուած զնդերով: Յուդարկաւորութեան առջևից գնում էին փողահարները, իսկ ետևից գնում էին լալկան կանայք ու անթիւ ժողովուրդը: Ար-

տաշէսին այնքան էին սիրում, որ շատերը՝ մերձաւորներն ու ժողովուրդը, ծառաներն ու ուրիշները գերեզմանի մօտ անձնասպան եղան: Արտաշէսը 41 տարի թագաւորեց:

Չարաբարոյ Արտաւազդը, որ ԱՐՏԱՇԷՍԻ գեռ հօր կենդանութեան ժամանակ դառնացրել էր նրա սիրտը, մահից յետոյ իր հօր թաղմանն էլ նախանձեց: Գողթան երգիչներն երգում էին, որ երբ Արտաշէսին թաղում էին ու

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԳԱՀԱՎԻԺՈՒՄԸ

շատերը կսկիծից անձնասպան եղան, նա գոչել էր՝ «Դու գնացիր և ողջ երկիրը հետդ տարար,

ես աւերակների վրայ որպէս թագաւորեմ»։ Արտաշէսն էլ իբր թէ գերեզմանից անիծել էր նրան պատասխանելով՝ «Եթէ դու Ազատ Մասիսը որսի գնաս, քեզ կըբռնեն քաջքերը, կտանեն Ազատ Մասիսի բարձունքները, այնտեղ մնաս և թող լոյս չտեսնես»։

Այս անէծքը կատարուեց և մի օր Արտաւազդը Մասիս բարձրաւանդակները որսի գնալով, ցնորուեց ու երիվարի հետ վիհը ընկնելով կորաւ։ Ժողովուրդը պատմում էր, որ Արտաւազդը մի այրի մէջ շղթայուած էր և իր երկու շները կըծում էին շղթաները, որ ազատուի և աշխարհին վերջ տայ, բայց դարբինների սալի ու մուրճի ձայներից շղթաները դարձեալ ամրանում էին։

Տիրան Ա. 131—151. Արտաւազդի եղբայր ու յաջորդ Տիրանը հռոմայեցոց կայսեր զրկած թագով ու ծիրանով թագաւոր պսակուեց և կայսեր ու իր պատկերով դրամ տպեց։ Սա զբօսասէր մարդ էր և 21 տարի թագաւորելով, մի օր ճանապարհին ձիւնի բռնուելով մեռաւ։

Տիգրան Գ.—Արտաւազդի փոքր եղբայր Տիգրանը Պարթևաց հետ միացաւ և յաղթեց հռոմայեցոց, մինչև անգամ Փոքր Ասիա մտաւ, բայց մի թագուհի բռնեց նրան և բանտարկեց, որտեղից ազատուեց փեսայանալով հռոմայեցոց կայսեր։

Վաղարշ 193—217 թ.—Սա յաջորդելով իր հօրը՝ Վաղարշաւան անունով քաղաք հիմնեց, իսկ Վարդգէսի աւանը նորոգելով Վաղարշապատ անուանեց։ Վաղարշը բարեկամացաւ հռոմայեցոց հետ, որպէս զի երկիրը խաղաղուի, սակայն ինքզինքն ու Բաղաց ազգը

ձորա պահակից անցնելով, Հայաստան մտան։ Երկու անգամ հայերը ընդհարուեցան նրանց հետ և յաղթեցին, սակայն վերջին կուռմ Վաղարշը ապանուեց։

Վաղարշի հրամանով Նաւասարդ ամսի առաջին օրը, որ հայոց նոր տարին էր, մեծ ջրով էին ածում և կռատների Բագաւան քաղաքում մեծ հանդէսներ էին կատարում։ Բագաւանը, որ Դիցաւան էլ էր կոչւում, կառուցուած էր Նպատ լեռան հիւսիսային ստորոտում. այնտեղ կար Վանատուր չաստուծու բազինը, որ հիւրընկալութեան համար էր և այնտեղ եղած զոհերի միսը բաժանուում էր անցորդներին։

Վաղարշին յաջորդեց Խոսրով ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԾ որդին, որ իր հօր վրէժն առնելու համար անցաւ Կովկասեան

218—260 թ. լեռներով, յաղթեց լեռնականներին և իբր նշան յաղթութեան արձան կանգնեց, իսկ նուաճած ազգերից հարիւրին մէկը պատանդ վերցնելով՝ դարձաւ Հայաստան։

Այս պատերազմից յետոյ նա իր գէնքը հռոմայեցիների դէմ դարձրեց, որոնք Հայաստան էին մտել, և փառաւոր յաղթութիւն տարաւ։

Այս Խոսրովի ժամանակն էր, որ Արտաշիր Սասանը թագաւորեց։ Աւանդութիւնը պատմում է, որ Արտաշիրը մտաւ Հայաստանը, բայց Խոսրովը յաղթեց նրան ու մինչև Հնդկաստան փախցրեց։ Արտաշիրը ապագայ պարտութիւնների առաջն առնելու համար՝ իր մօտ կանչեց պարսիկ նախարարներին և մեծ վարձ խոստացաւ նրան, ով կսպանէր Խոսրովին։ Այդ բանը յանձն առաւ Պարթև Անակ նախարարը և փախստական ձեռ-

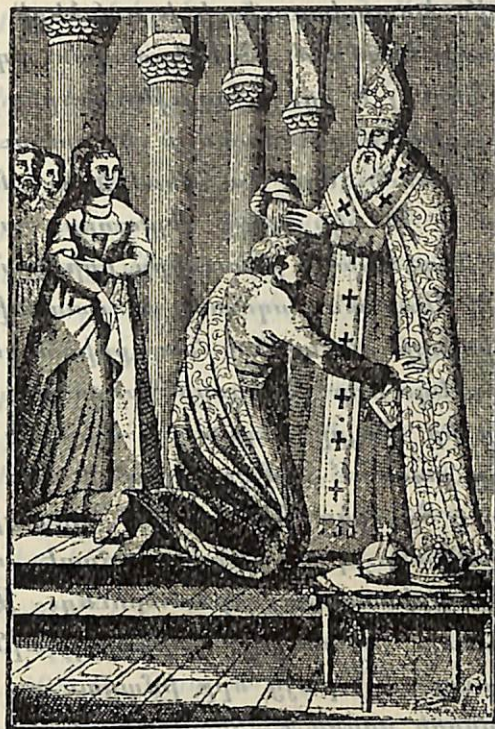
նալով, Խոսրովի մօտ եկաւ ու մեծ պատուով ընդունուեց:

Խոսրովը պատրաստուամ էր Արտաշէից վրէժը լուծելու, երբ մի օր որսի ժամանակ Անակը սպանեց Խոսրովին և ձիով փախաւ: Նախարարներն ընկան նրա ետևից և Տափերական կամրջի մօտ բռնելով խեղդեցին Երասխ գետի մէջ, իսկ մեռնող Խոսրովը հրամայեց, սրի անցնել Անալի ամբողջ ընտանիքը:

Խոսրովի մահից յետոյ հայ ՏՐԴԱՏ ՄԵԾ՝ նախարարները ղեմադրեցին պար- 295—336 թ. սից հալածանքին, բայց Արտաշի- ըր յաղթեց և հրամայեց կոտորել Խոսրովի ըն- տանիքը, որից ազատուեց Տրդատ որդին և Ար- տաւազդ Մանգակունի նախարարը նրան Հռոմ փախցրեց, իսկ Օտա Ամատունին ազատելով Խոսրովագուլիստ դստերը, արքունի գանձերի հետ Անի ամրոցը տարաւ: Այս անգամ Հայաստանի արևմտեան մասին հռոմայեցիք տէր դարձան և 276 թ. մի հայ իշխան կուսակալ էր այնտեղ, իսկ արևելեան Հայաստանը մնաց պարսիկներին:

Ըստ աւանդութեան Տրդատը դաստիարակ- ւում էր Հռոմում և որպէս քաջ մարդ շուտով անուն հանեց: Պատմում են, որ մի անգամ նա մէկ ձեռքով վայրի ցուլի եղջիւրները պոկեց, մի օր էլ ձիարշաւին հակառակորդը նրան յոպնակից վայր գցեց. զայրացած Տրդատը ընկաւ նրա ե- տևից և մի ձեռքով յոպնակը կանգնեցրեց: Հռո- մայեցոց ու Պարսից պատերազմի ժամանակ

երբ հռոմայեցիք յաղթուեցան և ցրուեցան, Տրդատի ձին վիրաւորուած լինելով՝ չկարողացաւ փախչել, ուստի նա վերցրեց գէնքերն ու ձիու թամբը և լողալով անցաւ Եփրատի միջով: Գոթաց

ՏՐԴԱՏ ՄԵԾԸ ԵՒ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶԸ

Հռչէ թագաւորը Հռոմայեցոց կալուածները մըտ- նելով՝ Դիոկղետիանոս կայսեր մենամարտի կան- չեց: Կայսեր փոխանակ Տրդատը գնաց և Հռչէին

բռնելով բերեց կայսեր մօտ: Կայսրը իբրեւ վարձ թագաւորական ծիրանի հագցրեց և զօրք տուեց, որ իր հօր տեղը թագաւորէ:

Տրդատը հասաւ Կեսարիա, որտեղ նրան դիմաւորեցին հայ նախարարներէից շատերը, իսկ երբ Հայաստան մտաւ, նրան դիմաւորեց Օտաւ Ամատունին Խոսրովագուխտի և գանձերի հետ:

Տրդատը Հռոմում հեթանոսական ոգով էր դաստիարակուել և իր յաջողութիւններից յետոյ շնորհակալութեան զոհ մատոյց Երեզայում Անահիտ դիցուհուն: Այդ ժամանակ նրա մօտ էր ծառայում և Անակի որդի Գրիգորը, որ ծնաւ 257 թ. և երբ Անակի ընտանիքը սրի քաշեցին, իր սանտու Սոփիան ազատեց և գաղտնի Կեսարիա փախցրեց, որտեղ նա քրիստոնէական ոգով կրթուեց: Երբ Գրիգորը խելահաս էր, իմացաւ որ իր հայրը սպանել է Տրդատի հօրը, հօր մեղքը քաւելու համար Տրդատի մօտ մտաւ ծառայելու: Տրդատը հրամայեց Գրիգորին, որ Անահտի արձանը պատկներով զարդարէ, սակայն նա, որպէս քրիստոնեայ՝ հրաժարուեց: Ձայրացած Տրդատը հրամայեց չարչարել մինչև իր հաւատն ուրանայ, բայց երբ իմացաւ որ նա իր հօրը սպանողի որդին է, հրամայեց նախ տասներկու շաբաթանքներով տանջել, իսկ յետոյ պցել Արտաշատի Խոր Վիրապը: Ըստ աւանդութեան Գրիգորը 14 տարի մնաց Խոր Վիրապում, կերակրուելով մի բարեպաշտ կնոջ ամեն օր պցած հացի կտորներով:

Տրդատն այսքանով էլ չբաւականացաւ և երբ հասաւ բուն Հայաստանը ու թագաւորեց՝ քրիստոնէութեան դէմ սաստիկ հալածանք հանեց: Այդ ժամանակ Հայաստան փախսան կոյսեր, որոնց հալածել էր Դիոկղետիանոս կայսրը: Կայսրը գրեց Տրդատին նրանց մասին և Տրդատը հրամայեց որոնել. նրանց գտան Վաղարշապատի հնձաններում: Տրդատը, տեսնելով գեղեցկուհի Հովսիսիմէ կուսին, ցանկացաւ ամուսնանալ, բայց նա հրաժարուեց և Տրդատի զինուորները Վաղարշապատի մօտ նահատակեցին նրանց:

Այս չարագործութիւններն անպատիժ չմնացին: Տրդատը մի օր մեծ հանդիսով որսի գնալով խելագարուեց և սկսեց անտառներում թափառել: Դիւահարուեցան նաև նախարարներից շատերը: Մինչ թագաւորը տանջւում էր, Խոսրովգուխտը քանիցս երազում տեսաւ, որ Վիրապում եղած Գրիգորը միայն կարող է բժշկել նրան, սակայն ոչ ոք չէր հաւատում, որ նա կարող էր կենդանի մնալ, բայց և այնպէս Օտան գնաց և գտնելով նրան, հանել տուաւ Վիրապից:

Ս. Գրիգորն սկսեց քարոզել, բժշկեց Տրդատին և 298 թ. (ըստ ոմանց 301 թ.) նրան իր ընտանիքով, պալատականների ու ժողովրդի հետ մկրտեց: Սորանից յետոյ Ս. Գրիգորը ամփոփեց «. կոյսերի մարմինները նահատակութեան տեղերում, Հովսիսիմէի, Գայիանէի, ու Շողակաթի անունով վկայարաններ շինեց, որոնք այժմ էլ կան Շուշու եւ Էջմիածնի մօտերքում:

Ս. Գրիգորը մի տեսիլ տեսաւ՝ Միածին Փրկիչն իջաւ երկնքից և ոսկէ մուրճով խփեց գետնին։ Մուրճի խփած տեղը 303 թ. մի մեծ եկեղեցի շինեց և տեսլի համաձայն Էջմիածին անուանեց, որ դարձաւ Մայր եկեղեցի և աթոռանիստ կայան Հայոց կաթողիկոսներին։

Ս. Գրիգորը քրիստոնէութեան լոյսը տարածելու համար կոչուեց Հայոց երկրորդ Լուսաւորիչ։

Ս. Գրիգորը Կեսարիայում ամուսնացել էր Մարիամ անունով յոյն աղջկայ հետ, որից երկու որդի ունեցաւ՝ Արիստակէս և Վրթանէս։ Ս. Գրիգորն ու Մարիամը շատ աստուածասէր էին և բաժանուեցան միմեանցից, Արիստակէսը յանձնուեց դայեակներին, իսկ մայրը Վրթանէսի հետ կուսանոց մտաւ։

Լուսաւորիչն ամբողջ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւն քարոզեց, քանդեց կռատները և եկեղեցիներ շինեց, դպրոցներ, աղքատանոցներ ու անկեղանոցներ բացեց և եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, իսկ ինքն սկսեց առանձնական կեանք վարել ու իր որդի Արիստակէսին յանձնեց իր հօտը։

Արիստակէսը ներկայ գտնուեց 325 թ. Նիկիայում հայրապետների ս. ժողովին, որտեղից բերեց Հաւատոյ հանգանակը (Հաւատամք ի մի Աստուած...) որ և եղաւ հիմք Հայոց եկեղեցու։ Ս. Լուսաւորիչն էլ ճգնում էր Սեպուհ լեռան Մանեայ այրում, ուր վախճանուեց 332 թ.։ Հովիւները վերցրին մարմինը և թաղեցին, բայց

մի քանի տարի յետոյ գտնելով նրա մարմինը, փոխադրեցին Թորգան գիւղը։

Տրդատը քրիստոնէութեան շերմ ՏՐԴԱՏԻ պաշտպան հանդիսացաւ և քրիստոնեայ Կոստանդիանոս կայսեր տեսութեանը գնաց։ Պարսից թա-

գաւորը օգտուելով նրա բացակայութիւնից՝ գրեգուեց հայ նախարարներին և Սլկունեաց Սլուկ իշխանը ապստամբուելով Տրդատից ամբացաւ Տաւրօնում. բայց ներքին խռովութեան վրայ աւելացաւ և արտաքինը՝ հիւսիսային լեռնական ազգերը Հայաստան արշաւեցին։ Տրդատը լսելով այս, շուտով վերադարձաւ և իրեն հաւատարիմ նախարարների հետ զօրքը վերցրեց և Մուշեղամարգ դաշտի վրայ հանդիպեց լեռնականներին։ Պատերազմի ժամանակ Բասլաց Գեղուհին թագաւորն աշխատում էր ըստ իրենց սովորութեան չուանով բռնել Տրդատին, բայց նա ձիով վրայ ընկաւ և երկու կէս արեց Գեղուհին։

Սլուկ իշխանին պատժեց Մամգուէնը, որ Չինաստանից էր եկել և, ուղանելով նրան, նախարարի պատուին արժանացաւ։ Այս նախարարութիւնը կոչուեցաւ Մամիկոնեան։ Այս բանից յետոյ Տրդատը յարձակուեց պարսից վրայ և մինչև Նոր Եկբատան քաղաքը հասաւ, իսկ պարսիկները ստիպուած հաշտուեցան։ Տրդատը ծերանալով ու միևնոյն ժամանակ զգուելով նախարարների վատ արարքներից, Մանեայ այրը քաշուեց ճգնելու, նախարարներից թունաւոր-

ուելյով մօտ 336 թ. մեռաւ ու թաղուեց թոր-
դան գիւղում:

Տրդատից յետոյ անկարգութիւն-
ՏՐԴԱՏԻ ՅԱ. ներն այն աստիճանի հասան, որ
ՋՈՐԴՆԵՐԸ Չորրորդ Հայոց Արքեղայոս իշ-
խանը սպանեց Արիստակէս հայ-
րապետին, որին յաջորդեց Վրթանէսը, որ նա-
խարարների հետ Տրդատի Խոսրով որդուն թա-
գաւոր հրատարակեց (336—343 թ.): Խոսրով
Փոքրը կամ Կոտակը իր կեանքը որսորդութեան
մէջ անցրեց և Խոսրովակերտ ու Դուին քաղաք-
ները հիմնեց: Այս շինութիւնների ժամանակ հիւ-
սիսային լեռնականները նորից Հայաստան արշա-
ւեցին, բայց Վահան Ամատունի իշխանը Օշա-
կանի Առապարների մօտ յարձակուեց, շատերին
կոտորեց, իսկ մնացածներին հալածեց:

Խոսրովի օրով պարսիկները նորից փորձե-
ցին Հայաստանի երբեմն իրենց ձեռքն եղած գա-
ւառները խլելու, սակայն չյաջողուեց: Խոսրովը
մեռնելով, նրան յաջորդեց մօլի եղբայր Տիրան
Բ. (343—353 թ.). որ Յուլիանոս ուրացող կայ-
սեր պատկերը եկեղեցում դրեց: Յուսիկ հայրա-
պետը տեսնելով այդ անկարգութիւնը՝ ջարդ ու
փշուր արեց պատկերը, իսկ Տիրանը ծեծելով
սպանել տուաւ Ս. Յուսիկին:

Տիրանը չկատարեց պարսից թագաւորին
տուած իր խօսքը՝ պարսից ու յունաց մէջ չե-
զոք լինելու, և պատերազմի ժամանակ յունաց

կողմն անցաւ, որի համար պարսից Շապուհ թա-
գաւորը բռնեց նրան ու կուրացրեց:

Շապուհ թագաւորը Հայոց սիրտը
ԱՐՇԱԿ Բ. շահելու համար Տիրանի Արշակ
353—368 թ. որդուն Հայաստանի թագաւոր հը-
րատարակեց, բայց յոյներն իրենց

ԱՐՇԱԿԻ ՄԱՀԸ

վաղեմի սովորութեամբ նրանից հարկ պահան-
ջեցին: Արշակն անարգեց նրանց դեսպաններին
և յունաց կայսրը թէոդոս զօրավարին զօրքով
Հայաստան ուղարկեց: Վախեցած Արշակը ժա-
մանակի ներսէն Մեծ հայրապետին միջնորդ ու-
ղարկեց թէոդոսի մօտ. նա հաշտուեց, իսկ Ար-
շակն ի պատիւ այդ հաշտութեան ամուսնացաւ

կայսեր ազգականունի Ոլիմպիադա օրիորդի հետ։ Այնուհետև Արշակն սկսեց անկարգ կեանք վարել։ Իր եղբորորդի Գնէլին զրկեց կալուածներէից, որի համար Արշակի կուրացած հայր Տիրանը յանդիմանեց նրան, բայց Արշակը նախ իր հօրը խեղդել տուաւ, յետոյ էլ սպանեց Գնէլին ու նրա Փառանձեմ կնոջ հետ ամուսնացաւ, իսկ Ոլիմպիադային մի անպիտան քահանայի ձեռքով թունաւորեց։ Չարիքներից մեծն այն էր, որ նա Արշակաւան անուենով մի քաղաք հիմնեց և որպէսզի քաղաքը շուտով լցուի բնակիչներով յայտարարեց, որ ամեն մի չարագործ կազատուի պատժից, եթէ այնտեղ բնակուի։ Շուտով երկիրն ամեն տեսակ չարագործութեան բուն դարձաւ և նախարարները դժգոհ նաև այն բանից, որ թագաւորն անմեղ տեղ Սիրնեաց ու Կամսարականաց ցեղը համարեա ամբողջովին ջնջել էր տուել, պահանջեցին վերջ տալ անկարգութիւններին ու Արշակաւանին։ Արշակը չհամաձայնուեց ու նախարարները յարձակուեցան, սրի անցրին Արշակաւանը և միայն երեխաներն ազատուեցան Ներսէս Մեծի շնորհիւ։

Այս բանի կողմնակից գտնուեց նաև պարսից Շապուհ թագաւորը և Ալանոգան զօրավարին զօրքով Հայաստան ուղարկեց։ Ալանոգանը շուտով նեղեց Արշակին և կալանաւորելով Պարսկաստան տարաւ։ Շապուհը պահանջեց Փառանձեմին ու նախարարների կանանցը, բայց նախարարները պատերազմով պատասխանեցին և

յաղթելով, մեծ մասամբ ընտանիքներն առած Յունաց Հայաստան փախան։

Չայրացած Շապուհը թագաւորից լուծեց իր վրէժը և շրջապակապ Անոյշ բերդն ուղարկեց նրան. հաւատուեաց Մեհրուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան նախարարներին էլ մեծ բանակով Հայաստան զրկեց։ Նրանք Արտագերս բերդում բռնեցին Փառանձեմ թագուհուն և շատ ուրիշների հետ Ասորեստանում ցցի վրայի ըսպանեցին, իսկ Արշակը լսելով այս անցքերը, 368 թ. Անոյշ բերդում անձնասպան եղաւ։

Արշակի մահից յետոյ Հայաստանը ԱՐՇԱԿ Բ-ի տանը Մեհրուժանի ասպատակու ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ թիւնների ասպարէզ դարձաւ։ Ներսէս Մեծ հայրապետը դիմեց յունաց կայսեր, որ նրա մօտ պատանդ եղած Արշակի որդի Պապին թագաւորացնէ։ Կայսրը զիջաւ հայրապետին և 368 թ. նրան յունական զօրքի հետ Հայաստան ուղարկեց։ Յունաց զօրքը Չիրաւ դաշտում հանդիպեց Մեհրուժանի պարսիկ զօրքին և Նպատ լերան մօտ պարսից զօրքը յաղթուեց, իսկ Մեհրուժանը փախստի դիմեց, սակայն Սմբատ Բաղրատունի սպարապետը հասաւ և բռնեց նրան։ Սմբատը ուզում էր նրան բանակը տանել, բայց մտածելով որ Ներսէս հայրապետը կխղձայ նրան և կազատէ, մօտիկ գտնուող վրանաբնակներից վերցրեց տաքացած շամփուրը, ոլորեց պսակի ձևով և դնելով նրա գլխին ասաց. «Պսակում եմ քեզ, Մեհ-

րուժան, որովհետեւ ցանկանում էիր Հայոց թագաւոր դառնալ և ես թագադիր ասպետ լինելով պիտի որ հայրենական պաշտօնս կատարեմ»։ Այսպէս մեռաւ Մեհրուժանը, որ մինչև իր մահը հայրենիքին դաւաճանեց և երբէք չզղշաց։

Պապը վարակուել էր յունական մոլութեամբ և Ներսէս Մեծը շարունակ յանդիմանում էր նրան, որի համար Պապը գաղտնի թունաւորել տուաւ հայրապետին և թիին աւանում թաղեց։ Պապը դէպի յոյներն էլ ապերախտ գտնուեց, որի համար Տերենտիանոս զօրավարը բռնեց նրան, տարաւ Կ. Պօլիս, ուր 374 թ. գլխատեցին։

Պապի յաջորդ Վարազդատը Հայաստանի յոյն իշխանների կամայական գործողութիւնների դէմ բողոքելու համար գնաց Կ. Պօլիս, բայց կայսրը փոխանակ ընդունելու նրան, աքսորել տուաւ, իսկ նրա փոխարէն Պապի Արշակ Գ. (379—384) և Վաղարշակ Բ. որդիներին Արևելեան և Արևմտեան Հայաստանի թագաւորներ կարգեց։ Կայսրը այս բաժանմամբ ուզում էր ազգը երկսի բաժանել, որպէս զի ներքին խռովութիւնները հնար չտան ապստամբելու յունաց դէմ։ Այս բաժանումը ճիշտ որ շատ թուլացրեց երկրի ոյժը, մանաւանդ որ պարսից Հայաստանը երեք տարի պարսիկ մարզպանով էր կառավարւում։

Վաղարշակը շուտով մեռաւ և պարսից մասում թագաւորեց Խոսրով Գ. (386—391 թ.)։ Շատ չանցած մեռաւ նաև Արշակը, իսկ Խոսրովը միացնելով երկու թագաւորութիւնները միա-

յնակ էր թագաւորում։ Նա որպէս ազատասէր մարդ ոչ պարսից և ոչ էլ յունաց կողմն էր բռնում և Ներսէս Մեծի թող Ս. Սահակին կաթողիկոս նշանակեց։ Շապուհը զայրացած այս կարգադրութիւնների վրայ, իր Արտաշիր որդուն Խոսրովի դէմ զրկեց և նա Խոսրովին ձերբակալեց ու շղթայած Անոյշ բերդն ուղարկեց։

Խոսրով Գ. ից յետոյ թագաւորեց խաղաղասէր ու բարի Վռամշապուհ եղբայրը։ Նա լաւ գիտէր անցեալ սխալների տխուր հետևանքները և այդ միակ պատճառով թէ յունաց և թէ պարսից հետ հաշտ մնաց, մինչև անգամ այն երկու

Ս. ՍԱՀԱԿ

ազգերի մէջ ծագած մի վէճի համար Միջագետք գնաց որպէս միջնորդ դատաւոր և գործը հաշտութեամբ վերջացրեց։ Բացի այս, նրա թագաւորութիւնը հայոց համար մի դարազուլիս է և այդ օրից կեանք է առնում հայոց լեզուն, գիր ու գրականութիւնը և քաղաքական անդորր կեանքում հայ ժողովուրդը հոգեպէս էլ միխթարւում է, ոտը դնում լուսաւորութեան ճանապարհին։

Սորա ցանկութիւններին կամակատար հանդիսացաւ Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը, որ Տարօնի Հացեկաց գիւղիցն էր, ծնուած 361 թ., լաւ վարժ յունարէն, ասորերէն և պարսկէրէն լեզուներին: Մեսրոպը նախ զինուորական էր, յետոյ արքունի քարտուղար, բայց 400 թ. նա կուսակրօն եղաւ:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

որպէս զի մի կերպ հայերէն տառեր կազմէ: Ժողովում թագաւորը յայտնեց, թէ ինչպէս ինքը լսել է Միջագետքում Դանիէլ անունով մի եպիսկոպոսի մօտ հայերէն տառեր կան: Այս բանը շատ հաւանական է, որովհետեւ նախնի հայերը պէտք է որ շրջակայ ազգերի պէս ունենային սեփական նշանագրեր, բայց ի հարկէ չկատարելագործած, որովհետեւ քաղաքական հանգա-

նա տեսնում էր, որ հայերը սեփական գիր ու դպրութիւն չունեն, եկեղեցիներում յունարէն ու ասորերէն են կարդում և ժողովրդին թարգմանում, ուստի և Ս. Սահակ հայրապետի ու թագաւորի հաճութեամբ Վարչապատում մի ժողով գումարեց,

մանքները չէին թոյլ տալիս: Դանիէլեան նշանագրերի լուրը ստուգելու և եղածն անուամբ սիրելու համար Վահրիճ անունով մէկին ղրկեցին նրա մօտ: Վահրիճի բերածը պակասաւոր էր և Մեսրոպն ինքը գնաց սովորելու, բայց ոչինչ չգտաւ բացի Վահրիճի բերածից, ուստի ճանապարհորդեց այն կողմերը, որպէսզի նշանաւոր մատենադարաններում որոնէ: Մեսրոպի ջանքներն ի դուր անցան և ըստ աւանդութեան նա Աստծուն ապաւինեց ու 406 թ. գտաւ գրերի պահասը:

Այս տեսնելով թագաւորն ու կաթողիկոսը, անմիջապէս դպրոցներ բացին, սկսեցին ուսուցանել և ամբողջ Հայաստանը նոր կեանք ու կենդանութիւն ստացաւ: Մեսրոպի առաջին աշակերտները ուսումը կատարելագործելու համար Աթէնք, Ալէքսանդրիա և ուրիշ քաղաքներ ղրկուեցան և վերադառնալով շարունակեցին իրենց ուսուցիչների գործը:

Այդ աշակերտներից նշանաւոր եղան Հայոց պատմութիւնը գրող Մովսէս Խորենացին, Ս. Մեսրոպի կենսագիր Կորիւնը, «Եղծ աղանդոց»-ի հեղինակ Եզնիկ Կողպացին, Վարդանանց պատմիչ Նղիշէն, Վահանի պատմութիւնը գրող Ղազարը, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփան, Ղևոնդ երէցը, Յովսէփ Եկեղեցացին, Յովսէփ Պաղնացին և այլք, որոնք օգնեցին Մեսրոպին և հայ դպրութեան զարկ տուին:

Մեսրոպն իր աշակերտների օգնութեամբ թարգմանեց Աստուածաշունչ ս. գիրքը, եկեղեցական գրքերը և հայոց եկեղեցու համար մի ծիսարան կազմեց:

որ Մաշտոց է կոչուում: Ազգային այս յառաջադիմութիւնը այնքան մեծ ու նշանաւոր երևոյթ էր, որ կոչուեց «Ոսկեդար Հայոց Գրականութեան»:

Վռամշապուհը 21 տարի խաղաղ թագաւորելուց յետոյ մեռաւ և ազգը մնաց անմխիթար:

Վռամշապուհի մահից յետոյ Ս. ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀԻ Սահակի միջնորդութեամբ Խոսրով Գ. ազատուեց Անյուշ բերդից և մի տարի թագաւորելով 414 թ. մեռաւ: Պարսից թագաւորը օգտուեց հանգամանքից և իր որդի Շապուհին թագաւոր կարգեց (414—418 թ.), բայց նա այնքան նախաւիր չէր կրեց հայերից, որ ստիպուած էր հեռանալու և 4 տարի թագաւորելուց յետոյ հայրենիք գնաց, որպէսզի իր հօր տեղը թագաւորէ: Շապուհի հեռանալուց յետոյ հայերը ապստամբութեան դրօշը պարգեցին և Ներսէս Ճիւճրակացի նախարարապետ զօրավարի տուաճնորդութեամբ դուրս քշեցին պարսիկներին Հայաստանից:

Չորս տարի շարունակ հայերը ԱՐՏԱՇԻՐ ԿԱՄ մարտնչեցին պարսից դէմ և Պարս ԱՐՏԱՇԵՍ Գ. կաստանի նոր թագաւոր Վռամը 422—428 թ. Հայաստանը ողողեց պարսիկ ասպատակիչ զօրքով: Ս. Սահակը, որ մի մեծ հայրենասէր էր, ներքին ու արտաքին խռովութիւններից զգուած, իր ուշադրութիւնը յունական Հայաստանի վրայ դարձրեց ու Մեսրոպ Մաշտոցին և իր թոռ Վարդան Մամիկո-

նեանին ղրկեց Կ. Պօլիս կայսրից խնդրելու, որ յունական Հայաստանում հայ լեզուն ուսուցանելուն խոչնդոտներ չլինեն: Կայսրը հրովարտակով իրաւունք տուեց նրանց, իսկ Վարդանին էլ ապարապետութեան պատիւ շնորհեց: Ս. Սահակն անցաւ յունական Հայաստան և սկսեց այնտեղ գտնուած հայերին խնամել:

Այս բանը շատ փասեց պարսիկներին, որովհետեւ երկիրը մնաց անտէր և հարկերը պակսեցան, ուստի և Վռամը վճռեց հաշտուել հայ նախարարների հետ: Նախարարները Ս. Սահակին հրաւիրեցին խորհրդակցելու: Հայրենասէր հայրապետը սիրտը ցաւած Այրարատ գնաց և Սմբատ Բագրատունուն ու Վարդան Մամիկոնեանին ուղարկեց Վռամի մօտ դեսպանութեան պաշտօնով: Վռամը մեծ պատուով ընդունեց նրանց և Վռամշապուհի Արտաշիր կամ Արտաշէս որդուն Հայոց թագաւոր կարգեց 422 թ.:

Արտաշէս Գ. շատ մոլի ու զեղի վարքի տէր մարդ էր և շուտով զոռեցրեց նախարարներին, որոնք վճռեցին գահնկեց անել նրան և հաւաքուելով Ս. Սահակի մօտ, պահանջեցին որ միանայ իրենց հետ ու գնան բոքոքեն պարսից թագաւորին և պարսիկ իշխող կարգել տան: Վշտացաւ հայրապետը՝ «քան լիցի, ասում էր նա, իմ հիւանդ ոչխարը գայլերի բերանը տալ և չբժշկել՝ չուղղել նրան. ինչպէս կարելի է, որ ես իմ հիւանդ ոչխարը փոխեմ առողջ գազանի հետ, որի հէնց առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»:

Նախարարները չկամեցան լսել, կարծեցին թէ նա ուզում է իրենց խաբել, որպէսզի թագաւորը ժամանակ գտնէ և իրենցից վրէժը լուծէ, ուստի իրենց հետ առած Սուրմակ անունով մի քահանայ, գնացին Պարսկաստան և թագաւորի առաջ ամբաստանեցին Ս. Սահակին և Արտաշէսին, թէ միացել են յունաց հետ և պիտի ապստամբին: Վռամը հաւատաց, կանչեց Արտաշէսին ու կաթողիկոսին և Վեհմիհրջապուհ պարսկին մարգպան նշանակեց ու Հայաստան ղրկեց: Այսպիսով 428 թ. վերջացաւ Արշակունեաց հարստութիւնը:

ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ

Արշակունեաց հարստութեան վԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՆԻԿԱՆՆԵՐ ԲԱԶՄԸ 451 թ. Պարսկաստանի նահանգ դարձաւ և պարսիկներից նշանակուած մարգպաններով կառավարուեց: Ս. Սահակին յաջորդող կաթողիկոսների անպիտանութիւնից նախարարները զգուեցան, զղջացին և գնացին Ս. Սահակի մօտ ու աղաչեցին նորից կաթողիկոսանալ: սակայն հայրապետը մերժեց, պատմեց նրանց Հայաստանի գլխին գալիքների մասին տեսած տեսիլը և քաջուեց Բագրեհանդ, ուր 439 թ. վախճանուեց: Վեց ամսից յետոյ վախճանուեց և Ս. Մեսրոպը:

Զղջացող նախարարները Յովսէփ Պաղնացուն, որ Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտն էր, ըն-

տրեցին կաթողիկոս: Յովսէփը հայրենասէր հոգևորական էր և անմիջապէս ժողով գումարեց Շահապիվանում, ուր եկեղեցական հարցեր քննելուց յետոյ երկրի բարեկարգութեանը հոգ տարան:

Պարսկաստանում թագաւորելով Յազկերտ Բ., վճռեց իր հպատակներին կրթակապաշտութիւն ընդունել տալ և յունաց դէմ մղած պատերազմից յետոյ, իր զէնքը Հոնաց դէմ դարձրեց, իսկ հայերից օգնական զօրք վերցրեց: Հայոց օգնական զօրքն ու նախարարներից շատերը պարսից խորամանկութեան զոհ գնացին և այս միջոցներով Յազկերտն ուզում էր հայերին թողնել առանց առաջնորդող ձեռքերի, որպէս զի կարողանար հեշտութեամբ նուաճել նրանց:

Հայ նախարարները Հոնաց երկրում տարած յաղթութեան իբրև վարձատրութիւն հալածուեցան՝ Յազկերտը ստիպեց նրանց արեւին երկըրպազել, բայց նախարարները յանձն չառին և թա-

ՄԵԾՆ ՎԱՐԴԱՆ

գաւորի հրամանով ոմանք բանտարկուեցան, իսկ ոմանք փախչելիս նահատակուեցան:

Այնուհետև Հայաստան ուղարկուեց Դենշապուհ պարսիկը, որ շատ նեղեց հայերին, սկսեց հարկեր հաւաքել թէ ժողովրդից և թէ վանքերից: Միևնոյն ժամանակ Միհրներսէն պարսիկը հաւատի մի թուղթ գրեց հայերին, որով ստիպում էր կամ պարսից դենի դառնալ և կամ պատասխանել: Կաթողիկոսը հայ մեծամեծների խորհրդով խիստ լեզուով պատասխանեց, կէտ առ կէտ հերքեց նամակը՝ ցոյց տալով պարսից ազանդի անպիտանութիւնը:

Այս անգամ հայերը զգացին իրենց սխալը, տեսան թէ իրենց անմիաբանութեամբ թշնամին որպիսի թակարդներ է լարում և աշխարհական ու հոգևորական միացան:

Յագիկերտը զայրացած հրամայեց իր մօտ կանչել նախարարներին: Թէպէտ նախարարները գիտէին Յագիկերտի դիտաւորութիւնը, բայց ըստիպուեցան զնալ: Նա շատ վատ ընդունեց և հրամայեց իր հետ արևին երկրպագել: Նախարարները հրաժարուեցան, իսկ նա հրամայեց բանտարկել բոլորին և պատրաստութիւն տեսաւ Հայաստանը ոչնչացնելու համար արշաւանքի:

Մի պարսիկ գաղտնի յայտնեց նախարարներին Յագիկերտի նպատակը, որի համար նրանք առերես ուրացան, որպէսզի արգելանքից ազատուեն: Ուրախացած Յագիկերտը վարձատրեց նրանց և մոգպետի, 700 մոգերի ու զօրքի հետ

Հայաստան ուղարկեց բոլոր հայերին հաւատափոխ անելու: Երբ պարսից բանակը հասաւ հայոց Անգղ գիւղը, մի կիրակի օր մոգպետն ուղեց եկեղեցին քանգել, բայց պատարագիչ Ղևոնդ երէցը ժողովրդի հետ յարձակուեցան և ծեծեցին մոգպետին ու մոգերին: Մոգպետն այս ծեծի համար բողոքեց Վասակ Սիւնի իշխանին, որ իսկապէս ուրացել էր հաւատը: Վասակն սկսեց նեղել հայերին, որպէսզի կարողանար արգելքների առաջն առնել, բայց նախարարները միացած յարձակուեցան Վասակին ձերբակալեցին: Սակայն նա երգուեց այլևս չգաւաճանել և նախարարները հաւատարով նրա երգումանը՝ ազատ թողին, յարձակուեցան Միհրներսէն զօրավարի բերած պարսիկների վրայ, մեծ մասը կոտորեցին ու փախցրին, իսկ որովհետև պարսից զօրքը Աղուան էր մտել՝ Մեծն Վարդանը զօրքը երեքի բաժանեց՝ մէկ մասը Ներշապուհ Արծրունու առաջնորդութեամբ Ատրպատական ղրկեց, մէկ մասը Վասակին տուեց երկրի պաշտպանութեան համար, իսկ երրորդ զօրաբանակը իր հետն առած աղուաններին օգնութեան գնաց և յաղթանակով Հայաստան դարձաւ:

Յագիկերտն այս բոլոր անյաջողութիւնների վրէժը լուծելու համար ամբողջ ձմեռը պատրաստուեց և գարնանը Մուշկան Նիւսալաւուրտ զօրավարին անհամար զօրքով Հայաստան ուղարկեց: Հայերը հոգի առան, վառուեցան հայրենիքի սիրով և սկսեցին հաւաքուել, որպէսզի արիւնով

վերականգնեն իրենց պատիւը: Հայ կամաւորներ թիւը 66 հազարի հասաւ և սրանց գլուխն անցաւ Քաջն Վարդան Մամիկոնեանը, մտաւ Արտազ ու Տղմուտ գետի ափին Աւարայր դաշտում բանակեց: Հակառակ կողմից մօտեցան պարսիկները:

Պատերազմի նախընթաց օրը ամենքը զուարթ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

էին և խրախուսում էին իրար. բոլորեքեան խոստովանուեցան և հազորդուեցան և մի գաղափարի նուիրուած սպասում էին իրենց կեանքը զոհելու հայրենիքի ու եկեղեցու համար: Վարդանը ճառով խրախուսեց. «Հփախենանք նրանց սրերից, ասում էր նա, որով մեր մարմինը կը սպանեն, բայց հոգին՝ ոչ. կամ յաղթենք և կամ

քաջերին յատուկ մահով մեռնենք»... Քաջարեւում էր նաև Ղևոնդ երէցը, որ հայրենիքի նախանձախնդիր ու երկնաւոր Վարդապետի անձնուրաց աշակերտն էր:

451 թ. յունիսի 2-ին առաւօտեան սկսաւ պատերազմը: Հայերը Վարդանի առաջնորդութեամբ աներկիւղ յարձակուեցան պարսիկների վրայ, այնպէս որ թշնամին շփոթուեց: Քաջ Վարդանը մտաւ պարսից շարքերը, բայց շուտով հորս կողմից շրջապատերին նրան և նա՝ քաջին յատուկ մահով ընկաւ: Երեկոյեան դէմ պատերազմը դադարեց և հայերը ճեղքելով պարսից բանակը քաշուեցան իրենց ամուր բերդերը:

Այս պատերազմում ընկան 1036 հայ, 3544 պարսիկ և 9 իշխան: Հայ նախարարներից ընկան Քաջ Վարդան, Կորովի Խորէն, Արի Արտակ, Զարմանայի Տաճատ, Իմաստուն Հմայեակ, Հրաշակերտ Ներսէհ, Մանուկ Վահան, Արդար Արսէն Յառաջադէմ Գարեգին:

Հայոց եկեղեցին յարգեց իր անձնուէր պաշտպանների յիշատակը և բարեկենդանի վերջին հինգշաբթի օրը նուիրուած է նրանց յիշատակին:

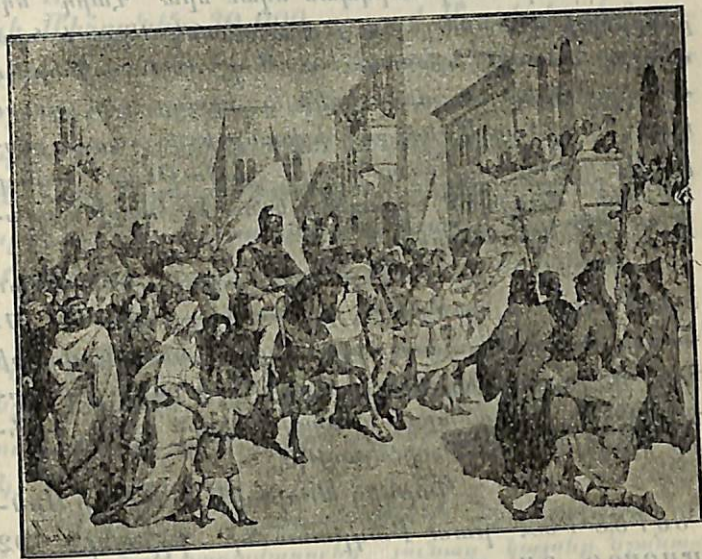
Պատերազմի անյաջողութիւնից մեղմացաւ Յազկերտը և Ատրորմիզդ պարսիկին մարզպան կարգեց ու հրամայեց, որ հայերի հետ մեղմ վարուի: Ատրորմիզդը, ճիշտ է, հայերին կրօնի ազատութիւն տուեց, սակայն Սահակ եպիսկոպոսին, Յովսէփ կաթողիկոսին, Ղևոնդ երէցին և միւս հոգեւորականներին շղթայած Պարսկաստան

ղրկեց, ուր 454 թ. Նիւշապուհ քաղաքի մօտ նահատակուեցան: Վասնին էլ զնաց Յագիկերտի մօտ իր գործերի վարձը ստանալու, բայց նրա վրայ շատերը չարախօսեցին և նա բանտում որդնոտուեց ու այնպէս մեռաւ:

Յագիկերտը իր չարիքները լր-
 ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻ-
 ԿՈՆԵԱՆ տարկութեամբ, սակայն նրա յա-
 481—510 թ. ջորդ Պերոզը հանեց նրանց բան-
 տից և Ատրվշնասպ պարսիկ իշ-
 խանի հետ Հայաստան զրկեց: Նախարարները նախ-
 Կին անհամբերաշխութիւնից խրատուած այս ան-
 դամ սկսեցին միանալ, իսկ Վարդանին փոխա-
 րինեց նրա եղբօր որդի Վահան Մամիկոնեան
 քաջ իշխանը, որ պարսից բարեկամ ձեացաւ,
 միամտացրեց Պերոզին, սակայն միանալով վրաց
 հետ հալածեց Հայաստանից պարսիկներին ու
 հաւատուրացներին: Սորանցից յետոյ հայ իշ-
 խանները Դուինում ժողով արին և Սահակ Բա-
 գրատունուն մարդպան նշանակեցին, իսկ Վա-
 հանին սպարապետ:

Պերոզը քանի անգամ զօրք զրկեց Վահանի
 դէմ, բայց միշտ հայերը յաղթեցին և միայն մի
 անգամ յաղթուեցան վրաց խարդախութեան պատ-
 ճառով. այդ կուռում սպանուեց Սահակ Բագ-
 րատունին: Պարսից համար վհատեցուցիչ էր Շոէ
 գիւղի կռիւը, որտեղ Վահանը 40 հոգով 2—
 3000 պարսիկներին յաղթեց և չորս հոգի կորցնե-
 լով ճեղքեց բանակը և անվնաս դուրս եկաւ գիւղից:

Միևնոյն ժամանակ պարսիկները պարտու-
 թիւնը կրեցին Հեփթաղների դէմ մղած պատե-
 ռազմում և Պերոզը սպանուեց, իսկ նրա յաջորդ-
 Վաղարշը վճռեց հաշտուել Վահանի հետ և Նի-
 խոր իշխանին դեսպանի պաշտօնով նրա մօտ
 զրկեց: Վահանը երեք պայման առաջարկեց. ա)
 Կրօնի կատարեալ ազատութիւնը, բ.) անպիտան
 մարդոց պաշտօն ու պատիւ չտալ և գ.) զրպար-
 տութիւններին հաւատ չընծայել, այլ քննել, և
 յետոյ վճիռներ տալ կամ պատժել:

ՎԱՀԱՆԻ ՄՈՒՏԲԸ ՊԱՐՍԻՅ ԲԱՆԱԿԸ

Նիխորն ընդունեց նրա առաջարկը և հրա-
 լիրեց տեսնուելու: Վահանն արքայապայել մտաւ
 պարսից բանակը, այնպէս որ մինչև անգամ պար-

սիւկները վախեցան: Վահանը հաշտութիւն կնքելով Դուին վերադարձաւ Անդեկան պարսիկ մարզպանի հետ, բայց նրա բարեխօսութեամբ Վահանը նշանակուեց մարզպան:

Մինչ Վահանն աշխատում էր խաղաղացնել հայրենիքը, Պարսկաստանում թագաւորեց Կաւաւորը, որ ցանկանում էր հայերին կրակապաշտ դարձնել և 493 թ. մոզերին զօրքի հետ Հայաստան ուղարկեց: Այս անգամ էլ Վահանը ջարդեց պարսիկներին:

Վահանի տեղ մարզպան եղաւ նրա Վարդ եղբայրը, որ 4 տարուց յետոյ պաշտօնանկ եղաւ և նրա տեղ մի պարսիկ նշանակուեց: Այդ ժամանակներում Հոնները Հայաստան արշաւեցին ու սրանց դէմ դուրս եկաւ Գնունեաց Մոկեթ քաջ իշխանը և փառաւոր յաղթութիւն տարաւ: Կաւաւոր այդ քաջութեան համար Մոկեթին մարզպան նշանակեց և նա 30 տարի խաղաղութեամբ կառավարեց:

Մոկեթից յետոյ Դենշապուհ պարսիկը մարզպան եղաւ, բայց հայոց Մովսէս կաթողիկոսը (որ 551 թ. Հայոց թուականը հաստատեց) նրան անօրէն վարքի համար պաշտօնանկ անել տուաւ: Սրան յաջորդող մարզպանները թշնամաբար վերաբերուեցին դէպի հայերը մինչև Սմբատ Բագմայաղթը:

Պարսից Սոսրով թագաւորը Սըմ-ՍՄԲԱՏ ԲԱՂ- բատ Բագրատունի իշխանին 592 ՄԱՅԱՂԹ. ԴԱ- թ. իր տիրասէր ծառայութեան ԻԻԹ. ԳԱՅԼ ՎԱ- համար Հայոց մարզպան նշանակեց:

ՀԱՆ Սմբատն սկսեց խնամել հայերին, որոնք անվերջ պատերազմներից աղքատացել էին: Շուտով Սոսրովի ու Հեփթաղների միջև պատե-

րազմ ծագեց և Սմբատը որպէս պարսից զօրքի սպարապետ մեծ յաղթութիւններ արաւ, սպանեց Հեփթաղների թագաւորին, որով աւելի ևս սիրելի դարձաւ պարսից թագաւորին և 8 տարի իշխելուց յետոյ մեռաւ Տիգրանում:

Սմբատին յաջորդեց Դաւիթ Սահառունի հայ իշխանը, որի օրով Սոսրովը մեծ զօրքով յունաց վրայ արշաւեց և Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանին էլ հրամայեց հետեւել իր օրինակին, սակայն Մուշեղը մերժեց և ամրացաւ Տարօնում: Սոսրովը Յունաստանից Կարին գնալով իր քեռորդի Միհրանին 30,000 զօրքով Մուշեղի դէմ զրկեց: Մուշեղն էլ Դայլ Վահան իշխանին զրկեց նրա դէմ, որը խորամանկութեամբ ջարդեց պարսիկներին և Միհրանին սպանեց 604 թ.: Դայլ Վահանը ծերացած հասակում նորից յաղթեց պարսիկներին և դուրս վռնդեց նրանց Տարոնի սահմաններից, բայց շուտով ինքն էլ մեռաւ:

Դաւիթը 23 տարի իշխելուց յետոյ ընտանիքով Յունաստան գնաց, որտեղ կիւրապալատ նշանակուեց, իսկ նրա տեղ մարզպան եղաւ Վարադտիրոց, որ 8 տարի իշխելուց յետոյ նոյնպէս Կ. Պօլիս փախաւ:

Այսպիսով մարզպանութիւնն էլ վերջացաւ և Հայաստանը կառավարուեց յունաց կայսեր նշանակած կիւրապալատ կամ պատրիկ կոչուած իշխաններով: Վերջերը երկիրը ֆնացել էր անխնամ և միայն թէոդորոս Ռշտունի քաջ իշխանն իր զօրքով աշխատում էր խաղաղացնել երկիրը, երբ Հայաստանին նոր թշնամի աւելացաւ. դոքա էին Արաբացիք:

է. դարում Արաբիայում Մահ-
ԱՐԱԲԱՅԻՔ ՀԱ՝ մէկ անուանով մէկը նոր կրօն քա-
ՅԱՍՏԱՆՈՒՄ րոգեց և արաբացիք հաւատալով
նրան սկսեցին զէնքի ուժով տա-
րածել մահմեդականութիւնը և շուտով Պարս-
ականտանը Արաբիայի նահանգ դարձաւ: 640 թ.
մօտ 18,000 արաբացիք Աբդրահմանի առաջնոր-
դութեամբ Հայաստան մտան: Նրանց ճանապարհի
առաջին գաւառը Տարօնն էր և Տիրան Մամի-
կոնեան իշխանը հայ իշխաններից օգնութիւն
չստանալով միայնակ դիմադրեց 8000 զինուո-
րով. սակայն յաղթուեց, մահաւանդ որ կռուի
ժամանակ Սահուռ Անձևացի իշխանը արաբացի-
ների կողմն անցաւ: Տիրանն սպանուեց և արա-
բացիք անարգել առաջ գնացին, պաշարելով ա-
ռան Դուլին քաղաքը, այրեցին, ջարդեցին ու
35,000 գերի վանելով վերադարձան Արաբիա:

Շատ չանցած Արաբացիք նորից Հայաստան
մտան և համարեա առանց դիմադրութեան Հայ-
աստանի մէկ մասին տէր դարձան, ուստի և
հայերը զգուած նախարարների անմիաբանու-
թիւնից՝ դեսպանների միջոցով ամիրապետին
հնազանդութեան խոստում տուին, Այս բանը
յոյներին դայրացրեց և նրանք հայերից հպա-
տակութեան խոստումը պահանջեցին: Հայերը
նրանց էլ խոստում տուին և Համազասպ Մա-
միկոնեանը պատրիկ նշանակուեց, որի յաջորդի
օրով հայերը բոլորովին Արաբացոց հնազանդե-
ցան և ստիպուած եղան հարկ էլ տալու:

Հայոց աշխարհը յոյների ու արաբների ձեռ-
քին կռուի խնձոր դարձաւ, ողողուեց արիւնով և
կոխներից մէկում սպանուեց Աշոտ Բագրատու-
նէ: Բիւրատեան իշխանը, որ երկրի կառավարիչ
էր, և 694 թ. Աբգլա արաբը ոստիկան կոչուածով
Հայաստան եկաւ, բայց հայերը նրան շուտով
երկրից արտաքսեցին: Այս դէպքը զայրացրեց
արաբացոց և Մոհմատ ոստիկանն անհամար զօր-
քով Հայաստան արշաւեց: Ժամանակի Սահակ
կաթողիկոսն արեան առաջն առնելու համար ճա-
նապարհուեց, որ նրա բարկութիւնը իջեցնէ,
սակայն հիւանդանալով, աղբւսալիւր թուղթ գրեց
ու վախճանուեց: Աւանդութիւնը պատմում է,
որ երբ Մոհմատը մօտեցաւ նրա դագաղին, կա-
թողիկոսը ձեռք շարժեց և նամակը տուեց նը-
րան, որով նա մեղմացաւ:

Մոհմատից յետոյ 13 ոստիկան և քանի մի հայ
պատրիկներ նշանակուեցան, որոնցից ոմանք քաղցր
վարուեցան հայերի հետ, իսկ ոմանք երկիրը քարու-
քանդ արին: Կոշմ ոստիկանը հայ նախարարներին ու
մեծամեծներին Նախիջևանի եկեղեցու մէջ այրել տուաւ,
իսկ Բուղան ամբողջ երկիրը ասպատակի մատնեց՝ ա-
ւերեց ու այրեց և նախարարներին ու իշխաններին
Սմբատ սպարապետի հետ ամիրապետի մօտ տարաւ:
Սրանցից մի քանիսը հաւատն ուրանալով ազատուե-
ցան, իսկ Սմբատը չուրացաւ և բանտում մեռաւ, որի
համար յոստովանող կոչուեց:

Արաբացիք Հայաստան մտնելով, իրենց հետ բե-
րին և իրենց կուլտուրան: Ժողովուրդը կոտորուած էր,
իսկ Արաբացի կառավարիչները իրենց ճաշակով ար-
քունիքներ էին կառուցանում, և այդ օրից հայոց մէջ

տեղ գտաւ արարական ճաշակը: Արաքացոց արշաւանքը ոչ միայն քաղաքականապէս ազդեց հայերի վրայ, այլև նա իր հետքերը թողեց հայ դրականութեան, ճարտարապետութեան ու լեզուի մէջ:

Բ Ա Փ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ի Ք

Եթէ հաւատանք հայ պատմիչներին, Բագրատունիք շատ հին ցեղ էին և առաջացան Շամբաթ անունով մի հրէա իշխանից, որին գերի էր բերել Հրաչեա Հայկազունին: Վաղարշակ թագաւորը այդ ցեղից սեռուած Բագրատ անունով իշխանին որդեցորդի թագադիրը ասպետութիւն շնորհեց, որով ի հարկէ նրանք շատ մօտ էին թագաւորին և միշտ լաւ պաշտօններ ունէին: Նրանք սկզբում բնակւում էին Սպեր գաւառում, յետոյ Կողովիտ գաւառում, որտեղ նրանք հիմնեցին Բագրատ քաղաքը, իսկ յետոյ նրանք գնացին Արշարունեաց երկիրը Շիրակ գաւառի հետ՝ Անի քաղաքով, որտեղ և նրանք թագաւորութիւն հիմնեցին: Իսկապէս Բագրատունիք թագաւորում էին միայն Շիրակում և շրջակայ մի քանի գաւառներում, այնպէս որ Հայաստանի գուցէ մի տասներորդն էր նրանց ձեռքին, իսկ մնացեալը կամ այս ու այն հարեան ազգերի ձեռքին էր և կամ թէ սեփական հայ թագաւոր ունէր, ինչպէս էին Արծրունիք Վասպուրականում և կամ թէ Կարսի թագաւորները: Հայոց թագաւորութիւնը Հայաստանում վերջացաւ Բագրատունիներով: Պէտքէ նկատել, որ այդ միևնոյն ժամանակներում և յետոյ շատ ուշ Վրաստանում նոյնպէս թագաւորում էր հայ Բագրատունիներին ազգական Բագրատի՞ն թագաւորացեղը:

Սմբատ Խոսովանոզի մահից յետոյ ԱՇՈՏ Ա. սպարապետ եղաւ նրա Աշոտ սրդին, որ 859—889. իր քաղցր բնաւորութեամբ ժողովրդի սիրտը շահեց և որպէս խելացի կառավարիչ ամիրապետից իշխանաց իշխան տիրողոսի արժանացաւ: Աշոտը հարկերը ժողովեց և ուղարկեց ամիրապետին, իսկ նա զիջանելով Աշոտի խնդրին ազատեց ու Հայաստան ուղարկեց բանտարկուած նախարարներին:

Մինչ այս, Զահապ պարսիկ իշխանը մեծ զօրքով հայոց վրայ արշաւեց: Նրան դիմաւորեց հայոց սպարապետ՝ Աշոտի Աբաս եղբայրը և երասխի ափերին յաղթելով նրան՝ փախցրեց:

Նախարարները տեսնելով Աշոտի կառավարչական հմտութիւնը՝ միջնորդեցին ամիրապետի առաջ, որ նրան թագաւորեցնէ հայոց վրայ: Ամիրապետը համաձայնուեց, Աշոտին թագ ու թագաւորական զգեստներ ղրկեց և 885 թ. Գէորգ կաթողիկոսը նրան թագաւոր օծեց: Յունաց կայսրը յայտնեց իր ուրախութիւնը և թագ ու թագաւորավայել ընծաներ ուղարկեց Աշոտին:

Այնուհետև Աշոտը շրջակայ իշխանների հետ հաշտուեց, վերջ տուեց Վանանդի ու Գուգարքի խռովութիւններին և Կ. Պօլիս գնաց Լևոն կայսեր այցելելու, բայց վերադարձին 889 թ. Շիրակում մեռաւ:

Աշոտին իր անդրանիկ Սմբատ ՍՄԲԱՏ Ա. որդին յաջորդեց, որ հօրը մահէ 889—914 թ. ուսն համար մեծ սուզ պահեց:

Աբաս սպարապետը դժգոհ այդ բանից մի քանի անգամ Սմբատի հետ պատերազմի բռնուեց, սակայն յաղթուեց, իսկ Սմբատը 892 թ. Շիրակաւանում թագաւոր օծուեց։ Դեռ նոր էր խաղաղել երկիրը, երբ Ափշին ոստիկանը մեծ զօրքով Հայաստան մտաւ։ Սմբատը հաշտուեց նրա հետ, բայց երբ Ափշինը նորից արշաւեց՝ Սմբատը Դոդա գիւղի մօտ յարձակուեց, յաղթեց և երկրի սահմաններէնցը դուրս քշեց։

Սրանից յետոյ Սմբատն ուզեց Աղձնիքն ու Տարօնն ագտել Ահմատ ոստիկանի լծից, բայց Վասպուրականի հազիկ իշխանը խաբէութեամբ հայոց զօրքի մէջ շփոթ գցեց, որից օգտուելով Ափշինը նորից Հայաստան արշաւեց և Սմբատը իր որդուն պատանդ տալով հաշտուեց։

Սմբատը հարկահաւաք ոստիկաններից զըզուած՝ խնդրեց ամիրապետից որ իրեն թողնի այդ պարտաւորութիւնը։ Ափշինի յաջորդ Իւսուփ ոստիկանը դժգոհ այս բանից, Սմբատի դէմ ելաւ, բայց ներքին խռովութիւնները Սմբատին կաշկանդել էին և նա ստիպուեց հաշտուելու։ Իւսուփն այլ կերպ լուծեց Վրէժը՝ Սմբատից ապստամբուած Գագիկ Արծրունի իշխանին Վասպուրականի թագաւոր հրատարակեց։

Սմբատի դրութիւնը շատ վտանգուեց, որովհետեւ Գագիկն ու Իւսուփը միանալով նրա դէմ պատերազմ հրատարակեցին։ Յուսահատ թագաւորը Գուգարք փախաւ, որտեղ լսեց որ իր որդիքը յաղթուել են և իր հետ գտնուած մի բու-

ռն քաջերով Կապոյտ բերդում ամրացաւ։ Իւսուփը պաշարեց նրանց. թէպէտ բերդը անառիկ էր, սակայն թագաւորը սովից նեղուելով ստիպուեց զիջումների դիմել ու Իւսուփից խօսք վերցնելով, որ իրեն ու իր մարդոցը ձեռք չի տալ՝ անձնատուր եղաւ—913 թ.։ Թէպէտ Իւսուփը կեղծ պատիւներ տուեց նրանց, սակայն 914 թ. Հարաշար մահով նահատակեց Սմբատին։

Սմբատի Աշոտ որդին հօր մահով ՄԱՇՏԻ. ԵՐԷ՛ հուան լուրն առնելունպէս մի քա-կԱՅ. 915—928 նի հարիւր կտրիճներով Իւսուփի պահապաններին դուրս քշեց Հայաստանից և ժողովրդի ցանկութեամբ 915 թ. հօր գահը նստեց։ Աշոտին ուժեղութեան համար Երկաթ էին կանչում։

Խաղաղութիւնը տեւական չեղաւ, որովհետեւ անընդհատ պատերազմները ժողովրդին տնտեսապէս քայքայել էին և սովն սկսեց իր հունձը։ Ծնողները հացի համար հարազատ որդուն էին ծախում։

Սովին ուժ էր տալիս ներքին անդրորութեան խախտումը, որի համար Յուսաց Կոստանդին կայսրը Աշոտին Կ. Պօլիս հրաւիրեց և երկիրը խաղաղացնելու համար զօրք տուեց։ Իւսուփը նոր որդեգրածներ լարեց և Աշոտ Երկաթի հօրեղբօր որդի Աշոտ սպարապետին թագաւոր անուանեց, որով որանց մէջ պատերազմներ տեղի ունեցան և Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսի միջոցով միեւն հաշտուեցան։ Այս էլ եր-

կար չտեց, միւս իշխաններն էլ Աշոտ երկաթի դէմ զինուեցան և նա 100 մարդով Սևան կղզին քաշուեց և Իւսուփի զրկած զօրքին յաղթելով իր ձեռն առաւ կառավարութեան ղեկը, բայց 928 թ. մեռաւ:

Աշոտին յաջորդեց Աբաս եղբայրը, որ երկիրը խաղաղացնելու նպատակով Դուինի օստիկանի հետ դաշն կապեց, Կարսը իրեն թագաւորանիստ առաւ ու Առաքելոց անունով մեծ եկեղեցին շինել տուաւ, որը դեռ չէր օծուած, երբ արխաղների Բէր թագաւորը մօտեցաւ Կարսին և պատգամ ղրկեց, որ եկեղեցին իրենց ծիսով պիտի օծել տայ: Աբասը դուրս եկաւ պատերազմելու, յաղթեց, բռնեց նրան և Կարս բերելով ցոյց տուեց եկեղեցին ու կուրացրեց. 951 թ. մեռաւ Աբասը և յաջորդեց իր որդի Աշոտը:

Աշոտ Գ. ուզեց երկիրը հիմնու-ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐ-վին բարեկարգել և 90,000 զօրք ՄԱԾ 952—977 ժողովելով ինը տարի մարտնչեց թշնամիների դէմ և 961-ին Անի քաղաքում թագաւոր օծուեց: Այդ օրուանից Անին մայրաքաղաք դարձաւ:

Կարսի գաւառակալ Աշոտի եղբայր Մուշեղը առաջինը դաւաճանեց և կողմնակիցները շքնորհիւ թագաւոր օծուեց: Այսպիսով առաջացաւ Կարսի թագաւորութիւնը: Բայց Աշոտ Գ. լուեց և իր զէնքը ամիրապետեց ապստամբած Համոուն օստիկանի դէմ դարձրեց, որին զլխատել տուաւ և ամիրապետից մեծ շնորհների արժանացաւ:

Աշոտը հռչակուեց որպէս բարեպաշտ և աղքատաօէր, անկելանոցներ ու աղքատանոցներ բա-

ցեց և շատ անգամ անձամբ ճաշում էր աղքատների հետ, որի համար նրան Ողորմած մակսնուն տուին:

Աշոտը մեռնելով թաղուեց Անիի մօտ՝ Զօշիվանքում, ուր այժմ էլ կայ նրա գերեզմանը տապանաքարով և վրան զրած է նրա անունը:

Աշոտ Ողորմածի յաջորդ՝ Սմբատ ՄՄԲԱՏ Բ. ԵԻ (977—990) որդին Անին շէնցնե-

ԳԱԳԻԿ Ա. լով զբաղուեց և Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով շատ գեղեցիկ շէնքեր, եկեղեցիներ շինեց և քաղաքը աշտարակներով ու ամուր պարիսպներով շրջապատեց:

Անին շատ առաջ Ախուրեան գետի ափին փոքր բերդ էր և Աշոտ Ողորմածը ցած պարիսպով պատեց, իսկ Սմբատ Բ. 980 թ. ընդարձակեց քաղաքը և չորս կողմից Մեծամիստ կոչուած պարիսպը շինեց: Կարճ ժամանակում Անին հարստացաւ. բնակիչների թիւն այնքան մեծացաւ, որ շատերը կարծում են թէ միլիոնի պիտի հասած լինէր, իսկ եկեղեցիների համար էլ նրա «հազարումէկ» եկեղեցիներով էին երդուում: Մայր եկեղեցին՝ Կաթողիկէն սկսաւ շինել Սմբատը, բայց աւարտեց Գագիկ Ա-ի կին Կատրամիդէ թագուհին: Երկրորդ Գագիկ Ա-ի շինած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին է, իսկ երրորդը Ապղարիպ մարաշխտի շինած Ս. Փրկիչը: Անույ նախըջին անգամ այնքան հարուստ է եղել, որ իր համար եկեղեցի է շինել:

Քաղաքի մէջ այսօր էլ կանգուն են բարձր աշտարակը, միջնաբերդի պալատը, արքունի խորհրդատունը, պարիսպների մի մասը և դռները և բոլորն էլ զարդարուած են քանդակներով ու մոզայիքներով:

Արդէն բաւական ժամանակ է, ինչ հայագէտ պրօֆեսոր Ն. Մարը պեղումներ է կատարում Անիում,

որտեղ 1904 թ. մի հնագարտն-թանգարան բացուեց որ օրէցօր հարստանում էր. Մարի գտած իրեղէններով: Բացի բազմաթիւ նկարներից ու խաչքարերից գտնուած են նաև բրօնզէ բուրվառ, ճրագ, ապակէ ու կաւէ ամաններ, պղնձէ աշտանակ, կարաս, դրամներ պղնձէ կոճակներ, բրոնզէ ապարանջաններ, ունեխիքներ, գնդասեղներ, շղթայ, բոժոժ և այլն:

Մինչ Սմբատն զբաղուած էր շինարարութեամբ, Կարսի Մուշեղ թագաւորը խանգարեց երկրի անդորրութիւնը և Սմբատը ստիպուեց զէնքի դիմել, սակայն տեսնելով որ Տայոց կիւրապալատը օգնութեան է եկել՝ հաշտուեց:

ԳԱԳԻԿ

Սմբատն իրեն ժողովրդի աչքումն աւատացրեց մի քանի թեթեամբիտ արարքներով և որ զլիաւորն է, ամուսնացաւ իր քրոջ աղջկան հետ:

Սմբատին յաջորդեց իր եղբայր Գագիկը (990—1020), որ յայտնի եղաւ որպէս խաղաղասէր, եկեղեցասէր և աշխարհաշէն և 30 տարի խաղաղ թագաւորեց ու մեռաւ: Գագիկ Ա. այն ատորձան վախեցրեց թշնամիներին, որ ոչ ոք սիրտ չառաւ նրա հետ պատերազմել և նրան արքայից արքայ կոչում տուին:

Գագիկի յաջորդ Յովհաննէս Սըմ-ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ բաւար թուրքերի ու ոչ վարչական մարդ էր, իսկ նրա կրտսեր 1020—1040 եղբայր Աշոտը աշխոյժ և ռազմասէր լինելով ապստամբուեց նրա դէմ, բայց Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսն ու ափիսագաց թագաւորը հաշտեցրին նրանց: Աշոտը շարունակեց որոգայթներ լարել և Ապիրատ իշխանին պատուիրեց սպանել եղբօրը, սակայն Ապիրատը Սմբատին Անիում գահ նստեցնելով փոխաւ:

Այս ընտանեկան կռիւների ժամանակ նոր թշնամի էլ աւելացաւ՝ Սելջուկեան թաթարները Վասպուրական մտան, որտեղի Սենեքերիմ թագաւորը ազատուելու համար իր երկիրը յոյներին տուեց և փոխարէն ստացաւ Սեբաստիա քաղաքն իր շրջակայքով և սրանով վերջացաւ Սրժրունեաց թագաւորութիւնը:

Սելջուկների իշխան Տուղրիլ բէկը Սմբատի երկիրը մտաւ և Վասակ Պահլաւունին քաջութեամբ դիմադրեց, բայց սպանուեց: Միևնոյն ժամանակ յունաց Վասիլ կայսրը ափսազների դէմ մղած պատերազմից յետոյ հայերի դէմ զընաց: Յովհաննէս Սմբատն անձաբացած մի թղթով Անին յոյներին կտակեց և Վասիլը հեռացաւ: Վասիլի յաջորդ Կոստանդինը 1029 թ. մահուան անկողնում Անիի կտակի թուղթը Կիրակոս անունով հայ քահանային յանձնեց, որ հայոց թագաւորին տանէ, բայց անարժան քահանան սլա-

հեց թուղթը և ճ յաջորդ Միքայել կայսեր մեծ
գնով ծախեց 1034 թ.:

Սմբատը մեռնելով երկերը թողեց բոլորո-
վին խառնակ զրուծեան մէջ:

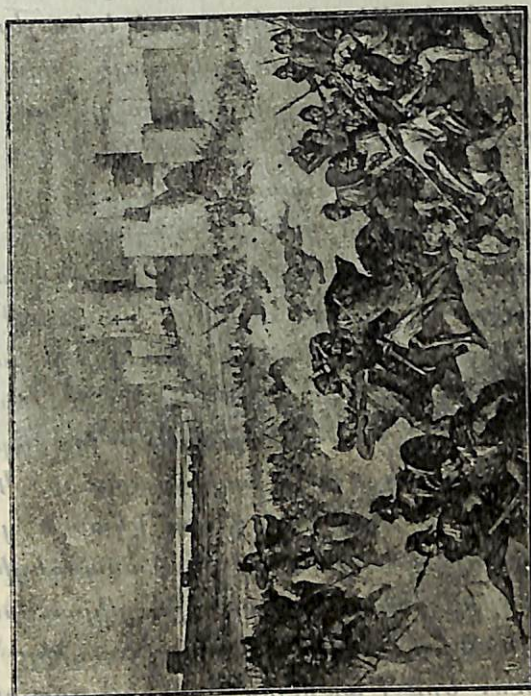
Յովհաննէս Սմբատն անժառանգ
ԳԱԳԻԿ Բ. մեռաւ, իսկ միակ ժառանգ Աշո-
1040—1045 թ. տի Գագիկ որդին անշաղկապ էր:

Երկրի շփոթ զրուծիւնից օգուտ
քաղեց Միքայել կայսրը և սկսեց պահանջել Ա-
նին: Խնամակալ իշխանները վճռեցին դիմադրել,
իսկ տէրութեան խնամակալ Վեստ Սարգիս Սիւ-
նին ուզեց թագաւորել, բայց դորա դէմ զինուեց
տիրասէր Վահրամ Պահլավունին:

Միքայել կայսրը երեք անգամ զօրք ու-
ղարկեց, բայց հայերը ցիր ու ցան արին նրանց,
իսկ չորրորդ անգամ 100,000 զօրք ղրկեց, որոնք
Անին պաշարեցին: Վահրամը 30,000 զօրքով դուրս
եկաւ քաղաքից և սոսկալի ջարդ տուաւ ու հա-
լածեց. յոյները 20,000-ի չափ մարդ կորցնելով
փախան: Այս յաղթութիւնից յետոյ միաբանած
իշխանները Գագիկին Անիում թագաւոր օծել
տուին: Վեստ Սարգիսը զժգոհ՝ արքունի գանձե-
րի հետ Անիի միջնաբերդում ամրացաւ: Գագի-
կը նրան համոզեց, որ հեռանայ, բայց երբ նա
գանձեջը չուզեց վերադարձնել՝ մի քանի մար-
դով գնաց, բռնեց և բանտարկեց: Սարգիսը մի
կողմից յոյներին զրգոցեց, միւս կողմից էլ սկը-
սեց Գագիկին շողոքորթել, որով ազատուեց, իսկ

նրա գաղտնի խորհրդով եկած յոյներն էլ հայե-
րից պարտութիւն կրեցին:

Այս բանից յետոյ յունաց կայսրը խորա-
մանկութեամբ Կ. Պօլիս հրաւիրեց Գագիկ Բ-ին
և նա յղւաւով իշխանների ու կաթողիկոսի հա-
ւատարիմ մնալու երդման վրայ՝ գնաց: Այնտեղ

ՆԱԿԳՆՅՈՒՆ ԴՊ ՄԱՍՏՈՒՄՆԻՆ ԵՐԿՐԱՆԻՆ

Երկօրեայ պատուից յետոյ նրանից պահանջեցին
Անին, բայց Գագիկը մերժեց յանձնել և 1045 թ.
Բուսֆորի կղզիներից մէկը աքսորուեց:

Ուրախացած Վեստ Սարգիսը իշխաններին

խաբեց և Անուոյ 40 բանալիներն ու Բագրատունեաց ձեռքն եղած երկիրը յոյներին պանծնելու նամակով զրկեց կայսեր: Կայսրը ցոյց տուեց բոլորը Գագիկին, բայց նա զարմանալով հայ նախարարների տիրանեությունեան վրայ հառաչանքով ասաց.

«Հայաստանի տէր ու թագաւորն ես եմ և ժողովրդի հաճութեամբ ընտրուած և ես չեմ կարող համաձայնիլ ու նրան զրկել այդ քաղաքից»: Կայսրը սկսեց համոզել նրան, բայց նա սուգ մտաւ և ճարահատ Անիի փոխարէն Պիզու քաղաքում բնակութիւն հաստատեց:

Յոյները կարծեցին թէ այսպիսով Անին զրկաբաց կընդունի նրանց, բայց ոչ, հայերը երկար դիմադրեցին և յոյները մատնութեամբ տիրեցին քաղաքին: Սելջուկեանք նորից Հայաստան մտան և Տուղրիլ բէկը Արծն վաճառաշահ քաղաքն այրեց, իսկ Սմբատաբերդն ու Արծկէն հիմքից կործանեց: Հայ նախարարները Կարսի թագաւորի հետ նրա դէմ դուրս եկան և յաղթուեցան: Սոյն կռոււմ Թաթուլ Վանանդեցի հայ իշխանը գերի ընկաւ: Թաթուլը վիրաւորել էր պարսից ամիրայի որդուն, որին Տուղրիլը շատ էր սիրում: Երբ Թաթուլին Տուղրիլի մօտ բերին, նա ասաց, որ եթէ տղան ապրի, կազատէ նրան. Թաթուլը պատասխանեց. «Եթէ հարուածն իմն է, չի ապրիլ»: Տղան մեռաւ և Տուղրիլը սպանելով Թաթուլին՝ նրա աջը ամիրային զրկեց ասելով. «Տղադ վատ բազկից չէ մեռած»: Տուղրիլը չժ

կարողացաւ առնել Մանազկերտը, որովհետեւ ներսից հայերը մի ֆռանգի օգնութեամբ այրեցին սելջուկների պաշարման մեքենաները:

Տուղրիլից յետոյ եկաւ Ալփասլանը և պա-

ԹԱԹՈՒԼ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ

շարեց Անին, բայց չկարողանալով առնել՝ հեռանում էր, երբ հայերը ետևի դռնից դուրս գալով փախստի դիմեցին: Սելջուկները նկատելով այս՝ ներս խուժեցին Անի և սկսեցին անտեսանելի կոտորած, իսկ հրդեհը լափեց ամբողջ քաղաքը:

Սրանից յետոյ Ալփասլանը Կարսի Գագիկ թագաւորից պահանջեց իրեն հպատակուիլ: Գագիկը խորամանկութեան դիմեց և Տուղրիլի համար սգաւոր ձևացաւ: Ալփասլանը լսեց՝ հաշ-

տուեց, իսկ Գագիկը քաշուեց Փոքր Հայքի Ծամ-
րնդաւ բերդը և սորանով Կարսի թագաւորութիւնն
էլ վերջացաւ:

Գագիկ Բ. Պիգուի շրջակայքում
ԳԱԳԻԿԻ ՄԱՀԸ էլ թագաւոր էր ճանաչուած և
1079 թ. հայատեաց յոյներին պատժելով

ամէնքին պատկառելի էր դարձել:

Կեսարիոյ յոյն հայատեաց մետրոպօլիտն իր
շան անունը Արմէն էր դրել: Գագիկը լսեց այս
և գնաց նրա մօտ: Մետրոպօլիտը լաւ ընդունեց
և Գագիկը ճաշին խնդրեց կանչել շանը: Մետ-
րոպօլիտը շփոթուած ստիպուեց կանչել «Արմէն»,
այն ժամանակ Գագիկը աչքով արեց իր սպա-
սաւորներին, որոնք բռնեցին մետրոպօլիտին ու
շանը, միասին դրին մի պարկի մէջ և շանն այն-
քան ծեծեցին, որը կատաղած՝ խածնելով սպա-
նեց մետրոպօլիտին: Յոյներն այս արարքի վրէ-
ժը լուծեցին. երբ մի օր Գագիկն իր զօրքից բա-
ժանուած երեք հոգով Կիզիստրա բերդը գնաց՝
դարան մտած յոյները բռնեցին նրան և բերդի
Մանդալեայ իշխանները բերդից կախեցին նրան:

Այս անցքից քիչ յետոյ մեռան Գագիկի Յով-
հաննէս և Դաւիթ որդիքը և վերջացաւ Բագրա-
տունեաց հարստութիւնը: Այսպիսով վերջացաւ
նաեւ բուն Հայաստանի թագաւորութիւնը:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՔ ԵՒ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՔ

Բագրատունեաց անկումից յետոյ
ՌՈՒԲԵՆ Ա. եւ Հայաստանն այս ու այն ազգերի
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. շահատակութեանց ասպարէզ դար-
ձաւ և հայերը թողին իրենց տունն
ու տեղը և սկսան գաղթել: Ոմանք բոլորովին հե-
ռացան հայրենիքից, ոմանք լեռներում, անձաւ-
ներում թագնուեցան, իսկ ոմանք էլ անցան Կիլի-
կիա՝ Տօրոսի հայերի մօտ, որով մի ստուարա-
թիւ գաղոյթ կազմուեց:

Գագիկի ազգական Ռուբէն իշխանը, որ Գա-
գիկի հետ էր եղել երբ նրան յոյները բռնեցին,
զինուեց յունաց դէմ, միացեալ հայերի գլուխն
անցած մի իշխանապետութիւն կազմեց 1080 թ.
Նրան օգնեցին Գող Վասիլ, Ապիրատ և Լամբ-
րոնի Օշին իշխանները:

Ռուբէնն իշխեց 15 տարի և 1095 թ. մե-
ռաւ և նրան յաջորդեց Կոստանդին որդին, որ իր
երկիրն ընդարձակեց և Վահկայ բերդին տիրե-
լով իր աթոռանիստ դարձրեց: Կոստանդին Ա.-ի
օրով երևացին Նրուսադէմը մահմեդականներից
ազատող Եւրոպացի խաչակիր զօրքերը 1096 թ.
որոնց նա օգնեց, մինչև անգամ միացաւ նը-
րանց հետ, և խաչակիրների առաջնորդ իշխան-
ները նրան մարկիզի ու կոմսի տիտղոսներ տուին:
Կոստանդինը մեռաւ 1099 թ.:

Կոստանդին Ա-ի յաջորդ Թորոսը
ԹՈՐՈՍ Ա. ԵՒ (1100—1123) քաջ և իմաստուն
լեւեմն Ա. իշխանապետ եղաւ: Նա սկսեց Կի-
լիկիան մաքրել յոյներէից, սակայն
մահմեդականները մտան Տօրոսի լեռներէ կող-
մից, որոնց դէմ զնաց Գող Վասիլը և յողթեց:

ԹՈՐՈՍԻ ՊԱՆՏՈՆԻՍ Ի ՄԱՆՏՈՆԻՍ Ի ՄԱՆՏՈՆԻՍ

Մրանից յետոյ Թորոսը Գազիկին սպանող Ման-
տալիա իշխաններից Կիզիատրա քաղաքը պահան-
ջեց և որովհետև նրանք մերժեցին, զէնքի զօրու-
թեամբ տիրեց, պահանջեց Գազիկի զգեստներն
ու զէնքերը և իշխաններին էլ սպանել տուաւ:

Թորոսին յաջորդեց իր եղբայր Լևոն Ա.
(1123—1141 թ.), որ շուտով գրաւեց Տարսոն
ու Մամեստիա քաղաքները: Չնայած որ Լևոնը
շարունակ օգնում էր շրջակայ քրիստոնեայ իշ-
խաններին, բայց և այնպէս Անտիօքի ու Մա-
րաշի իշխանները նրան խարդախութեամբ բան-
տարկեցին և նա պատանդները, Ատանա ու Մա-
մեստիա քաղաքներն ու մեծ գումար տալով կարո-
ղացաւ ազատուել, և գալով Կիլիկիա մեծ զօրքով
Անտիօքին մօտեցաւ և այնտեղի իշխանը ստիպ-
ուեց հաշտուելու, պատանդներին էլ ազատեց:
Հերթը յոյներին հասաւ. Յովհաննէս Կոմնե-
նոս կայսրը Կիլիկիա արշաւեց, առաւ Անարզա-
բան ու Վահկայ բերդը, իսկ Լևոնին Ռուբէն ու
Թորոս որդւոց հետ բռնեց Կ. Պօլիս տարաւ,
ուր Լևոնը մեռաւ բանտում, 1141 թ., Ռուբէ-
նին էլ կուրացրին ու սպանեցին:

Թէպէտ Լևոն Ա. և Ռուբէնը ցա-
թՈՐՈՍ Բ. ւալի մահով մեռան, բայց Թորոսն
1141—1168 թ. իր քաջութիւններով կարողացաւ
Յունական զօրքի պաշտօնեայ դա-
ռնալ և երբ կայսրը նորից Կիլիկիա արշաւեց նա
էլ բանակումն էր: Կայսրը սպանուեց և Թորոսն
օգտուելով հանգամանքից, մի քահանայի մի-
ջոցով հայ իշխաններին իմաց տուեց իր դա-
ւուսորդ: Անմիջապէս իշխանները պատրաստուե-
ցին և նրա առաջնորդութեամբ տիրեցին Վահ-
կայ բերդին: Մանուէլ կայսրն այս վերածնու-
թեան առաջն առնելու համար Անդրոնիկոս զօ-

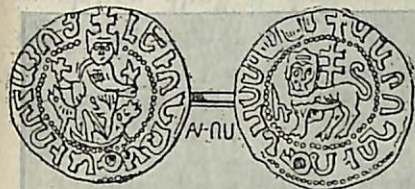
բապետին մեծ զօրքով Թորոսի դէմ ղրկեց, բայց հայերը յաղթեցին և իրար ետևից առան Մսիս, Ատանա, Անարզաբա, Թիլ, Մամեստիա և այլ քաղաքները և Թորոսը Կիլիկիային տէր եղաւ: Յոյները հայոց դէմ զինեցին Իկոնիոյ Գըլըճը Ասլան Սուլթանին, բայց Թորոսը նրան էլ յաղթեց և իր եղբօր Ստեփանէի սպանման վրէժը լուծելու համար յունաց երկիրն ասպատակեց: Թորոսը մեռաւ 1168 թ. և որդու անչափահաս լինելու պատճառով Թորոսի աներ Թումաս պաշլ լատին իշխանը խնամակալ նշանակուեց:

Թորոսի Մլեն եղբայրը, որ ձգտում էր իշխանապետութեան, Հալէպի սուլթանի օգնութեամբ 1169 թ. դուրս քշեց խնամակալին և իշխանապետ եղաւ: Մլենը մի քանի պատերազմ մղեց յոյների դէմ, իսկ խաչակրութիւնից Կիլիկիայում մնացած լատինացիներին, որոնք աշխատում էին հայերին կաթողիկոսացնել՝ արտաքսեց իր երկրից: Նա իր անհաշտ բնաւորութեամբ զօրքին էլ իր դէմ զինեց և 1174 թ. սպանուեց:

Մլենին յաջորդեց իր Ստեփանէ եղբօր որդի Ռուբէն Բ. (1174—1185), որ եկեղեցասէր մարդ լինելով, կամաւորապէս հրաժարուեց գահից և կրօնաւոր եղաւ, բայց երկու տարի յետոյ՝ 1187 թ. մեռաւ:

Ռուբէնն իր գահը յանձնեց իր Լեւոն Բ. Լևոն եղբօրը, որ հմուտ քաղաքաւ 1186—1219 թ. գէտ ու ռաղմագէտ մարդ էր և եւրոպացոց հետ շփուած լինելով, երկիրը նրանց օրինակով բարեկարգեց՝ հիւրանոցներ, որբանոցներ, դպրոցներ բացեց ու ճանապարհներ բաց անել տուաւ, զարկ տուեց եր-

կրագործութեան, նաւարկութեան և վաճառականութեան, իսկ երկրի խաղաղութիւնը ապահովեցնելու համար սահմաններում բերդեր շինեց և սահմանապահ զօրքի թիւն աւելացրեց: Հայոց արքունիքը եւրոպականին նմանուեց, նորաձեւութիւններն այն աստիճան շատացան, որ մինչև անգամ հայերը կասկածում էին, որ այդ բոլորը կաթողիկոսիւն

«ԼԵՒՈՆ Բ-Ի ՈՍԿԵՆՐԱՄԸ»

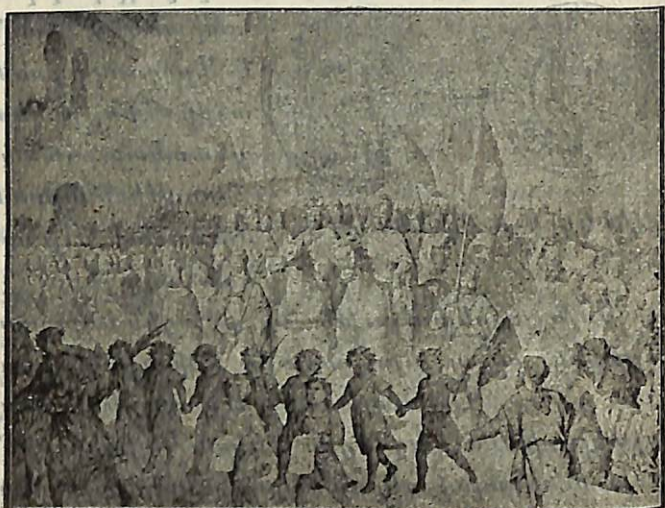
տարածելու համար է: Այս բոլորից աւելի աչքի էին ընկնում պետական հաստատութիւններում մուծուած եւրոպական կարգերը:

Սոյն բարեփոխութեանց միջոցին եգիպտոսի սուլթանն առաւ երուսաղեմը և խաչակիրներին դուրս քշեց: Վիրաւորուած եւրոպացիք նորից խաչակրութիւն կազմեցին և եկան Կիլիկիա իրենց զլուխ ունենալով գերմանացոց Ֆրիդրիխ Բարբարոսսա կայսեր: Լևոնը շատ օգնեց նրանց և գերմանացոց կայսրը՝ Ֆրիդրիխի յաջորդը թագուղարկեց, իսկ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը 1198 թ. թագաւոր օծեց Լևոնին: Յունաց կայսրը նոյնպէս թագուղարկեց և բարեկամացաւ Լևոնի հետ:

Լևոնն իրեն մայրաքաղաք ընտրեց Սիս քաղաքը, որ գեղեցիկ շինութիւններով զարդարեց, եւրոպական կարգեր մտցրեց ու խնամէացաւ Լու-

սինեան ցեղի հետ, որով աւելի սերտ կապուեց եւրոպացոց հետ:

Դէպի եւրոպացիք տածած յարգանքի հետ Լեոնին անհաճոյ էին նրանց կրօնական միատուհաները և նա այդ առաքելութեան դէմ էր գնում շարունակ, իսկ մահմեդական հարեան ազգերը, որոնց մի բանի անգամ յաղթել էր Լեոնը, շատ

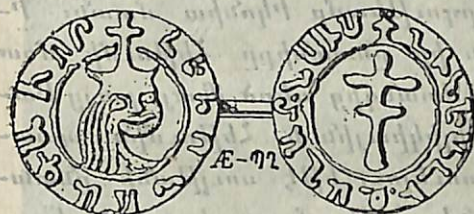

ԼԵՈՆ Բ.

էին անհանգստացնում: Բացի այս, Լեոնը մի քանի անգամ ստիպուած եղաւ Անտիոքի ու շրջակայ քաղաքների քրիստոնեայ իշխանների դէմ զէնքի դիմելու և փառաւոր յաղթութիւններ արաւ:

Լեոնի դէմ վտանգներ էին նիւթում մի քանի իշխաններ և երբ նա իր աներ Կիպրոսի թագաւորի մօտից Կիլիկիա էր գալիս՝ թշնամիները

դարան մտան: Լեոնն իր ռազմանաւերով դիմադրեց և յաղթանակով Կիլիկիա մտաւ: Այնտեղ նա լսեց որ Լամբրոնի Հեթում իշխանն ապստամբուել է, իսկոյն բռնեց և որդոց հետ բանտարկեց, կալուածները զրաւեց և ապա Հալէպի Ղայասէզդին Ղազի սուլթանի վրայ արշաւեց, որը Կիլիկիային հանգիստ չէր տալիս: Սուլթանը պարտութիւն կրեց և փախուստի դիմեց: Նոյն վիճակի արժանացաւ նաև Ղոնիայի Սուլթանը:

ՊՂՆՁԻ ԴՐՍՄ ԼԵՈՆ Բ.-Ի

Ասիան կռնենար մի քաղաքակիրթ կառավարութիւն, բայց նա մեռաւ առանց արժանաւոր ժառանգի 1219 թ. և մարմինը թաղուեց Սիս քաղաքում, իսկ սիրտը իր սիրած Ակներ վանքում: Լեոն Բ. 13 տարի իշխանապետ եղաւ, իսկ 21 տարի թագաւոր:

Լեոնի միակ ժառանգը Ջապէլ աղջիկն էր, որ խնամակալներով թագաւորեց: Նա ամուսնացաւ Անտիոքի իշխանի Փիլիպոս որդու հետ. որ և թագաւորեց 1222 թ., սակայն տեսնելով որ նա թագաւորական զանձն ու հարստութիւնը Անտիոք է ուղարկում, հայոց զօրքը գիշերով բռնեց նրան և բանտարկեց, ուր նրան թունաւորեցին և 1225 թ. մեռաւ: Սրանից յետոյ երկրի խնամակալ Կոստանդին պալը կաթողիկոսի խորհրդով Ջապէլին իր Հեթում որդու հետ պսակեց և Հեթումը թագաւորեց:

1226 թ. Լամբերոնի իշխանը
ՀեթոՌիՄ Ա. Սսոմ Հեթումին թագով պսակեց
1226—1270 թ. և նա թագաւոր օծուեց:

Հեթումը աչալուրջ ու գործունեայ մարդ
էր և իր ազգի վիճակն էլ բարւոքեց: Նա շա-
րունակ գործ ունէր թաթարների հետ և իր քաղցը
բնաւորութեամբ Կիլիկիան ազատեց նրանց հա-
րուածներից:

Թաթարներն ողջելով ամբողջ Հայաստանը՝
Բաշուի առաջնորդութեամբ Իկոնիա մտան: Ի-
կոնիոյ սուլթանն իր ընտանիքը Հեթումի մօտ
ղրկեց, որպէսզի վտանգից զերծ մնայ, բայց Բա-
շուն մօտեցաւ Կիլիկիային և Հեթումին պատ-
գամ զրկեց հաշտուելու, եթէ սուլթանի ընտա-
նիքն իրեն յանձնէ. Հեթումը ստիպուած եղաւ
պահանջը կատարել: Իկոնիայի սուլթանը դժգոհ
այս դաւաճանութիւնից՝ Լամբերոնի Կոստանդին
իշխանին Հեթումի դէմ զինեց: Հեթումը Տարսոնն
ամրացնելուց յետոյ մի քանի անգամ ընդհա-
րուեց Կոստանդինի հետ, որի զօրքի մէջ էր և
սուլթանը, որը սպանուեց, իսկ Կոստանդինն էլ
ստիպուեց հաշտուել:

Այս պատերազմներից յետոյ Հեթումը թա-
թարներին օգնական զօրք ուղարկեց և ինքն էլ
գնաց Մանգոյ խանի մօտ: Նրա բացակայութեան
ժամանակ Եգիպտոսի մամուլկները Փնդուխտաբ
զօրավարը Կիլիկիան ասպատակի մատնեց և Հե-
թումի թորոս ու Լեոն որդիքը դուրս եկան նրա
դէմ, բայց թորոսը սպանուեց, իսկ Լեոնը գերի

ընկաւ: Մամուլկներն ամբողջ Կիլիկիան ոտի տակ
տուին, այրեցին Սիսը և թագաւորների գերեզ-
մանները բանալով ոսկոսները հանեցին: Հեթու-
մը Կիլիկիա շտապեց և ուզեց զոնէ Լեոնին գե-
րութիւնից ազատել, որի համար մամուլկները

«ՀեթոՌիՄը ՈղբոՒՄ է ԻԻՐ ՈՐԴՈՑ ՄԱՆԸ»

պահանջեցին, որ թաթարները ետ տան Հալէպ
քաղաքը. Հեթումն այս էլ յաջողեցրեց, ազատեց
Լեոնին և մի տարի յետոյ Մակար անունով կը-
րօնաւոր դարձաւ, իսկ թագաւորութիւնն յանձ-
նեց Լեոնին և քիչ յետոյ մեռաւ:

Հօր մահն ախքան վշտացրեց Լե-
ւեոն Գ. Լոն Գ-ին, որ նա հիւանդանալով
1270—1289 թ. երեք ամիս անկողնին ծառայեց

ու 1271 թ. Տարսուում թագաւոր օծուեց: Ուրախութիւնն ընդհանուր էր և Լեոնը ներեց քաղաքական յանցաւորներին, աղքատներին առատ նուէրներ տուեց, զօրքի ռոճիկներն աւելացրեց եկեղեցիները նորոգեց և ուսման ծաւալմանը ձեռք զարկեց:

Թագաւորի ժողովրդասիրութիւնը դուր չեկաւ պարոններին (իշխաններին) և գաղտնի դաւադրութիւն սարքեցին նրա դէմ, բայց շուտով իմացուեց: Չնայած Սելջուկներն երկիրը աւերի մատնեցին և հինգ տարի հայերը տառապում էին, այնուամենայնիւ իշխանները չօգնեցին Լեոնին:

Այս անհամաձայնութիւններին աւելացաւ մի նոր աղէտ. մամլուկները մի կողմից, իսկ ժանտախտը միւս կողմից սկսեցին իրենց հունձը Լեոնին էլ ընտանեկան դժբաղդութիւն պատահեց, բայց պարոնները մնացին անշարժ և Լեոնն իր ծերունի եղբօր Սմբատին ղրկեց մամլուկների դէմ. Սմբատը դուրս քշեց նրանց և Փրնդուխտարը Դամասկոս փախչելով ազատուեց: Այս յաղթութիւնը հոգի տուեց Լեոնին և նա յաղթեց Անիայի սուլթանին, որ շարունակ անհանգստացնում էր Կիլիկիան՝ իսկ թաթարներին էլ օգնեց մամլուկների դէմ:

Լեոնը մահից առաջ իրեն ժառանգ նշանակեց Հեթում որդուն և 1289 թ. մեռաւ:

Լեոն Գ-ի մահից յետոյ Կիլիկիան Լեւոն Գ-ի աւելի ազմուեց. մի կողմից ներքին ՅԱԶՈՐԳՆԵՐԸ պառակտումը, միւս կողմից արաքիւն յարձակումները չէին թողնում, որ երկիրը խաղաղուի: Երրորդ ցաւը պապականութեան ջատագով քարոզիչներն էին, որ հայերին հանգիստ չէին տալիս:

Հեթում Բ. 1289 թ. թագաւորեց, բայց աւելի եկեղեցուն նուիրուեց քան երկրին և Եգիպտոսի սուլթան Մալէք-ալ-Աշրէֆ Սալահէտինը անհամար զօրքով ներս խուժեց Կիլիկիա, առաւ Հոռմալայ բերդը ու Ստեփանոս կաթողիկոսին ս. Լուսաւորչի աջի հետ գերի տարաւ Եգիպտոս:

Այս դէպքից քիչ յետոյ Եգիպտոսում սաստիկ ժանտախտ երևաց, սուլթանն այս բանը ս. Աջի գերմանը վերագրեց, ուստի հաշտուեց Հեթումի հետ և ետ դարձրեց ս. Աջը: 1293 թ. Հեթումը կրօնաւոր եղաւ և տէրութիւնը իր եղբօր Թորոս Գ-ին յանձնեց, որը երկու տարուց յետոյ նոյնպէս կրօնաւոր եղաւ և Հեթումը ստիպուեց նորից իր գահը վերադառնալ: Հեթումն իր քոյրերին ամուսնացնելով խնամէացաւ յունաց և Կիպրացոյց հետ և 1296 թ. Թորոսի հետ Կ. Պօլիս գնաց:

Հեթումն իր տեղը թողեց Սմբատ եղբորը, բայց նա եղբօր վստահութիւնն ի չար գործ դրեց և 1297 թ. թագաւոր օծուեց: Հեթումը Կիլիկիա շտապեց, բայց պարոնները նրան մայրաքաղաքից վռնեցին և նա ստիպուած յոյներից ու թաթարներից օգնութիւն խնդրեց, որոնք մերժեցին: Սմբատն աւելի մեծ չարութեան ձեռնամուխ եղաւ՝ Թորոսին սպանեց իսկ, Հեթումին կուրացրեց: Սրանից վրէժը լուծելուց չորրորդ եղբայրը՝ Կոստանդինը՝ զօրքին զրգոեց նրա դէմ և 1298 թ. նրան գահընկեց անելով ինքը թագաւորեց նրա տեղը:

Այդ խլրտուսների ժամանակ Հեթումի աշքերը, ինչպէս պատմում են, բացուեցան և նա 1299 թ. նորից թագաւորեց, իսկ երկրի խաղաղութիւնը չվերդովելու համար Մաքաթին ու Կոստանդինին Կ. Պօլիս կայսեր մօտ դրկեց՝ խնդրելով թոյլ չըտալ նրանց Կիլիկիա գալու։ Հեթումը վերջապէս զգաստացաւ և ժողովրդին իր հետ կապելու համար արտաքին թշնամիներէ դէմ գնաց ու Դամասկոսի էմիրին մի կիրճում շրջապատելով, սարսափելի կոտորածից յետոյ ետ մղեց, իսկ էմիրին գերելով, թաթարաց Դադան խանին ուղարկեց։

1301 թ. Հեթումը բոլորովին հրաժարուեց գահից և Թուրոսի Լեոն որդուն թագաւոր օծել տուաւ։

Լեոն Դ. իր լատինաաւիրութեամբ ու կաթոլիկասիրութեամբ բոլորովին զոտեցրեց հայերին և նրանք չարիքի առաջն առնելու համար ապստամբուեցան։ Թաթարաց Պիլարդու զօրավարը, որը Անարդարայումն էր, սպանել տուաւ Լեոնին ու արքայահօր Հեթում Բ. 1307 թ. և երկիրը խաղաղուեց։

Լեոնի Օշին եղբայրը նրանց մահը լսելով զօրքի գլուխն անցաւ, Պիլարդուին դուրս քշեց Կիլիկիայից և հաշտուեց հայոց սահմանակից լատին իշխանների հետ 1308 թ. լատինուհու հետ պսակուեց և կաթոլիկասիրութեամբ եկեղեցական ու ազգային անկարգութիւնների տեղիք տուեց և 1320 թ. մեռաւ։

Օշինին յաջորդեց Լեոն Ե. որ Լեոն Ե. դին, որ 10 տարեկան լինելով 1320—1342 թ. շին իշխանը ինսամակալ նշանակուեց։ Լեոն Ե ի անգուլթ ու անքաղաքագէտ բարձր աւելի արագացրեց Ռուբինեանց անկումը, իսկ երկրի խնամակալը մի փասակար մարդ էր։

Եգիպտոսի և Բաղդադի Մալէք-ալ Նազար սուլթանը Փոքր Ասիայից քրիստոնէութիւնը հալածելու նպատակով յաջող արշաւանքով Կիլիկիային մօտեցաւ։ Լեոնը դիմեց Եւրոպացոց, որոնք անմիջապէս կրօնական խնդիրը մէջ գցեցին, իսկ Եգիպտացիք աւերեցին երկիրը և Լեոնից երդմնաթուղթ վերցրին Եւրոպացոց հետ յաւաքաբերութիւնները խզելու մասին։

Հարուածը շատ մեծ էր. 25 օր հուր ու սուր էր թագաւորում, աւարով ու գերիներով յղփացած թշնամին հազիւ հազ հեռացաւ Կիլիկիայից։ Ժողովուրդը երկրի բաղդը տնօրինողներէ անփութութիւնը տեսնելով ինքնապաշտպանութեան զնդեր կազմեց, որոնք կրճերում ու ամբուլթիւններից թշնամու դէմ էին ելնում։ Այս բոլորի հետ միացաւ և սովը և թագաւորի վարկը բոլորովին ընկաւ։ Եւրոպացիք դրամական ու աւելի աննշան օգնութիւն հասցրին, բայց Մալէք-ալ Նազարը լսելով այս բանը՝ երկու անգամ Կիլիկիայի վրայ յարձակուեց և թագաւորից խաչի ու աւետարանի վրայ երդմնաթուղթ վերցրեց։ 1342 թ. մեռաւ Լեոն Ե.։

Լեոն Ե. մեռաւ անժառանգ և Ռուս-ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. քինեանց տոհմը վերջացաւ, երկիրը Եի ԳՈՒԻԴՈՆ*) ֆապ բախտախնդիր լատին իշխանների ձեռքին, որոնք Հեթում Բ-ի

*) Ուսուցիչներին առաջարկում ենք Ռուբինեան-Լուսինեան անցնելիս ձեռքի տակ ունենալ պ. Կ. Բամաշեանի «Լեոն Ե. Լուսինեան վերջին թագաւոր Հայոց» գիրքը (տպ. Փարիզ 1908 թ.) իբրև ստուգապատում։

քրոջ Զապէլի (ամուսնացած էր Կիպրոսի թագաւորի եղբօր հետ), որդի՝ հայոց գունդատար Յովհաննէսին թագաւոր ընտրեցին և Կոստանդին Գ. անուամբ 1342 թ. գահը նստեցրին որպէս թագապահ, մինչև որ Գուլիգոնը, որ թագաժառանգ էր, կըգար Կ. Պօլսից։

Կոստանդին Գ. իր անխոհեմ ընթացքով մեծ խռովութիւնների պատճառ դարձաւ։ Ճիշտ է՝ արքունիքը եւրոպական նորամուծութիւններով լցրեց, բայց ազգային սովորոյթները վերացան և ժողովուրդը խորթացաւ թագաւորից, բայց ամենից աւելի ֆեոտեց թագաւորի կաթոլիկ հոգին և ժողովուրդը զօրքի հետ սպանեց նրան հազիւ մի տարի թագաւորելուց յետոյ։

Կոստանդինի տեղ 1342 թ. Ստեփաննոս թագաւոր օժուեց իր Գուլիգոն եղբայրը, որ իր եղբօր օրինակին հետեւեց։ Հայրենասէր հայերը զգուշացրին նրան, բայց նա չուզողուեց և երկու տարի թագաւորելուց յետոյ նրան էլ սպանեցին 1344 թ. իւրայինների ու եղբօր Պեմոնդի հետ։

Գուլիգոնի մահից յետոյ հայերը ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. լաւ հասկանալով լատինահայ թաւաւորների միտումները՝ մօր կողմից Ռուբինեան Կոստանդին իշխանին թագաւոր ընտրեցին։ Սա առաքինի մարդ էր և խիստ հրաման արձակեց կրօնական վէճերին վերջ տալ, հայրենի կարգերը վերականգնեց, իր ուշադրութիւնը ժողովրդի առօրեայ կեանքի վրայ կենդրոնացրեց, իսկ Գուլիգոնի ազգականներից ոմանց բանտարկեց, ոմանց էլ դուրս քշեց երկրից։ Բանտարկուածների մէջն էին և Գուլիգոնի գահաժառանգները՝ եղբօր երգիք Պեմոնդ և Լեոն։

Կիլիկիոյ վիճակի բարւոքումը Եգիպտոսի սուլթանին հանգիստ չէր տալիս, որովհետեւ նա վախենում էր նոր խաչակրութիւնից և հայոց թագաւորութեան վերջ տալու նպատակով Այասբէրդն առաւ։ Կոստանդին Գ. Կիպրոսի Պետրոս թագաւորից Ռոբերտ Լուսինեանի հրամանատարութեամբ և Հոռոգոսի սուպետներից եկած օգնական զօրքերով յաղթեց նրանց և Եւրոպա աւետարեց ղեկավարներ զրկեց օգնութիւն խնդրելու, սակայն ունայն անցաւ և նա ծովի կողմից Կիպրոսի նաւատորմի վրայ յուսացած ցամաքով յարձակուեց մամուլեկների վրայ և 1357 թ. Ալէքսանդրեոտա գղեակը խլեց։

Մինչ այս մինչ այն Գուլիգոնի եղբօրորդի Պեմոնդն սկսեց աշխատել խել Կիլիկիայի թագր Կոստանդինից և անցաւ Եւրոպա, որպէսզի Ալեքսիոնի պապից հայոց թագաւոր օծուի, սակայն ճանապարհին Վենետիկում մեռաւ 1363 թ.։ Նոյն տարին մեռաւ և Կոստանդինը։

Նրա տեղ թագաւորեց Լեոն որդին, բայց որովհետեւ երկիրն ամբողջովին դէմ էր նրան, ուստի նա 1363—1365 թ. տիրապետելով՝ գահը զիջաւ Կոստանդինին, որ 1365 թ. թագաւոր օծուեց։ Այս Կոստանդինը Դաւաւորների հետու ազգականներիցն էր և պատահամբ թագաւորեց, իսկ Կիպրոսի Պետրոս թագաւորն աշխատում էր Գուլիգոնի Լեոն հօրեղբորորդու համար։ Կոստանդինը ներդրելով ներքին խռովութիւններից ու մահմեդականներից, Պետրոսին խնդրեց գալ և ժառանգել հայոց թագաւորութիւնը, բայց Պետրոսը 1367 թ. զօրքով Կիլիկիա անցաւ, որպէսզի Կոստանդինի հետ թշնամիների վրայ յարձակուի, սակայն որովհետեւ Կոստանդինն օգնութեան չեկաւ՝ թողեց Կիլիկիան և

Կիլիկիոյ վիճակի բարւոքումը Եգիպտոսի

Կիպրոս՝ վերադարձաւ միտքը դնելով թագաւորացնել Լեոնին: Դրանից յետոյ հայերի վիճակն աւելի վատացաւ և ժողովուրդը երկու կուսակցութեան բաժանուեց, մի մասն ուզում էր զահը Պետրոսին յանձնել, իսկ միւս մասն ուզում էր Կոստանդին Դ-ի այլի Մարիամ թագունուն ամուսնացնել մի որևէ Եւրոպացի իշխանի հետ ու թագաւոր հռչակել, բայց Պետրոսը սպանուեց, իր պալատականների ձեռքով և թագապահ կարգուեց Մարիամ թագունին, մինչև Լեոն Զ-ի գալուստը:

Լեոն Զ*): Լեոն Զ. Լուսինեանը (1374—1375) թ. ինչպէս նաև Գուհիտունը ծագում էին ֆրանսիական Լուսինեաններից, որոնք խաչակիր զօրքերի հետ արեւելք եկան և նրանցից մէկը 1192 թ. Կիպրոսի թագաւորութեանը սկիզբ դրաւ: Հայերը Լուսինեանների հետ խնամեացան Լեոն Բ-ի երկրորդ ամուսնութեամբ:

Լեոն Զ.

Լեոնի հայր Զուանը Սուլթան Հայոց գունդըստաբլ էր և նրա մահից յետոյ քաղաքական հանգամանքները ստիպեցին Զուանին կնոջ և որդոց հետ Կիպրոս փախչել և Լեոնը մեծացաւ Կիպրոսում:

Կոստանդնի սպանումից յետոյ հայերը պատգամաւորութեամբ հրաւրեցին Կիլիկիա թագաւորելու, բայց այնտեղի Պետրոս թագաւորը խոչընդոտ եղաւ և միայն նրա մահից յետոյ 1374 թ.ին՝ Ապրիլին իր 25

*) Ոմանք առաջին Լեոնը չհաշուելով, որովհետև լոկ իշխան էր, սրան անուանում են Լեոն Ե.:

մարդոց հետ նա գնաց Կոնիկոս բերդը, որտեղից մի քանի ամիս յետոյ մեծ հանդիսով Սիս մտաւ:

Այդ ժամանակ Հայոց թագաւորութիւնը Սսի համար էր և թագաւորն էլ նման էր աւելի մի գաւառակալի քան թագաւորի:

Լեոնը Սիս հպանելով անմիջապէս խորհրդակցեց կաթողիկոսի ու իշխանների հետ և Սըսում թագաւոր օծուեց նախ լատին եպիսկոպոսից և ապա Հայոց կաթողիկոսից, որից շատ վրդովուեցան հայերը և մահմեդականներին պրգոնեցին նրա դէմ, այնպէս որ նրանք պաշարեցին Սիսը, բայց երեք ամիս պաշարելուց յետոյ հաշտուեցան: Այն ժամանակ հայերը դիմեցին Եգիպտոսի Սուլթանին, որ 15,000 զօրք ուղարկեց Սիսը գրաւելու համար: Շուտով մի այդքան զօրք էլ աւելացաւ և Լեոնը ստիպուած մտաւ Միջնաբերդը թշնամուց պաշտպանուելու համար, բայց ծնօտից վիրաւորուեց և տեսնելով որ այլեւ ելք չունի անձնատուր եղաւ 1375 թ. ապրիլ 16-ին և այսպիսով բոլորովին վերջացաւ Հայոց թագաւորութիւնը:

Այնուհետև Լեոնն ուղարկուեց Կահիրէ, իսկ ամիր Յակուբ Շահ անունով մէկը Սսի կառավարիչ նշանակուեց:

Լեոնը ապրում էր Եգիպտոսում և ոչ մի կերպ չկարողացաւ ազատուել, չնայած որ շատերն էին բարեխօսել նրա համար: 1377 թ. մի խումբ ուխտաւորներ գնացին Կահիրէ, որոնք Եւրոպայից Երուսաղէմ էին գնում, որոնցից Յովհաննէս Դարդել անունով մէկ կաթողիկ հոգևորա-

կան որպէս խոստովանահայր մնաց Լեոնի մօտ, բայց տեսնելով նրա տառապանքը՝ գնաց Եւրոպա, բարեխօսեց Արագոնի և Կաստիլիայի թագաւորներին առաջ և նրանց միջնորդութեամբ Լեոնը 1382 թ. գերութիւնից ազատուած Եւրոպա անցաւ, դիմեց Աւենիոնի պապին, որ օգնէ հայոց գահը նստելու, բայց յուսակատուր իր բարերարներին դիմեց, դարձեալ ոչինչ չեղաւ, միայն Կաստիլիայում ապրելու համար երեք քաղաք ստացաւ՝ Մագրիդ, Վիլլարէալի և Անդուխարի։ Լեոնը չհանգստացաւ, գնաց Փարիզ, ուր շատ շքեղ կերպով ընդունեցին նրան և որովհետեւ Ֆրանսիայի թագաւորը Անգլիացոց հետ վեճի էր բռնուած միջնորդի պաշտօնը Լեոնին վիճակուեց և նա 1386 թ. գնաց Լոնդոն, բայց անյաջողութեամբ վերադարձաւ ու Փարիզում բնակութիւն հաստատեց ռոճիկ ստանալով թագաւորից։ 1393 թ. նոյեմբեր 29-ին Փարիզում մեռաւ Լեոնը և թաղուեց իր կտակի համաձայն Կեղեաստինեանց վանքում։

1789 թ. Ֆրանսիական յեղափոխութիւնից յետոյ Լեոնի մահարձանը տեղափոխեցին և ներկայումս գտնուում է Սէն-Դընիի արքայական դամբարանում։

Լեոնի մահով հայոց թագաւորութիւնը բոլորովին վերջացաւ, թագաւորի տիտղոսն անցաւ Կիպրոսի թագաւորներին, իսկ մի առ ժամանակ էլ Իտալիայի թագաւորներն օգտուեցան այդ տիտղոսով։

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Բագրատունեաց անկումից յետեւ ՄելիթՇԱՆ ԵՒ տոյ 40 տարի շարունակ Հայաստանի փԱՆՏՈՒՆ տանի արեւմտեան մասը մնաց յուսանաց ձեռքին, արեւելեանը՝ պարսից, հիւսիսայինը՝ վրաց, իսկ հարաւայինը՝ արաբացոց։ Պարսկաստանում թագաւորեց Ալիաւրանի որդի Մելիթշահը, որ օգտուելով հանգամանքներից մեծ զօրքով Հայաստան արշաւեց և ամբողջ երկրի տէր դարձաւ (1086—1093 թ.)։ Նրա մահից յետոյ Հայաստանը նորից բաժանուեց և վրաց Դաւիթ թագաւորը 1124 թ. մինչև Շիրակը հասաւ եւ հազիւ ժողովուրդը շունչ քաշեց ու փախչողներն էլ տեղները վերադարձան։ Սակայն շուտով խախտուեց խաղաղութիւնը, որովհետեւ Անիի նախկին ամիրայի որդի Փալտունը իրեց Շիրակը վրացիներից և Անին էլ պաշարելով առաւ։

Երկրի այս թշուառ կացութիւնը արձագանք գտաւ Վրաստանում և վրաց պետական ծառայութեան մէջ եղած սպասարարներ Զաքարէ և Իվանէ Սանահնեցի հայ իշխանները վրացի ու հայ զօրքով Շիրակ արշաւեցին, դուրս վանեցին մահմեդականներին ու ամբողջ հիւսիսային Հայաստանը վրացիներին մնաց 1160—1220 թ.։

ԺԳ-րորդ դարու սկզբում Ա-
թԱԹԱՐՆԵՐԸ սիայի թաթարները զօրանալով
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Զինգիզյանի առաջնորդութեամբ

Ասիայն արևմտեան մասը նուաճե-
ցին և Խորազմիի Զալալէդդինն իր բարկութիւնը
հայոց վրայ թափեց: Նրա դէմ դուրս եկան Կի-
լիկիոյ հայ զօրքերը և նա ստիպուած Պարսկաս-
տան փախաւ: 1233 թ. Զարմազանը թաթար զօր-
քով Հայաստան արշաւեց: Նրանց գործած ան-
գըթութիւններն անկարելի է նկարագրել և հա-
յերը թողին հայրենիքն ու սկսեցին գաղթել—
փախչել: Յետոյ եկաւ անգուլթ Բաշու զօրավարը:
90 տարի շարունակ թաթարներն հայի արեւնով
ողողեցին երկիրը և հարաւային գաւառները
քիւրդ բէկերին մնաց, արևելեանը՝ պարսիկնե-
րին, արևմտեանը՝ թիւրքմէններին, իսկ վերջը
օսմանցիներին:

Փոթորիկը դեռ չէր դադարել,
լենկթեմուր երբ էօզբէք թաթարների Լէնկթե-
մուր զօրապետը տիրեց թաթա-
րստանին և 1387 թ. Պարսկաս-
տանի վրայով Հայաստան արշաւեց, մտաւ Սիւ-
նիք և աւերի մասնեց, բնակիչներին սրի անց-
կացրեց, առաւ Վանը, Փոքր Ասիա մտաւ և ա-
մեն տեսակ անգթութիւններից յետոյ Սամար-
ղանդ վերադարձաւ, որտեղ և մեռաւ:

Լենկթեմուրի մահը հայոց կեղեքիչներին
հոգի տուեց և նրանք պակասը լրացրին: Անըն-
դհատ կռիւներից երկիրն անմշակ մնալով, անա-

սելի սով ընկաւ, որին հետեւեց համաճարակ հի-
ւանդութիւնը և հայն նորից փախստի դիմեց,
իսկ թիւրքմէնների Ղարա-Իսուփ զօրավարի որ-
դին և Լէնկթեմուրի Շահրուխ որդին 1410—
1430 թ. Հայաստանը պատերազմների ասպարէզ
դարձրին:

Մինչ եկ մահմեդականները
ՄէշսէՏ Բ. պատերազմներով էին զբաղուած
ՍՈՒԼԹԱՆ Փոքր Ասիայում կամաց-կամաց
զօրացան Օսմանեան ցեղերը և
մինչև Բրուսա հասան: 1453 թ. Մէհմէտ Բ.
սուլթանը Կ. Պօլիսն առաւ: Սուլթանն իր հպա-
տակների հետ շատ լաւ վարուեց ու երկրի
առեւտուրը ծաղկեցնելու համար հայերին Կ.
Պօլիս հրաւիրեց, և Պրուսացի Յովակիմ եպիս-
կոպոսին 1461 թ. հայոց պատրիարք նշանակեց
առանձին արտօնութիւններով: Այստեղից սկիզբ
առաւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքութիւնը:

Միևնոյն ժամանակներում անախանձելի էր
հայոց կաթողիկոսութեան վիճակը: Ռուբինեանց օրով
կաթողիկոսի կայանն էր Սիս քաղաքը, 1440 թ.
Գրիգոր Թ. կաթողիկոսացաւ և հէնց առաջին օրից
երկպառակութիւնների տեղիք տուեց, որի համար և
հայերը 1441 թ. էջմիածնում Կիրակոս Վիրապեցուն
կաթողիկոս ընտրեցին և այսպիսով միաժամանակ
երկու կաթողիկոսութիւն ունեցանք, որ այսօր էլ
շարունակուած են:

Մէհմէտ Բ. իր երկրի սահմանները շուտով
ընդարձակեց և 1473 թ. Դերջանի մօտ յաղթե-

լով թիւը մէններին՝ Հայաստանի մի մասին
տիրեց: Դուռնայի բլրոյ մէջ մ զմայեղ տա-
նայ Սյուրհետե Օսմանցիք՝ երկար պատերազմ-
ներ մղեցին պարսիկներին՝ դէմ մինչև 1555 թ.:
1587 թ. Պարսկաստանում թա-
նԱՀ-ԱԲԲԱՍԻ գաւորեց Շահ Աբբաս Մեծը: Սա
ԱՐՇԱԽԱՆԲԵՆ շատ խելօք մարդ էր և Ներսիս-
յան հետ յորհրդակցեց իր գործը
Անգլիայից ռազմագէտներ հրաւիրեց իր գործը
կրթելու համար: Շահ Աբբասը 1603 թ. Թուրքի-
անում և Օսմանեանք Սինան փաշային մեծ
գործով նրա դէմ ուղարկեցին, որովհետև նա
մտել էր նաև Սյրարաւա Դեռ ևս Օսմանցի գործը
չհասած Շահ Աբբասը հրամայեց Սյրարատի բո-
լոր հայերին Սյրարատեան դաշտը ժողովել:
Սկսուեց մի չտեսնուած գաղթ, երկիրն ամայա-
ցաւ, աւերուեց և թշուառ ժողովուրդը ոչխարի
պէս քշուելով Նրատի Կփին կանգ առաւ: Շահ
Աբբասը վախենալով որ Օսմանցիք կարող են
հասնել, հրամայեց անցնել գետով: Գետում ե-
ղած նաւերը բաւ չէին, իսկ պարսիկները ժողո-
վրդին վախեցնում էին պատիժներով՝ ուսանց
գլուխը կտրելով ման էին ածում ժողովրդի մէջ,
ոմանց ցցի վրայ սպանեցին: Յուսահատ ժողո-
վուրդը գետը թափուեց, որ լողալով անցնեն
ժողովրդի կազանը երկնքի գուլթն էր շարժում,
շատերը խեղդուեցին, իսկ անցնողներին 1605 թ.
օգոստոսին քշեցին Պարսկաստան: Շահ Աբբասին
լաւ ընդունեց Զուլա քաղաքը, որի բնակիչները

հարուստ վաճառականներ էին: Երբ հայերն ան-
ցան գետով, պարսիկները հակառակ իրենց խոս-
տման ետ դարձան, այրեցին Զուլան, Զուլայե-
ցիք գաղթելով Սպահանի մօտ Նոր Զուլա քա-
ղաքը հիմնեցին:

ԾԱՀ ԱԲԲԱՍԸ ԲԵՌՈՒՄ Է ՀԱՅԵՐԻՆ
Շահը հայերի հետ շատ լաւ վարուեց, կրօնի
ազատութիւն շնորհեց և հանդիսաւոր տօներին
նոյնիսկ հայոց եկեղեցի էր զնում, հայ հարուս-
տների հետ ճաշում, թեթև հարկեր վերցնում և
հայերին զրկող պարսիկներին խստիւ պատժում:
Շահ Աբբասը երկար պատերազմներ մղեց և
1613 թ. միայն հաշտուեց Օսմանցոյ հետ, որով
Հայաստանի արևելեան մասը պարսիկներին մնաց:

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարսկաստան գաղթած հայերից շատերը գաղտնի վերադարձան հայրենիք, իսկ Նոր Զուղան շուտով առևտրի կենդրոն դարձաւ, Հնդկաստանի հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ և նրանց կարաւանները գնում էին Թիֆլիս, Կէֆէ, Տրապիզոն, Զմիւռնիա, Կ. Պօլիս, իսկ ապրանքները ձեռնովա, Վենետիկ, Մարսէլ, Ամստերդամ և այլ տեղեր:

ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ

Հայերը Ռուսաստան են գնացել դեռ ևս Զ. դարում, երբ ուսները չկային: ԺԱ.—ԺԲ. դարում Կազանի մօտ գաղութներ ունէին, 1062 թ. հայերը Կիևի իշխանապետին օգնեցին Լեհերի հետ ունեցած պատերազմում: Հայերի գաղթավայրերից գլխաւորը Աստրախանն էր, բայց որովհետև այդ նահանգի ժողովուրդը շատ աւազակաբարոյ էր, ուստի և 1331 թ. հայերն աշտեղից անցան Դրիմ, Յետոյ արդէն ԺԶ. դարում Պարսկաստանցի հայերը Աստրախանի վրայով Ռուսիոյ հետ առևտուր սկսեցին և 1626 թ. արտօնութիւններ ստացան: 1660 թ. Ռուսաստան գնաց հայ վաճառականների պատգամաւոր Խօջա Զաքար Մարհատեանցը և բազմատեսակ ընծաների հետ Ռուսաց Ալէքսէյ Միխայլովիչ թագաւորին մի թանկագին զարն ընծայ տարաւ: Ռուսաց արքունիքը շատ հաւանեց հայոց

Հայերը Ռուսաստան են գնացել դեռ ևս Զ. դարում, երբ ուսները չկային: ԺԱ.—ԺԲ. դարում Կազանի մօտ գաղութներ ունէին, 1062 թ. հայերը Կիևի իշխանապետին օգնեցին Լեհերի հետ ունեցած պատերազմում: Հայերի գաղթավայրերից գլխաւորը Աստրախանն էր, բայց որովհետև այդ նահանգի ժողովուրդը շատ աւազակաբարոյ էր, ուստի և 1331 թ. հայերն

արտադրութիւնները և 1667 թ. Նոր Զուղայի վաճառականներին առանձին իրաւունքներ շնորհեց:

Պետրոս Մեծը թագաւորելով հայերին 1708 թ. աւելի մեծ արտօնութիւններ տուեց և Տաճկահայերին էլ Պետրոս Աբրօի միջոցով. հայ վաճառականներն ոչ միայն առևտրով բարձրացրին ռուսական շուկան, այլև մետաքսի առևտուրն առաջին անգամ նրանք սկսեցին Ռուսաստանում, իսկ 1718 թ. պարսկաստանցի Սափար Բարսեղեանը Թերեք գետի ափին մետաքսի գործարան բացեց:

Բայց հայերն իրենց անցեալ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ փառքը չէին մոռացել և Սիւնիք ԾՐԱԳԻՐԸ կամ Դարաբաղը մի փոքրիկ տէրութեան էր նմանում բաժանուած հինգ գաւառների, Զրաբերդ, Գիւլիստան, Վարանդա, Խաչէն և Տուզախ, որոնք կառավարւում էին հայ մէլիքներով և նրանք երբեմն իշխում էին ինքնազուլիս, իսկ երբեմն էլ Պարսկաստանին հարկ էին տալիս:

Մէլիքները վաղուց ծրագրել էին քրիստոնեայ տէրութեան հովանաւորութեամբ հայկական տէրութիւն հաստատել և Ներսիսյանի հետ յարաբերութիւն սկսեցին: Դրանց միջնորդ հանգիստցաւ Իսրայէլ Օրի հայն, ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ որ գնալով Ֆրանսիա զինուորական 1698—1711 ծառայութեան մտաւ և հայերի

համար միջնորդեց և որպէսզի մօտից ծանօթանայ, 1699 թ. գնաց Դարաբաղ Բաւարիոյ կիւրֆիւրտի նամակներով և տեսնուեց մելիք Սաֆրագի հետ: Մէլիքները նրան

Մինաս վարդապետի հետ որպէս պատգամաւոր
եա ղըկեցին: Ներսիսացիք նրան մեծ խոստում-
ներ տուին և նա 1700 թ. գնաց ներկայացաւ
Պետրոս Մեծին և յետոյ գրաւոր զեկուցեց որ
եթէ միայն 10—20 հազար զօրք գնայ Հայաս-
տան, հայերը 100,000 զինուոր կհանեն և կախրեն
երկրին: Մինչ մեռիքները պատրաստութիւն էին
տեսնում, Օրին նորից Ներսիս անցաւ և իբրեւ
ուսաց դեսպան շահի անունով նամակներով
Սպահան գնաց 1709 թ.: Թէ ինչ արեց Օրին
չերեաց, որովհետեւ 1711 թ. նա մեռաւ:

Օրիի սկսած գործը շարունակեց Մինաս
վարդապետը, որ վերջը ուսաստանոց առաջնորդ
էր: Պետրոս Մեծը 1722 թ. Դերբենդ հասաւ և
Շամախի պիտի արշաւէր, բայց յանկարծ ետ
նահանջեց, իսկ հայերը յուռացած՝ Գանձասարը
կեդրոն դարձրած բանակ էին կազմում, երբ
յուսակաուր մնացին: Պարսիկներն իմանալով
հայերի միտքը՝ երկիրը անդադարեալ մտանեցին:
Ղարաբաղը ինքնադաշտապահութեան դիմեց ու
500 կտրիճների զլուխն անցաւ
ԴԱԼԻԹ Բէկ վրաստանից նոր հեկած Դաւիթ
1722—1728 բէկը 1722 թ.: Նրա հետ միացան
Մխիթար ու Տէր-Աւետիք հայրե-
նասէրները, որոնք մի քանի հազար զինուոր
ժողովեցին:

Պարսից հետ ունեցած առաջին ընդհանրումը շատ
յաջող էր, բայց Նախիջևանի մօտ յաղթուեցան
և Դաւիթ բէկը Հոլիձորում ամրացաւ: Հայերը

խրախուսուած աւելի մեծ թուով խմբուեցան
ազատարարների շուրջը և 1724 թ. Ստեփան
Շահումեան զօրապետը 2000 զինուորով Մեղրի
քաղաքի մօտ յաղթեց պարսից զօրքին, իսկ մի
մասն էլ թիւրքմէններին ցիր ու ցան արեց:

Դ Ա Լ Ի Թ Բ Է Կ

1727 թ. Օսմանցիք Ղափան մտնելով Դա-
ւիթ բէկին յաղթեցին և Հոլիձորը պաշարեցին 6
օր շարունակ, բայց Տէր Աւետիքն իր 300 քա-
ջերով դրսից, Դաւիթ բէկն էլ ներսից յանկարծ
յարձակուեցան և փախցրին նրանց: Դաւիթ բէկը
հաշտուեց պարսից հետ, մի քանի քաղաքներին
տիրեց ու Ագուլիս մտաւ: Տեղացիք Մէլիք Մու-
սինից զրգոյւած նրա դէմ ելան և նրա պատգամա-

ւոր Մելիք Փարսաղանին էլ սպանեցին և Գաւիթը ստիպուած հեռացաւ այնտեղից ու 1728 թ. մեռաւ: 0003

Գաւիթը բէկեց յետոյ Մխիթար ապարապետը Օսմանցոց դէմ պատերազմներ մղեց, բայց հայերը Խնձորեսքում սպանեցին նրան 1630 թ. և զլուրը Օսմանցոց փաշային ղրկեցին: Փաշան զայրանալով, որ այդպիսի բաջ մարդ էին սպանել՝ սպանողներին մեռցրեց: Մելիքները շարունակեցին սկսած գործը և 1729 թ. Մելիք Աւանը յայտնեց Ռուսներին, որ հայոց բանակը սպասում է, բայց նոքա մերժեցին և առաջարկեցին գաղթել Ռուսաստան: Այս հրաւէր շատերին խաբեց և շատերը գաղթեցին: 1732 թ. Պարսկաստանում թագաւորեց Նատըր շահը, որ 1735 թ. Ախուրեանի հովտում յաղթեց օսմանցոց և դաշն կապեց և այսպիսով Հայաստանը կրկին օսմանցոց ու պարսից մէջ բաժանուեց:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

ԺԱ. զարում բազմաթիւ հայեր Ղրիմի վերայով Եւրոպա անցան և Գալիցիայում ու առհասարակ Լեհաստանում բնակութիւն հաստատեցին: 1280 թ. հայերն այնքան էին բազմացել, որ Գալիցիայի Լեհ Գանիլովիչ իշխանը հայերին հրաւիրեց օգնել հարեան ցեղերի հետ ունեցած պատերազմին, իսկ 1344 և 1356 թ. Լեհաստանի Կազմիր Գ. թագաւորն առանձին արաօնութիւններ տուեց հայերին: Անիի վերջին՝ 1380 թ. կործանումից յետոյ լեհահայոց թիւը 40,000-ի հասաւ, որովհետեւ դեռ 1374 թ. Լիւտովսկի Իւրի Կարիապովիչ իշխանն էլ վաճառա-

կանութեան համար մեծ շնորհներ էր արել հայերին: Ժե ղարու վերջերում Կամենեցի հայերը սեփական 4030 (կառավարիչ) ունեցան, 6 դատաւոր և 40 մարդուց մի խորհուրդ: Այս հիւսիսային հայերը սեփական դատարաններ բաց արին աշխարհիկ և հոգևոր գործերի համար, շատ անգամ չէին հպատակւում նոյն իսկ լեհական մագիստրատին և 1719 թ. լեհ ռուսական մագիստրատի բուրմիստը Նիկոլայ Պաւլիչը գանդաւորուեց, որ հայերը ճնշում են տեղացիներին, ընդհանուր օրէնքները չեն ընդունում, գաղտնի փողովներ են անում, որ նոյն իսկ լեհական թագին վտանգ է սպառնում, գործում են առանձնացած ի վնաս լեհերի և չնայած որ միայն Պարսկաստանի ապարանքով առևտուր անելու իրաւունք ունեն՝ ամեն ինչ էլ վաճառում են:

Հայերի դէմ հալածանքը վաղուց էր սկսուել շնորհիւ եկեղեցական հարցերի: Էջմիածնի առնարժան Մելքիսեդէկ կաթողիկոսը Լեհաստան գնաց՝ Լեմբերգ քաղաքը և 1626 թ. տեղացի հայ հարստի որդի 23 տարեկան Նիկոլ Թորոսովիչին եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Նիկոլը ջերմեռանդ կաթողիկ էր և նախ խարդախութեամբ հայ եկեղեցու պաշտպան ձեացաւ, իսկ յետոյ եզուիտների օգնութեամբ ու թագաւորի հովանաւորութեամբ Լեմբերգում իրեն կաթողիկ յայտարարեց, գնաց Հռոմ և արքեպիսկոպոսութեան պատուով վերադարձաւ: Հայերը չուգեցին ընդունել, սակայն նա կաթողիկ ամբողջի օգնութեամբ

հայոց մայր եկեղեցին մտաւ և լատին ծէսով մաղթանք կատարեց: 1631 թ. հայերը զանգա-
տուեցին էջմիածնի Մովսէս կաթողիկոսին և նա
Խաչատուր վարդապետին ուղարկեց Նիկոլին ա-
թոռնկեց անելու, սակայն Նիկոլը յայտնեց, որ
էջմիածնի հետ ոչ մի կապ չունի: Խաչատուրն
էլ հրապարակաւ նզովեց նորան և վերադարձաւ:
Կաթողիկոսը Վրացիսլավ Դ. Թագաւորին զան-
գատուեց, բայց Նիկոլը ոչ մի զիջում չարեց, և
երբ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Կ. Պօլսումն էր,
գնաց նրա մօտ, խաբեց և նոր իրաւունքներով
եւ գնալով հայոց բոլոր եկեղեցիները զբաւեց
1666 թ.: Հայերը ստիպուեցան զաղտնի ժամա-
պացութիւն անել և ծէսեր կատարել: Նիկոլը բո-
լոր հայ քահանաներին, ստիպեց կաթողիկոսաւ և
ժողովուրդը մնաց անհովիւ: 1681 թ. մեռաւ Նի-
կոլը, բայց 1686 թ. կրօնական աւելի մեծ
ճնշում եղաւ և հայերը ստիպուած այդ տեղից
էլ սկսեցին գաղթել: 1790 թ. հայոց ինքնավա-
րութիւնը վերջացաւ և հայերն ընդհանուր մա-
գիստորմտին ենթարկուեցին:

Դժգոհ հայերը գաղթեցին մասամբ Մոլդաւիա:
Դեռ 1671 թ. Օսմանեան-Լեհական պատերազմի ժա-
մանակ նրանք Արտալում ընակութիւն հաստատեցին,
արաօնուեցան և սկսական դատարաններ բաց արին,
իսկ 1700 թ. շինեցին Հայապօլիս (Կերլա) քաղաքը:
Կարոլոս 2. կայսրը նրանց հրովարտակով 12 մարդուց
Ծերակոյտ գումարելու իրաւունք տուեց և հայ քաղա-
քապետ նշանակեց և այս քաղաքը մինչև այսօր էլ
նախկին արաօնութիւններն ունի, թէպէտ բնակիչնե-

րի մեծ մասը ստիպուած կաթողիկոսաւ քաղաքն ու-
նի 7500 բնակիչ, հայ քաղաքապետով և պաշտօնական-
ըով և այստեղ էր հրատարակուած (մինչև 1907 թ.)
հռոմէական Armenia ամսագիրը: Սուլաւա քաղաքի
հայերը միայն մնացին իրենց հաւատի վրայ հաստատ
մինչև այսօր:

Լեհահայերից շատերը Եւրոպա գաղթեցին, ուր
բազմաթիւ հայեր կային: Գլխաւոր կեդրոններն էին
Վենետիկ, Ծենովա, Միլան, Պադուա, Մարսէյ, իսկ
Հոլանդիոյ Ամստերդամ քաղաքը հայերի առևտրական
կեդրոնն էր մինչև 1790 թ.: Եւրոպական հայ գաղութը
ստուարացաւ Տաճկահայոց կոտորածներից յետոյ:
Հայերը մեծ գաղթականական կեդրոններ ունին նաև
Եգիպտոսում, Ամերիկայում, Բուլղարիայում, Անգլիա-
կան մի քանի քաղաքներում, իսկ Պրանսիան ու
Շվեյցարիան հայ վտարանդիների բուն են:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՊԱՐՍԱԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ.

Հայերը շատ վաղ ծանօթացան Հնդկաստա-
նին և հայ թագաւորների օրով անվտանգաւ
կարաւաններ էին գնում ու գալիս: Ժէ դարում Նոր Զուղայի հայերը վերա-
կենդանացին յարաբերութիւնները և Հնդկաց
Կալկաթա, Բօմբայ, Մադրաս քաղաքներում
գաղութներ հաստատեցին, որտեղից անցան
Սինգապուր, Յէլոն, որտեղ ակնավաճառութեան
ձեռք զարկին: Ժէ-րդ դարու վերջերը Անգլիացիք
Հնդկաստան մտան, շուտով ցանկապատեցին
երկիրը և սկսուեց շտեմնուած մրցում, որը և
հարստացրեց հայերին և նրանք սկսեցին նաւա-
գնացութեամբ զբաղուել:

Այնտեղ հայերը տպարաններ բաց արին,

գրքեր տպեցին, բայց արին դպրոցներ, հիւանդանոցներ, հիւրանոցներ, իսկ 1794 թուին լոյս տեսաւ հայերէն առաջին պարբերականը Մադրասում «Ազգարար» անունով՝ Յարութիւն քան. Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ: Հնդկահայերը ընկերութիւններ կազմեցին, որոնցից «Արարատեան» ընկերութիւնը կալկաթայում «Մարգասիրական ձեմարան» ու տպարան բացեց: Հնդկահայ հարուստներից Մամուէլ Մուրատն և Ռափայէլ Ղահրամանը մեծ գումարներ կտակեցին ազգին, բայց այդ գումարները սխալմամբ Մխիթարեանց ձեռքն ընկան, որոնցով պահւում է Մուրատ Ռաֆայելեան վարժարանը Վենետիկում: Բացի այդ բազմաթիւ կտակներ էին արել նաև ուրիշ հնդկահայեր, որոնց կտակած գումարների մի մասը ստացան Նոր Նախիջևանցիք շնորհիւ Միքայէլ Նալբանդեանի 1861 թ.:

Հնդկահայերը էջմիածնասէր մարդիկ էին և նրանց բոլոր կտակները էջմիածնի անունով էին լինում: Շուտով Հնդկահայոց դերը այլ կերպարանք ստացաւ: ԺԸ. դարու վերջը Յակոբ Շամիրեան անունով դերձակը տպարան բացեց և ի թիւս այլոց տպեց և Որոգայթ փառաց անունով մի գիրք, որ ապագայ Հայաստանի ծրագիրն էր: Այս գրքից մի մի օրինակ ղրկուեց ռուսաց, վրաց արքունիքներին և Յովսէփ Գ. կաթողիկոսին: Նոյն Շամիրեանը վրաց Հերակլ Բ. թագաւորից Լոռի գաւառը ձեռք բերեց իբրև աղզի սեփականացութիւն: Բացի այս Հնդկահայերը մի տեսակ հայկական յեղափոխութիւն ստեղծելու հետամուտ եղան շնորհիւ ինչոր դարաբաղցի Մովսէսի և Սիմէօն կաթողիկոսը ստիպուեց անանձին կոնդակով նախազգուշաց-

նել նրանց, որպէսզի այդպիսով մահմեդականները կոտորած առաջ չբերեն: Մօտ 1798 թ. մեռաւ Շամիրեանը և առժամանակ գործը կանգ առաւ, բայց շուտով մի ընկերութիւն կազմուեց, որը վճռեց թղաչափով գնել Պարսից Հայաստանը: Գործի գլուխը կանգնեց հայ հարուստ Յովսէփ Յովհաննէս Ամար-խանը, որ Ներսէս Աշտարակցու հետ գաղտնի ծրագրեց ապագայ Հայաստանի նախագահութիւնը: Ամար-խանը Մամարանգի էր և անհաշիւ կարողութեան տէր և 1829 թ. հոկտ. 20-ին գրեց Ներսէսին, որ ինքը համաձայն է գնալ Ռուսաստան, եթէ Նիկողայոս Ա. կայրը համաձայնի Երևանի ու Նախիջևանի նահանգում իր հովանաւորութեամբ հայկական իշխանութիւն հաստատել, որի համար ինքն իր հարստութիւնից տարեկան 500,000 Ֆրանքի եկամուտ կտայ ոստիկան: Ներսէսն այդ մասին Լազարեանի միջոցով յայտնեց. կայսրը 1830 թ. դեկտեմբերին համաձայնուեց որ Ամար-խանը Ռուսաստան գալ բանակցելու, և նա Շվեդիա գնալով ուղեց վերադարձին գնալ Պետերբուրգ, բայց ճանապարհին մեռաւ. մեռան և նրա ծրագրերները:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՆՐ

ՊԱՏՐԻԱՐԿՆԵՐ Կ. Պօլսի պատրիարքութիւնը եւ ԱՄԻՐԱՆԵՐ և ամիրանները հայ պատմութեան մէջ մեծ տեղ ունին, որովհետև պատրիարքները թէ աշխարհական և թէ կրօնական հարցերի վճռողներն էին և նրանց հետ գործում էին և ամիրանները: Նրանք Օսմանեան պետութեան մէջ առաջ գնացին, հասան նախարարական պաշտօնների, իսկ սովորաբար արքունի դրամահատներ և սեղանաւորներ էին: Վերջը նրանք կրօնական հարցերում էլ ե-

բեազին և գորանով էլ կորցրին ժողովրդի դէպի իրենց տածած վատահոլութիւնը:

Տաճկահայոց խաղաղութիւնը վրդովուեց կաթոլիկների շնորհիւ, որոնք մտան գաւառները և սկսեցին հայերին կաթոլիկացնել: Աւետիք պատրիարքը նրանց դէմ հալածանք հանեց, բայց շնորհիւ Ֆրանսիացոց Դէնեստուս կղզի աքսորուեց, որանդից նրան և զուկտները փախցրին և 1711 թ. տանջանքներով մեռաւ Բաստիլիայում:

Այս հարցը շուտով խճճուեց, որովհետեւ Օսմանեանք կաթոլիկ հայերի վրայ վատ աչքով էին նայում որպէս Եւրոպացոց բարեկամներ, իսկ ազգն իրար խառնուեց և Ֆրանսիացոց դեսպանների օգնութեամբ մի քանի պատրիարքներ պաշտօնանկ եղան: 1815 թ. պատրիարք ընտրուեց Պօղոս Աղբիանուպօլսեցին, որ 1820 թ. ժողովի կանչեց հայ կաթոլիկներին և սուլթազրեց միանալ, որովհետեւ պետութիւնը պահանջում էր վերջ տալ այդ բաժանմանը: Պատրիարքը էջմիածնից ոչ մի իրաւասութիւն չունենալով զիջումներով հաշտուեց կաթոլիկների հետ, որից դժգոհ հայ արհեստաւորները «հայ ենք» գոռալով յարձակուեցին պատրիարքարանի վրայ, բայց պատրիարքը փախաւ: Բ. Դուռը ենիչարիների միջոցով կարգը վերականգնեց և իբրեւ խռովարարների՝ Սափայեան Դրիգոր ամիրային գլխատել տուաւ, իսկ Տէլի Պաղգոսար և Յակոբ Կեսարեցուն էլ կախել տուաւ:

Շուտով սկիզբ առաւ ռուս-տաճկական պա-

տերազմը և կաթոլիկները լուր տարածեցին, որ առաքելական հայերն ինչպէս որ Արարատը ռուսաց ձեռքը գցեցին, ուզում են և Տաճկահայքը ռուսաց ձեռքը տալ: Պետութիւնն այս մատնութեան վրայ ուշադրութիւն չդարձրեց և հայոց պատրիարքից հայերի համար երաշխաւորութիւն պահանջեց. պատրիարքն երաշխաւորեց առաքելական հայերի համար, իսկ կաթոլիկների համար չհամաձայնուեց և տէրութիւնը 1828 թ. նախ եւրոպական դեսպաններին արտաքսեց, ապա ընտրեց կաթոլիկներին աքսորեց:

Ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ դեսպանները վերադարձան և Բ. Դուռը 1829 թ. նրանց խնդրին զիջանելով հայ կաթոլիկներին առանձին համայնք ճանաչեց և 1830 թ. Անտոն վ. Նուրիճանն առաջին կաթոլիկ պատրիարք նշանակուեց:

Այդ խնդիրը նոր էր վերջացած, երբ Պօլիսը ռոդոլուեց ամբերիկացի միսիօնարներով, որոնք սկսեցին բողոքականութիւն տարածել՝ ձրի ս. գիրք բաժանելով և 1850 թ. ոմն Ստեփան Սերովբեան նրանց ազգապետ նշանակուեց:

Այս անջատումների հետ տաթԱՆԶԻՄԱԹ. ճիկներն էլ աշխատում էին թիւրքացնել թուրքախրատներին: Սուլթան Մէճիդի օրով Թաւուքճեան Յովակիմ հայը, որ 4 տարի առաջ թիւրքացել էր, զղջալով նորից քրիստոնեայ դարձաւ: Շուտով նրան մատնեցին և կալանաւորեցին: Յովակիմի

ծնողները դիմեցին ռուսաց և արգելիացոց դեսպաններին և անգլիացոց դեսպանին՝ անմիջապէս
 Բ. Դուռը դիմեց և խնդրեց ազատել նրան, բայց
 Դուռը մերժեց և առաջարկեց Յովակիմին նորից
 թիւրքանալ։ Նա չհամաձայնուեց և գլխատուեց։
 Անգլիացոց դեսպանը զայրացած դեսպանա-
 ժողով գումարեց և յայտնեց Եւրոպացիներին այդ
 արարքի մասին։ Պետութիւնները պահանջեցին
 Բ. Դունից կրօնի՝ դաւանութեան ազատութիւն։
 Դուռը ստիպուած եղաւ զիջանել, միայն գոր-
 ծադրութեան համար եօթնամեայ ժամանակա-
 միջոց խնդրեց և 1839 թ. նոյ. 3-ին հրատարա-
 րակուեց Հալթը Շէրիֆ Թանգիմաթը, որով ա-
 կայսրութեան բոլոր հպատակներին կեանքը, պա-
 տիւն ու ստացուածքը ապահովոււմ է. բ. Որո-
 շուում են միատեսակ տուրքեր բոլոր հպատակ-
 ների համար. գ. Տուրքերը ըստ կարողութեան.
 գ. Ծովի և ցամաքի բանակի ծախքի որոշումը.
 ե. Հրապարակական դատաւարութիւն համաձայն
 կրօնա-քաղաքական օրէնքների. գ. Սեփականու-
 թեան իրաւունք. է. Յանցաւորի ժառանգը չի
 զրկուում ժառանգութիւնից։

Թանգիմաթը հայոց մէջ նոր
 ԱՄԻՐԱՆԵՐ ԵՒ ԽՈՒՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ տեղիք տուաւ։
 ԱՐՇԵՍՏԱԻՈՐ-Առիթը 1838 թ. Իսկիլտարում
 ՆԵՐ բացուած ճեմարանն էր, որ մի-
 ջոցներ չունէր և պատրիարքն առաջարկեց
 արհեստաւորներին տուրքի ենթարկել և ըն-
 տրել էսնաֆների ներկայացուցիչ - հոգաբար-

ճուններ 24 հոգուց։ Ամիրաները հաւանեցին
 և շուտով կազմուեց հոգաբարձութիւն։ Մի-
 կնոյն ժամանակ պատրիարքարանում էլ եկե-
 ղեցական ու աշխարհիկ ներկայացուցիչներին
 դատաստանական ժողով հաստատուեց, որը շու-
 տով թաղերում բաժանմունքներ բաց արաւ։ 24
 հոգուց մարմինն առաջարկեց որ իրենց ժողով-
 ներում ամիրաները 6 ներկայացուցիչ ունենան,
 բայց ամիրաները վիրաւորուեցան, որ արհեստա-
 ւորներն ուղղում են իրենց հետ հաւասարուիլ և
 միացեալ ժողովը ցրուեց։ Յակոբ պատրիարքը
 զգուած այս տարաձայնութիւնից 1840 թ. հրա-
 ժարուեց և ընտրուեց ամիրաների կողմնակից
 Ստեփան Եպիսկոպոսը, որ նրանց հետ ուղղում
 էր փակել ճեմարանը։ Էսնաֆները տեսնելով այս
 պահանջեցին ճեմարանի եկամուտն առանձնա-
 ցնել միւս հասոյթներից, որպէս զի ճեմարանը
 յարատեւէ։ Ամիրաներն ընդդիմացան, իսկ ժողո-
 վուրդը գանգատ տուեց Բ. Դուռը խնդրելով
 հաստատել 24-ի ժողովը որպէս ազգային գոր-
 ծերի ղեկավար։ Բ. Դուռը 1841 թ. յուլիսի 1-ին
 հաստատեց. ամիրաներն ամեն ճիգ թափեցին
 խանգարել գործը, բայց ժողովուրդը ազմուկով
 Դուռը գնաց բողոքելու։ Ամիրաները թէպէտ
 աքսորել տուին շատերին, բայց դեկտ. 12-ին
 27 հոգուց մի վարչութիւն հաստատուեց, որոնք
 ամիրաների արարքներին չդիմանալով 1842 թ.
 սեպտեմբերի 25-ին հրաժարուեցան։

1844 թ. պատրիարք ընտրուեց ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԻՔ Մատթեոսը (յետոյ կաթողիկոս), որ ժողովրդասէր մարդ էր և նա հաշտեցնելով արհեստաւորներին ու ամիրաներին՝ 16 ամիրայից և 14 արհեստաւորից մի ժողով կազմեց ու ազգային լուսաւորութեան զարկ տուեց։ Նրա շնորհիւ բազմաթիւ դպրոցներ բացուեցան, մամուլը յառաջադիմեց, իսկ ազգային հարցերում նա ժողովրդին կողմնակից մնաց։ Դժգոհ ամիրաները նրա իրաւունքները կրճատելու ետեւից ընկան և 1848 թ. մայիսի 9-ին մի հրովարտակ հանել տուին, որով երկու ժողով պիտի հաստատուէր, մէկը 20 աշխարհական անձերից Գերագոյն անունով, որ քաղաքական էլ կոչուեց և միւսը 14 եկեղեցականներից Հոգեւոր՝ կրօնական՝ պատրիարքի նախագահութեամբ։ 1848 թ. հոկտ. 1-ին պատրիարքը հրաժարուեց և նորից Յակոբին ընտրեցին։ Ազգային ժողովի գործերը խաղաղ ՄԱՆՍՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ առաջ էին գնում, միայն 1860 ՄԱՅԻՍԻ 24-ին ճնշումների տակ միշտ միևնոյն անձինք էին ընտրուում, որից ժողովուրդը դժգոհ էր։ 1857 թ. Գերագոյն ժողովի անդամները մի կանոնադրութիւն խմբագրեցին, որ ազգային ընդհանուր ժողովն էլ հաւանեց և հետզհետէ մշակուելով 1860 թ. մայիս 24-ին ազգի կողմից ընդունուեց և կոչուեց Ազգային Սահմանադրութիւն։ Բ. Դուռը հաստատեց այդ որպէս մի պատգամաւորական ժողով, որ ունի

220 երեսփոխան և 180 էլ անդամակից, սրանցից 160 հոգի Պօլսից, 60 գաւառներից, իսկ անդամակից են գլխաւորապէս Պօլսոյ հոգեւորականները, բարձր պաշտօնեաները, խմբագիրները, գրագէտները, ուսուցիչները, բժիշկները և այլն։ Կրօնական ժողովը լինում է 14 հոգուց քաղաքականը՝ 20։ Ազգային վարչութիւնն ունի Ուսումնական, Տնտեսական, Ելեմտական և Դատաստանական խորհուրդներ և բացի այս հաստատում են Թաղական խորհուրդներ և գաւառներում էլ ճիւղեր, միայն Պօլսում ազգային վարչութեան նախագահը պատրիարքն է, իսկ գաւառում առաջնորդները։ Այսպիսով Սահմանադրութիւնը դառնում է ղեկավար տաճկահայոց բոլոր գործերի։

Նոյն տարուայ օգոստոսի 25-ին առաջին ժողովը գումարուեց և Սարգիս պատրիարքի օրով սկսուեց Սահմանադրութեան գործադրութիւնը։ Ամիրաներն այս անգամ աւելի ստոր միջոցների դիմեցին՝ լուր տարածեցին թէ հայերն ուզում են թագաւոր նստեցնել։ Միևնոյն ժամանակ վախճանուեց երուսաղեմի պատրիարքը և ազգ. վարչութիւնն ուզեց որ նորը Սահմանադրութեան օրէնքով ընտրուի. միաբանութիւնը մերժեց, իսկ ժողովուրդը երկսի բաժանուեց՝ Սահմանադրական և հակասահմանադրական, կամ լուսաւորեալ և խաւարեալ։ Այս խռովութիւնն այնքան մեծացաւ, որ տէրութիւնը միջամտեց և Սահմանադրութեան գործադրութիւնը կանգ առաւ, մինչև

որ 1863 թ. մարտին նոր հրամանով սկսուեց գործադրուել:

Բոլորովին այլ բան էր կատարուեալ այդ ժամանակ Զէյթունում, որ վաղուց ուզում էր ապստամբուել: Զէյթունը 10 գիւղերի դաշնակցութիւն է, որից 6 հայ և 4 թիւրքմէն: Բնակիչների թիւը 25000 հայ և 5000 թիւրքմէն է և կառավարւում են ժառանգական իշխաններով: Կռիւների պատճառը միշտ եղել է հարկեր տալը, որ նրանք չեն սիրում: 1862 թ. յունիսին երկու մահմեդականի մէջ տեղի ունեցած դէպքից օգտուելով Մարաշի Ազիզ փաշան 12,000-ի չափ զօրք զրկեց Զէյթուն, որ բանակեց Ալաբաշ հայ գիւղի մօտ, կործանեց շրջակայ գիւղերը և մօտ 200 հայ սպանեց: Ազատուող հայերը Զէյթուն փախան, իսկ փաշան 4000 քրդերով կողոպտեց Զէյթունի մերձակայ վանքը: Զէյթունցիք մի քահանայ և 13 հայ ծերունիներին պատգամաւոր զրկեցին փաշայի մօտ, բայց նա ոչ մի պալման չընդունեց և պաշարեց Զէյթունը, իսկ հեռանալու համար 500,000 զրուշ պահանջեց: Զէյթունցիք 25,000 զրուշ դրամ խոստացան և 103,000-ի էլ տալը: Թէպէտ փաշան համաձայնուեց, բայց օգոստոսի 2-ին յարձակում գործեց: Զէյթունցիք իրենց 4 իշխաններով դուրս եկան կռուելու և թիւրքերը ետ նահանջեցին, իսկ զօրքի մի մասին հայերը շարքեցին Աստուածածնայ վանքի մօտ: Զէյթունցիք մօտ 150 հոգի կորց-

րին, իսկ ժառանգապէս գիւղացիք փասուեցին: Ազիզ փաշան պահանջներ արեց Զէյթունից, բայց նրան պաշտօնանկ արին և յաջորդ Աշիր փաշան սկսեց պահանջներ անել ու խաբէութեամբ իշխաններից երկսին բանտարկեց: Դժգոհ Զէյթունցիք գաղտնի պատգամաւորներ զրկեցին Կ. Պօլիս, երկու աշխարհական ու մի հոգեւորական Փարիզ զրկեցին, որոնք ներկայացան Նապօլէոն կայսեր, որի միջնորդութեամբ Զէյթունի դէպքերը դադարեցին: 1865 թ. Զէյթունում թիւրք գայմազամ նշանակուեց:

1877 թ. ռուս-թիւրքական պատերազմից յետոյ թիւրք կառավարութիւնը նորից կալանաւորեց Զէյթունի գլխաւորներին, բայց Պապիկ փաշա կոչուած հայ կտրիճը գերեց թիւրք գայմազամին և ազատեց միայն այն ժամանակ, երբ հայ գլխաւորներն ազատուեցան: Սրանից յետոյ գայմազամի պաշտպան 250 չէրքեզներին Պապիկը հրացանի բռնեց և կենդանի մնացած 5 հոգուն զրկեց Մարաշ եղելութիւնը պատմելու:

Այնուհետև մէկ-մէկ էլի ընդհարումներ եղան, որից նշանաւոր էր 1895 թ. ամառուայ մարտը, երբ հայերը գայմազամին 50 սպանելով և 600 զինուորներով գերի բռնեցին իրենց միջալայով, սակայն դեկտեմբերին հայ կանայքը նրանց կացիներով կոտորեցին մի անկարգութեան համար:

Կառավարութիւնը Րէմզի փաշային 110,000 զօրքով նրանց դէմ զրկեց, բայց տաճիկները պարտութիւն կրեցին և ստիպուած ետ նահան-

ջեցին: Սուլթանը ստիպուեց ղեսպաններին դիմելու, որոնց միջամտութեամբ 45 օր տևող կռիւը դադարեց և 6 պետութեանց հիւպատոսները 1896 թ. յունուարի 1-ին Զէյթուն մտան ու երկու կողմից ջնշին զիջումներով հաշտութիւն կայացաւ:

Մինչև 1873 թ. եղած պատերաճութիւնը Սուլթան Զեյթուն օրով տաճկահայոց դրութիւնը կամաց-կամաց ծանրացաւ, որովհետև զաւանթներում շարքերն՝ կոտորածները

վերջ չունէին: 1874 թ. պատերաճը ընտրուեց Ներսէս Վարժապետեանը, որ թէպէտ սկզբում կառավարութեան կողմնակից էր, բայց վերջը իր համայնքի լշերմ պաշտպան հանդիսացաւ:

1875 թ. Բալկանեան երկրի ազգերն ապստամբուեցան,

հայերը չմասնակցեցին այս շարժմանը և պատրիարքը մի կոնգակով հաւատարմութեան յորդոր կարգաց հայերին: Այս կոնգակը կծու քննադատութեան ենթարկուեց

Ներսիսյաններից, բայց երբ զաւանթոց դրութիւնը վատթարացաւ՝ Ազգային ժողովը հայերի կացութեան մասին մի տեղեկագիր կազմեց և Բ. Դրան ներկայացրեց հաստատելու: Դուռը ճշմարիտ չհաստատեց այլ և հայոց վրայ սկսեց կասկածանքով նայել: Բալկանեան հարցի համար Պօլսում ղեսպանախորհուրդը գումարուեց, որը ծրագրով պահանջեց կառավարութիւնից բարեփոխել Բալկանեան ազգերի վիճակը: Վարժապետեանը շատ ջանաց այդ ծրագրի մէջ հայերի մասին էլ յօդուած մտցնել, բայց պատասխանեցին «Հայոց հարցը չկայ»: Սուլթանը չընդունեց ղեսպանների ծրագիրը և 1877 թ. ապրիլին Ռուսիան պատերազմ հրատարակեց և Ռուսաց զօրքերը շուտով մի կողմից մինչև Այա — Ստեփանո հասան, իսկ միւս կողմից տիրեցին Արգահանին, Բայազէթին, Կարսին, Էրզրումին: Սոյն պատերազմի ժամանակ հայերը մեծ ֆուսուններ կրեցին, որովհետև Ալաշկերտի, Բայազէթի, Վանայ, Բղիի, Մշոյ և Տիգրանակերտի մէջ քրդերը սոսկալի անգթութիւններ արին: Բ. Դուռը նեղուած՝ բոլոր հպատակ ազգերից զինուոր ուղեց, բայց հայերը մինչև հարցը կրքննէին պատերազմը վերջացաւ և Այա-Ստեփանօյում 1878 թ. մարտի 3-ին դաշինք կնքեցին և Նիկոլայ Մեծ Դուքսը զիջանելով Ներսէս պատրիարքի աղաչանքին, որ անձամբ գնացել էր նրա մօտ՝ հետեւելու մտցրեց 16-րդ յօդուածի մէջ. «Նկատելով որ ռուս զօրքերը Հայաստանի մէջ

գրաւած, բայց Թիւրքիային վերադարձնելիք տեղերից մեկնելով կարող են բարդութիւններով ու կռիւներով խախտուել հրկու տէրութեանց յարաբերութիւնները, Բ. Դուռը պարտաւորուած է Հայերը բնակած գաւառներում առանց այլ ևս յապաղելու գործադրել տեղական պահանջներին կարևոր եղած բարեփոխմանն ու բարեկարգութիւնները և երաշխաւորել քիւրդերից ու չէրքեզներից գրանց ապահովութիւնը»:

Երբ Ռուսաց զօրքն սկսեց հեռանալ՝ Ալաշ-կերտի ու Բայազէթի հայերից շատերը նրանց հետ գաղթեցին, բայց պատրիարքը գաղթի դէմ միջոցներ ձեռք առաւ:

Վարժապետեանը 16-րդ յօդուածով էլ չգոհացաւ և Տաճկահայքում ինքնավարութիւն ձեռք բերելու յուսով Խորէն Նարայէյ եպիսկոպոսին Պետերբուրգի և Նախիկին պատրիարք Խրիմեան Մկրտիչ եպիսկոպոսին (յետոյ կաթողիկոս) և Մինաս Չերազին Վեհնայի, Հոռմի, Փարիզի, Լոնդոնի և Բերլինի արքունիքների մօտ զրկեց բարեխօսելու: Հայ պատուիրակները հաւաքուեցան Բերլին, ուր նրանց հետ միացաւ և Ստեփան Փափագեանը:

Բերլինում 1878 յուլիս 13-ին Բիսմարկի նախագահութեամբ Վեհաժողով բացուեց, որ վերջացաւ յուլիս 18-ին, և ազգային պատուիրակները մի ծրագիր ներկայացրին Հայոց մասին: Վեհաժողովը յարգեց հայոց խնդիրը և 61-րդ յօդուածով, որ ծրագրել էին Թիւրքաց ու ան-

գլիացոց լիազօրները՝ մուծեց դաշինքի մէջ հետևեալը. «Բ. Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրականացնել Հայոց բնակած նահանգներում այն բարեփոխմանն ու բարենորոգումները, ինչ որ տեղական պէտքերը կպահանջեն և երաշխաւորել նոցա ապահովութիւնը քիւրդերի ու չէրքեզների դէմ: Բ. Դուռն այս նպատակի համար ձեռք առնուած միջոցների մասին պարբերաբար պիտի հաղորդէ տերութեանց, որոնք պիտի հսկեն նոցա վրայ»:

Այս բոլորից յետոյ պատրիարքը նկատեց որ երկիրն աւելի է աւերւում և պատճառաբանուած հրաժարական տուեց: Մեծ եպարքոսը չընդունեց հրաժարականը, բայց պատրիարքը յայտնեց. «մինչև որ բարենորոգումները գործ չդրուին Հայաստանում, ես պաշտօնս շարունակել չեմ կարող»: Ազգային ժողովն էլ մերժեց ընդունել նրա հրաժարականը, բայց Իզմիրլեան Մատթէոս եպիսկոպոսին պատրիարքական փոխանորդ կարգեց: Պատրիարքը չհանգստացաւ և սկսեց դիմումներ անել, որպէս զի գլուխ բերէ գործը, բայց ոչինչ չեղաւ և 1879 թ. սարսափելի սով ընկաւ հայաստանում:

Միևնոյն ժամանակ սկսեցին հայերին նեղել և Հայոց հարցն աւելի բարդուեց կոտորածներով և ազգային սահմանադրութեան գործադրութիւնը դադարեց, որպէսզի հայերն հնար չուենան ժողովներ գումարելու և քննութեան առնելու կառավարութեան հասցրած ճնշումները:

1894 թ. դեկտ. 7-ին պատիարք ընտրուեց Մատթէոս արքեպ. Իզմիրլեանը, որը առաջին օրից զիմադրող քաղաքականութեան հետեւեց, իսկ Թիւրքիան սկսեց հայերի ջարդը և գաղտնի հրամաններ տուեց հայերին Հայաստանից՝ արտաքսելու: 1891 թ. Տրապիզոնի ՀԱՅԿԱԿԱՆ հայոց ջարդը մի նշան էր, որ ԿՈՏՈՐԱՅՆԵՐ արձագանք տուեց Կարինում և անցաւ ուրիշ քաղաքները: 1894 թ. յուլիսին քրդերը Սասունի վրայ յարձակուեցան և պարտութիւն կրելով բողոքեցին կառավարութեան: Բիթլիսի վալին յայտարարեց, որ հայերն ապստամբուել են և մեծ զօրաբանակով յարձակուեց Սասունի վրայ, սոսկալի անգթութիւններ գործեց, մանաւանդ Սուլթանի գահակալութեան տարեդարձին՝ օգոստոսի 30-ին և քրդերը համիդէ զօրքի հետ հիմնովին աւերեցին Շէնիկ, Սէմալ, Տաւրբիկ և այլ գիւղերն ու գաւառները: 1895 թ. յունուարին Մուշ հասան Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսիոյ ներկայացուցիչները, իբրև յանձնախումբ և պարզուեց որ օգոստոսի 12-ից մինչև սեպտեմբերի 4-ը սոսկալի ջարդեր են եղել:

1895 թ. Կ. Պօլսում սարսափելի կոտորած եղաւ, բայց հայերն այնտեղ համահաւասար կուում էին փողոցներում: 1896 թ. Վանում կոտորած եղաւ, որից յետոյ բազմաթիւ հայեր Թողին տունն ու տեղը և գաղթեցին Ռուսաստան, Ամերիկա, Բուլգարիա, Եգիպտոս և այլն:

Կոտորածները նոյն թափով կրկնուեցան նաև 1900—1904 թ. որին յաջորդեց վերջին սովը: Այդ սովըն առաջացաւ այն բանից, որ տէրութիւնը հրամայեց 20-22 տարուայ հարկերը գանձել, որով արհեստական սով ստեղծեց, որպէսզի հայերը փախչեն հայրենիքից:

Հայոց հարցը գուցէ մի վախճան ստանար, եթէ 1884 թ. չվախճանուէր Ներսէս պատրիարքը, որ մինչև իր մահը առանց երկիւղ կրելու կուեց Բ. Դրան հետ: Մատթէոս արքեպ. Իզմիրլեանը շտապող էր և անհաւասար կռիւ սկսեց շնորհիւ պետութեանց ղեսպանների, որոնց նա հանգիստ չէր տալիս՝ և մինչև որ Մշում քննութիւն էր կատարուում, Անգլիան, Ռուսիան և Ֆրանսիան հայկական վեց նահանգներին՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սվազի, Խարբերդի և Դիարբէքքի համար 1895 թ. մայիսի 11-ին բաւարարութեանց ծրագիր ներկայացրին Բ. Դրան: Թէպէտ այս ծրագիրը իրականութեան մէջ կար, բայց կային վախեցողներ, որ հայերը կարող են թագաւորութիւն ստեղծել և մայիսեան ծրագրի փոխարէն ղեսպանները համաձայնութիւն ընդունել Սուլթանի հոկտ. 15-ին առաջադրած ծրագիրը: Բայց այդ էլ չգործադրուեց որովհետև հայերը մի ցոյց արին Կ. Պօլսում և ղեսպանները ետ նահանջեցին իրենց խոստումներից: Այս դէպքից յետոյ կառավարութիւնը Իզմիրլեան պատրիարքին աքսորեց Երուսաղէմ:

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍՍԱՀԱՅԵՐ

Պետրոս Մեծը շուտով ճանաչեց ՀԱՅԵՐԸ հայերին, տեսաւ որ հայն գոր- ԳԱՂԹՈՒՄ ԵՆ ծնական կեանքի ընդունակ ժողո- ՌՈՒՍԻԱ վրէպ է և իր վերածնիչ գաղա- փարներին էլ համապատասխան, ուստի ամեն տեսակ ղեկըութիւններ՝ արտօնու- թիւններ տուեց, որպէս զի աւելի սերտ կերպով կապէ նրանց Ռուսիոյ հետ: Ծիշտ որ 1723 թ. սկսած մինչև 1799 թ. Պարսկաստանի հայերը հարուստ թէ չքաւոր շտապում էին դէպի Ռուսիա, որտեղ նրանք փոքր ժամանակում մեծ ծառայութիւններ մատուցին պետութեան թէ որպէս վաճառականներ, թէ որպէս զինուորա- կաններ և թէ այլ ասպարէզներում: 1605 թ. հին Զուղայից Ռուսաստան տեղափոխուեց Մա- նուկ Լազարեանը, որի որդին Շահ Աբբասի Դրամահատարանի կառավարիչ էր, իսկ թուր՝ Լազար Լազարեանը նոր Զուղայի փոխարքայ: Սրանց որդիքը տեղափոխուելով Ռուսաստան մեծամեծ պաշտօնների հասան և 1816 թ. հիմ- նեցին Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը, որ բացուեց հայերի համար հայկական ծրագրով:

Այս գաղթի հետ զուգընթաց ՅՈՎԱՆԷՓ ԱՐՔԵ- էին գնում և քաղաքական յարա- ՊԻՍԿՈՊՈՍ բերութիւնները և էջմիածնի Սի- մէօն կաթողիկոսը յարաբերու- թիւն սկսեց ուսաց արքունիքի հետ և 1773 թ.

Յովսէփ արքեպ. Արղութեանին Աստրախանի ա- ռաջնորդ նշանակեց: Յովսէփ արքեպ. բնական խելքով օժտուած հոգևորական էր և փոքր ժա- մանակում պատկառելի դիրք ձեռք բերեց: Գնալով Աստրախան, անմիջապէս ծանօթացաւ տե- ղոյն գաղութի նիստ ու կացի հետ, անցաւ Ղրի- մի և միւս նահանգներում բնակուող հայերին այցելելու ու ըստ այնմ էլ կարգադրեց ամեն ինչ և 1779-80ը հիմեց Նոր Նախիջևան քաղաքը, որ հայկական կենդրոն դարձաւ. բարձրագոյն հրովարտակով բնակիչ- ները 10 տարի ժամանա- կով ազատ մնացին հար- կերից: Շուտով հայկա- կան Մագիստրատ բաց- ուեց, առևտրական ար- տօնութիւններ արուեցին և 1781 թ. Հայկական դա- տարան բացուեց, որի համար Յովսէփ արքեպ.

ՅՈՎԱՆԷՓ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ համար Յովսէփ արքեպ. 126 յօդուածից մի կանոնադրութիւն կազմեց, որ մինչև 1836 թ. գործադրուեց: 1792 թ. Յովսէփ արքեպ. Բեսարաբիայում Գրիգորիուպօլ քաղաքի հիմքը դրեց, որտեղ բնակութիւն հաս- տատեցին Թիւրքիայից գաղթած հայերը: Յովսէ- փըն իր ժողովրդի տնտեսական ապահովութեան համար գնաց Պետերբուրգ, որտեղ նրան շատ լաւ ընդունեցին և ղիշանելով նրա խնդրին

1799 թ. Աստրախանի, Զգլարի, Մոզդուկի, Գրիգորիոպոլի, Զոբիմի, Դերբենդի և Մուսկուլի հայ հասարակութիւններին հրովարտականքերով արտօնութիւններ տուին, որով հայերն ազատուելով զանազան հարկերից ու պարտաւորութիւններից իրաւունք ստացան հայկական դատարաններ բանալ և տոհմական կարգերով ղեկավարուել:

Բայց Յովսէփ արհիի ծրագիրն այն չէր, որ Հայութիւնը Ռուսաստան գաղթի. նա, ճիշտ է, քաղաքներ հիմնեց, բայց և չմոռացաւ որ հայութիւնն իր երկրում պէտք է ապրի և ունենայ սեփական կեանք. և արհին օգտուելով Եկատերինէ Բ. կայսրուհու դէպի հայերն ունեցած բարի տրամադրութիւնից ուղղակի յայտնեց, որ ուզում է Հայաստանում ինքնավարութիւն ըստեղծել ոռոսաց հովանու տակ և այդ նպատակով էլ նա ամեն անգամ օգնում էր ոռոսաց զօրքին, իսկ 1795 թ. մի կոչ-ըջաբերականով հայերին զինեց պարսից դէմ, որպէս զի ոռոսները յաջողութեամբ տիրեն Կովկասին: Ռուսաց արքունիքը սկսեց յարաբերութիւն արհիի հետ և հետեւեալ հարցերը մէջ ընկան. ա) Հայկական նահանգները ոռուսաց անմիջական հովանու տակ առանձին թագաւորութիւն են կազմում, բ) Հայերը Ռուսաստանին հարկ պիտի տան, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ զօրք, գ) Հայաստանը պիտի կառավարուի տոհմական օրէնքներով, դ) Ռուսաց մի զօրաբաժին պիտի մնայ հայկական

նահանգներում որոշ ժամանակով թէ երկիրը պաշտպանելու և թէ նրա վրայ հսկելու համար, ե) Հայոց թագաւորի ընտրութիւնը պիտի կատարուի կայսրուհու կամքով և թագաւորը պիտի ունենայ զեսպան Պետերբուրգում, զ.) Մայրաքաղաք՝ Երևան կամ Վաղարշապատ և ազգային դրօշակ երեք գոյնով և է) երկու երկիրներ առւտրական դաշինք են կապում և մաքսային օրէնքներ հաստատում:

Այս պայմանների մասին դեռ ևս վերջնական համաձայնութեան չեկած 1796 թ. վախճանուեց հայութեան բարերար Եկատերինէ Բ. կայսրուհին և քաղաքական յարաբերութիւնները խզուեցան առ ժամանակ:

Յովսէփ արհին չվհատուեց, ուզեց բուն Հայաստանում կենդրոնանալ: Չնայած որ նրան չէին սիրում էջմիածնի միաբանութիւնն ու Կ. Պօլսի հայերը, այնուամենայնիւ 1800 թ. նրան կաթողիկոս ընտրեցին և ոռուսաց ու օսմանեան արքունիքներից հաստատման հրովարտականք ստանալով 1801 թ. փետրուարին Թիֆլիս հասաւ էջմիածին գնալու համար, բայց որովհետև վրաստանի Ռուսիոյ հետ միացման տօնն էր կատարուելու՝ նա հանդիսադիր եղաւ: Այնուհետև վրաց Դարէջան թագուհին արհիին իր սեփական բաղնիքը հրաւիրեց, որից յետոյ նա թագուհու մօտ գնաց, որտեղ նրան շարքաթ տուին խմելու: Այդ օրից արհին հիւանդացաւ և մարտի 9-ին վախճանուեց: Նրա մարմինն ե-

րեք ամիս Թիֆլիսում պահելուց յետոյ տարան ու Թաղեցին էջմիածնում:

Յովսէփի մահից յետոյ մեծ խռովութիւն ծագեց էջմիածնում, որովհետեւ ազգը և միաբանութեան մեծ մասը կաթողիկոս ընտրեցին Դանիէլ եպիսկոպոսին, բայց Դաւիթ եպիսկոպոսը, որ դեռ առաջ յայտնի էր որպէս խռովարար՝ իր կուսակիցները շնորհիւ Երեանի սարդարին կաշառելով՝ բռնութեամբ կաթողիկոս օծուեց 1801 թ., իսկ Դանիէլի կուսակիցները Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Եփրեմի խորհրդով և Կ. Պոլսի Ռուսաց դեսպանի օգնութեամբ 1802 թ. մայիսին Բագրևանդի Իւջքիլիսէ վանքում կաթողիկոս օծեցին Դանիէլին: Դաւիթը լսելով այս շատ աշխատեց խանդարել, բայց չյաջողուեց և վերջը իբր թէ հաշտուեց Դանիէլի հետ և երկուսն էլ ապրում էին էջմիածնում: Բայց Դաւիթը Դանիէլին ողուսաւէր հռչակելով՝ բանտարկեց:

Միևնոյն ժամանակ Ռուսաց ու Պարսից մէջ պատերազմ ծագեց և 1804 թ. Ռուսաց զօրքը Ցիցիանով զօրապետի առաջնորդութեամբ պաշարեց Երեանը, բայց Ցիցիանովը ետ նահանջեց: Դաւիթը պարսից Ֆաթ-Ալի շահի առաջ պատերազմի պատճառ Դանիէլին դուրս բերեց, որի համար նրան աքսորել տուեց Մարաղա, որտեղի սարդարը բարեկամացաւ նրա հետ և տեսնելով որ մի անմեղ մարդ է, 1807 թ. յաջողեցրեց Դանիէլին նորից կաթողիկոսացնել: 1809 թ. վախճանուեց Դանիէլը և որպէս զի Դաւիթը չբռնանար՝ ընտրեցին Եփրեմ եպիսկոպոսին և հրաւիրեցին էջմիածին:

Այս բոլոր անցքերի գլուխն էր կանգնած Ներսէս եպ. Աշտարակցին և կաթողիկոսական բոլոր կարգադրութիւնները նա էր անում:

Եփրեմը 1810 թ. նոյեմբ. 8-ին ՆԵՐՍԷՍ օծուեց կաթողիկոս և փոխանակ իր բարերարներին վարձատրելու մինչև անգամ դժգոհութիւն յայտնեց, որ Ներսէս եպիսկոպոսը խառնուում է կաթողիկոսական գործերի մէջ և Ներսէսը դժգոհ Վեհի այդ վարմունքից՝ Թիֆլիսի առաջնորդ նշանակուեց. Թիֆլիսում Ներսէսը յայտնի եղաւ որպէս գործունեայ առաջնորդ և 1823 թ. բացեց «Ներսիսեան» դպրոցը, եկեղեցիները կարգի բերեց, իսկ փոխարքայի հետ մօտ ծանօթացաւ: Այս բանը շատ փնասեց Եփրեմին, որովհետեւ Մայր Աթոռը պարտքի տակ խեղդուած էր և կաթողիկոսը վճարել չկարողանալով փախաւ էջմիածնից և ստիպուած Ներսէսին ապաւինեց:

Ներսէսը շարունակ աշխատում էր, որ էջմիածինը մի կերպ դուրս պոկէ պարսիկներից և աշխատում էր համոզել Ռուսաց արքունիքին տիրել Երեանեան նահանգին որ և յաջողուեց:

Երեանի սարդար Հասան խանը, ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍ. որ իր Հիւսէին եղբօր հետ Այրա-ՊԱՏԵՐԱՉՄ րատի տէր ու իշխան էր, 1826 թ. 1826—1827 յուլիսին յանկարծ անցաւ Ռուսաց սահմանը և նրանց ձեռքն եղած գաւառները առպատակի մատնեց ու շատ տեղերին տիրեց: Ռուսները յանկարծակիի գալով չկարողացան անմիջապէս դիմադրել, բայց յետոյ հայազգի զենեւալ Մաղաթովը ողուսական զօրքով սարսա-

փելի կերպով ջարդեց պարսիկներին Շամքորի մօտ ու Գանձակն առաւ:

Ներսէսը վերջապէս իր ըղձերը կատարած էր տեսնում և 1826 թ. մի կոչ ուղղեց հայերին, որով հրաւիրում էր ամեն կերպ օժանդակել ռուսներին՝ յաջողութեամբ առաջ տանել աշխարհակալական գործը, ինքն էլ յայտնեց Կովկասի կոնսակալին, որ ուզում է հայկական զօրագունդ ժողովել հայ կամաւորներից: Նրա այս առաջարկն ընդունուեց և զօրագունդը մարտի 30-ին Թիֆլիսում զօրահանգէս կատարեց: Հայոց զօրքը դեռ բոլորովին պատրաստ չէր և Ներսէսը ապրիլին գնաց ուսաց բանակը, իսկ զօրքին կազմակերպելը յանձնեց կազմուած յանձնաժողովին: Ներսէսը Բենկենդորֆ զօրավարի հետ ապրիլի 13-ին էջմիածին մտաւ, իսկ հայոց զօրքի դրօշակը մայիսի 15-ին օծուեց և զինուորներին երդուեցրին: Թիֆլիսի զինուորական նահանգապետ Սիպեազինը մի կոչով դիմեց հայերին և հայ զօրքի կազմակերպութեան համար հրահանգներ տուեց:

1827 թ. մայիսի 12-ին պատերազմի դաշտը ճանապարհուեց զօրավար Պասկևիչը, իսկ մայիսի 17-ին մօտ 2000 հոգուց գունդը ճանապարհ ընկաւ Թիֆլիսից. նա հետզհետէ շատանում էր նորանոր կամաւորներով: Զօրքը թէպէտ փոքրածիւ էր, բայց մեծ ծառայութիւններ մատուցին ռուսներին: Պասկևիչը հասնելով էջմիածին՝ ուժեղացրեց Երևան պաշարող զօրքը և զլիաւոր բա-

նակի հետ յունիսին տիրեց Նախիջևանին և յուլիսի 7-ին էլ առաւ Աբբաս-Աբաղը: Շուտով երևաց և պարսից զլիաւոր բանակը Աբբաս-Միրզայի հրամանատարութեամբ: Երևան պաշարող զօրքը հիւանդութիւններ տարածելու պատճառով հեռացել էր Բաշ-Աբարան և Աբբաս Միրզան օգոստոսի 15-ին պաշարեց էջմիածնի վանքը և սկսեց ուժբակոծել: Վանքին օգնութիւն հասնելու համար Բաշ-Աբարան եղած զօրքը Կրասովսկու առաջնորդութեամբ առաջ շարժուեց և էջմիածնի այգիների մօտ պարսիկների հետ ընդհարուեց, որտեղ ռուսները մեծ կորուստ ունեցան, բայց Կրասովսկին չնայած վիրաւորուել էր՝ հասաւ մտաւ էջմիածին փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ: Պասկևիչը լսելով այս՝ շտապեց դէպի էջմիածին և շատ սառը վերաբերուեց դէպի Ներսէսն ու Կրասովսկին, նրանց ռուս զօրքի կոտորման պատճառ համարելով:

Պասկևիչը Կրասովսկուն ուղարկեց Սարգար-Աբաղը նուաճելու, որ և շուտով յաջողուեց, իսկ ինքը սեպտ. 23-ին Ներսէսի հետ գնաց ու պաշարեց Երևանը: Ներսէսը քաղաքի հետ գաղտնի յարաբերութեան մէջ մտաւ և շարունակ ի նպաստ ռուսաց կոչեք էր ուղարկում: Վերջապէս հոկտեմբերի 1-ին Երևանը առնուեց:

1828 թ. փետր. 9-ին կռուողները Թուրքմէնչայում հաշտուեցան, որով ա) Երասխ և Կուր գետերի մէջ եղած երկիրները մնում են ռուսներին և բ) պարսից երկրից Ռուսաստան անցող-

ներին՝ գաղթողներին ոչ մի արգելք չդնել: Սրա հետևանքն այն եղաւ, որ բազմաթիւ հայեր Ղազարոս Լազարեանի առաջնորդութեամբ ռուսաց հողն անցան:

Միևնոյն ժամանակ վերջացել էր և ռուս-տաճկական պատերազմը և բազմաթիւ գաղթականներ Կարնոյ Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ Ախալցխա էին անցել, որով ռուսահպատակ ժողովրդի թիւը մեծացաւ, իսկ հայ գաւառները դատարկուեցան:

Նոր տիրած նահանգները շուտով վարչական կազմակերպութիւն ստացան և 1828 թ. մարտի 21-ի հրովարտակով «Հայոց աշխարհ» կոչուեցին, իսկ կայսեր տիտղոսներին աւելացան և «Թազաւոր հայոց» խօսքերը: Հայոց աշխարհի համար շուտով ժամանակաւոր կառավարութիւն կազմուեց, որին մասնակցում էր և Ներսէս Աշտարակցին, բայց Ներսէսը դժգոհ էր իսկ Պասկելիչն երկար չսպասեց և ըմբոստ Ներսէսին Բեսսարաբիոյ առաջնորդ նշանակել տուեց:

Էջմիածինը ռուսաց ձեռք ըն-
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
կնելուց յետոյ Եփրեմ կաթողի-
կոսը, որ Տփլիսումն էր, եօթնա-
մեայ տարագրութիւնից յետոյ 1828 թ. էջմիա-
ծին գնաց և 1830 թ. հոկ. 8-ին հրաժարուեց
կաթողիկոսութիւնից և կոմսի պահանջով կաթո-
ղիկոս ընտրուեց 1831 թ. Յովհաննէս Կարբեցի
եպիսկոպոսը, մի փառասէր ու թուլամորթ հո-
գևորական: Տաճկահայերը չուզեցին ընդունել

նրան և մինչև անգամ եկեղեցիներում չէին յիշատակում նրա անունը:

Կովկասեան տեղական վարչութիւնը ծանոթանալով հայութեան հետ, մի յանձնաժողով կազմեց, որ երկար աշխատանքից յետոյ պատ-
րաստեց մի կանոնադրութիւն հայոց եկեղեցու համար, որ յայտնի է «Պօլօժենիէ» անունով և որ հաստատուեց 1836 թ. մարտի 11-ին: Պօլօ-
ժենիէն մասամբ յարմարեցրած է հայ եկեղեցու հնաւանդ օրէնքներին, բայց մէջը կան և շատ խորթութիւններ: Սորա հետ միասին 1837 թ. փետր. 22-ին բացուեց և Սինօդը, որ նոյնպէս հաճելի չէր տաճկահայերին:

1842 թ. մարտի 26-ին վախճանուեց Յովհաննէս կաթողիկոսը:

Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից
ՆԵՐՍԷՍ Ե. յետոյ 1843 թ. Ներսէս արքեպ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ընտրուեց կաթողիկոս: Ներսէսը քիչ ուշ հասաւ էջմիածին և հէնց գալու օրից վանքի գրութիւնը բոլորովին յեղաշրջեց: Նա իր կաթողիկոսութեան ընթացքում կեանքի մեծ մասը Թիֆլիսում անցրեց, շարունակ շրջումն ունենալով Կովկասի փոխարքաների հետ, որոնցից իշխ. Վօրժնյովի հետ շատ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր, և իր գերքը կարողացաւ այն աստիճան բարձրացնել, որ աղաներն ու իշխաններն իսկ զոգում էին նրա առաջ: 1857 թ. Փետրուարին Թիֆլիսում յանկարծամահ եղաւ Ներսէս Ե. և թաղուեց էջմիածնում:

Ներսէսից յետոյ կաթողիկոս ըն-
ՄԱՏԹԷՈՍ ԵԻ տրուեց Կ. Պօլսի նախկին պատրիարք
Գէորգ ԿԱԹՈՒՄատթէոս (1859—1865 թ.), որ կըր-
ՂԻԿՈՍՆԵՐ թական գործին մեծ զարկ տուեց և
երբէք չկարողացաւ յարմարուել Սինոդին, միանգա-
մայն մերժելով Պօլսեանի մի շարք յօդուածները:

Մատթէոսից յետոյ եղած Գէորգ Դ. կաթողիկոսը՝
(1866—1882 թ.) գործունեայ մարդ էր, և 1874 թ.
հիմնեց ճեմարանը: 1876 թ. ղեկաւարտեցին Կովկասի
փոխարքայ Միխայիլ Նիկողաւիչին Թիֆլիսի հայ-
երի կողմից ինը հոգի որպէս պատգամաւորներ
տաճկահայոց համար մի ուղերձ մատուցին կայ-
սեր անունով, բայց Գէորգ Դ. ոչ մի քայլ չա-
րեց, որով և թշնամիներ վաստակեց, իսկ երբ ուս-
տաճկական պատերազմից յետոյ Ալաշկերտի ու Բայա-
զէթի գաղթականները հասան Էջմիածին, Էջմիածինը
շատ վատ ընդունեց նրանց: 1882 թ. ղեկաւարտեցին 6-ին
վախճանուեց Գէորգ Դ.:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆ

1881 թ. մարտի 1-ին եղեոնա-
ԿՈՎԿԱՍՍԱՆՆԱՅԻ քար սպանուեց Ալէքսանդր Ա.
ազատարար թագաւորը և Կովկասից հեռացաւ փո-
խարքայ Միխայիլ Նիկողաւիչը, որին տեղացի-
ները սիրում էին որպէս խաղաղասէր իշխանա-
ւորի: Նրա օրով հայոց կեանք եռում էր, յա-
րաշարժումեց մամուլն ու գրականութիւնը, բա-
ցուեցան դպրոցներ և ընկերութիւններ: Բայց
նրա հեռանալուց յետոյ բոլորը փոխուեց: Երկրի
կառավարչապետ Դոնդուկով—Կորսակովի ծրա-
գրի համաձայն 1884 թ. փետր. 16-ին հրատա-
րակուեց հրովարտակ, որով Կովկասեան բոլոր հայ

ծխական դպրոցները, որոնք ղեկավարւում էին
1874 թ. յուլիսի 19-ին հաստատուած ծրագրով՝
փակուեցին: Հայերը մնալով առանց կաթողիկոսի,
որովհետև Գէորգ Դ-ից յետոյ ընտրուած Մելքի-
սեդէկ արքեպ. Մուրադեանը չէր հաստատուած,
ոչ մի ընդդիմութիւն ցոյց չըտուին: Միևնոյն
ժամանակ կաթողիկոսական երկրորդ ընտրու-
թիւնն եղաւ և 1885 թ. Մակարը հաստատուեց
կաթողիկոս և կառավարութիւնն ի պատիւ նրան
1886 թ. վերաբացեց դպրոցները, բայց սահմա-
նափակ ծրագրով:

1887 թ. յայտարարուեց Կովկասեան ազ-
գերին զինուորագրութեան ենթարկելու հրովար-
տակը: Զինուորագրութեան մասին սուտ լուրեր
տարածուեցան և տեղ-տեղ զինուորակոչի ժա-
մանակ բողոքներ եղան և հայերին ապստամբ
դուրս բերին: 1890 թ. Տրապիզոնում և Կարի-
նում հայկական կոտորածներ տեղի ունեցան և
ի հարկէ Կովկասի հայերը բողոքեցին, մինչև
անգամ գաղտնի յեղափոխական գնդեր կազմե-
ցին Օսմանեան կառավարութեան դէմ, բայց
Կարսի մօտ նրանց բռնեցին:

1893 թ. կաթողիկոս հաստատուեց Մկրտիչ
Ա. Խրիմեանը և 1894 թ. նորից դպրոցների
հարցը մէջ տեղ երևաց:

1896 թ. Մասալովն և իշխ. Ուխտումսկին որ-
պէս քննիչներ եկան Կովկաս՝ Էջմիածին, բայց
քննութիւնից երևաց, որ հայերը ոչ մի գաղտնի
միտում չունեն: Բայց և այնպէս 1897 թ. նորից

փակուեցին հայոց դպրոցները, 1898 թ. Մարտի 2-ին դպրոցական կալուածները գրաւման հրահանգներ տրուեցին, իսկ 1898 թ. փակեցին հայոց ընկերութիւններն ու գրադարանները, 1900 թ. հայոց Հրատարակչական ընկերութիւնը:

Այս բոլորից յետոյ՝ 1901 թ. ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ Կովկասեան կառավարութիւնն աւելծնել ուղարկեց տաճկահայերին կամ հեռանալ Ռուսաստանից և կամ ռուսահպատակ գրուել: Ռուսահպատակ գրուելով նրանք կորցնում էին այն բոլորը, որ թողել էին հայրենիքում, իսկ մասնել թիւրքիա անկարելի էր, որովհետև նրանց առաջ պատկերացած էր մահուան սարսափը և երկրորդ՝ թիւրքիան չկամեցաւ ընդունել գաղթած հայերին: 1902 թ. օգոստ. 5-ին Թիֆլիսի ոստիկանապետը 10 օրուայ ժամանակամիջոց որոշեց հեռանալու համար: Օգոստոսի 11-ից Թիֆլիսից դուրս եկան խումբ խումբ գաղթականներ և դիմեցին դէպի հայրենիք: Գաղթականները հաւաքուեցան սահմանադիւին գլխունուած գիւղերը, որտեղ նրանց հետ միացան տեղոյն գաղթականները և մօտ 2600 հոգի դիմեցին դէպի Իսթանբուլ, բայց սահմանապահ զօրքը խոչնդոտ եղաւ նրանց և գաղթականները դիմեցին Պարսից սահմանը, որտեղ յառաջընթաց խումբը հրացանի բռնուեց, իսկ ֆառաւորներին վարչական եղանակով ետ բերին:

Գաղթողները սեպտ. 10-ին դիմեցին Թիֆլիսի հիւպատոսի միջոցով Փրանսիական Հանրա-

պետութեան արտաքին գործոց մինիստրին, որ Սուլթանի առաջ միջնորդէ ընդունել հայ գաղթականներին: Այս էլ զուր անցաւ և նրանցմէկ մասը գաղտնի Պարսկաստան անցան, ոմանք ռուսահպատակ գրուեցին, իսկ ոմանց ուղարկեցին բնակուելու Ռուսիոյ խորքերում:

1903 թ. յունիսի 12-ին հրատարակեց ՆՅԱԿԱՆ ԿԱՆՈՒՄՆԵՐ որով կառավարութիւնը նպատակ էր դրել ա) մեծացնել Հայոց եկեղեցու եկամուտները և նպաստել նրա բարգաւաճման, բ) ապահովել չքաւոր հոգևորականներին և գ) ազատել եկեղեցու կալուածներն ապօրինի յափշտակութիւնից, և այս բոլորը գլուխ բերելու համար եկեղեցական կալուածները յարքունիս գրաւուեցան: Այս դէպքից յետոյ՝ յուլիսի 29-ին երբ Մկրտիչ կաթողիկոսը Ալեքսանդրապոլից էջմիածին էր մեկնում, եկեղեցու զանգերի ղօղանջիւնով յաջորդարանի մօտ խմբուեցան 5000-ի չափ հայեր, որոնք պահանջեցին կաթողիկոսից բողոքել: Օգոստոսի 16-ին Երևանից ահագին բազմութիւն Սուրբասի արքեպ. Պարգեանի հետ ոտով էջմիածին գնաց, և բողոքեց կաթողիկոսին: Յոյցեր կրկնուեցան Գանձակ, Բագու, Երկուսն էլ արիւնալից: Տիֆլիսում օգոստոսի 3-ին մեծ ցոյց եղաւ, իսկ շատ տեղերում գրաւման ընդմէջէն ժողովուրդը ընդդիմութեան ցոյցեր արեց, որի հետևանքն եղան աքսորներ և բանտարկութիւն: Կալուածների գրաւման դէմ բողոքեց նաև

Օրմանեան պատրիարքը թիւրքահայերի կողմից:

Տաճկահայոց կոտորածը նորից կըրկ-
ՏԱՃԿԱՀԱՅԻՐԸ նուեց և շատ մեծ ծաւալ ստացաւ Բի-
1904 թ. թլիսի և Մշոյ գաւառներում. տաճիկ-
քիւրդ հրոսակախմբերն ու զօրքերը կո-
տորելով բնակիչներին՝ 17 գիւղ հրդեհեցին Բիթլիսի շը-
ջանում. շատ տուժեց Սասունը: Այս հարուածների ժամա-
նակ հայերը գէնքի դիմեցին և 1904 թ. մարտի 31-ին մեծ
կռիւ եղաւ: Սուլթանը տեսնելով որ ռուսաց, ֆրանսիա-
ցոց և անգլիացոց դեսպաններն այդ գէպքերի մասին բա-
ացտրութիւն են պահանջում, Օրմանեան պատրիարքի
միջոցով ուղեց բանակցել հայերի հետ և երբ ապրիլի
13-ին երկու կողմից հաւաքուեցան ժամադրաւայր
Գեղաշէն գիւղը, յանկարծ քրդերը թափուեցան գլխա-
ւորներին բռնելու, սակայն հայերը նախազգաց լինե-
լով՝ սկսեցին կռուել, որի ժամանակ Շէնիկ, Սէմալ,
Դաշտակ, Չայ հրոյ ճարակ դարձան: Գէլիզուզանի
կռիւը թիւրքերի համար շատ կորստաբեր եղաւ և
թիւրքերը փախան: Այս կռուից յետոյ 15,000 զօրք
շրջապատեց Սասունը, այրեցին Քէլի, Բերդթաղ և
այլ գիւղերը: Հայերը շարունակեցին կռիւները՝ մին-
չև անգամ օգոստոսի 4-ին Բիթլիսի փողոցներում ջարդ
տուէին տաճիկ զօրքին: Սրանից յետոյ ընդհարում ե-
ղաւ Վանում և ապա Էրզրումի մօտերը և թիւրքիան
ստիպուեց մեծ պատրաստութիւններ տեսնել: Այս
պատրաստութեան վրայ հասաւ ձմեռը և հայերը դա-
դարեցին գործողութիւնները:

1905 թ. յունուար ամսին Ռուսաստա-
ՀԱՅ-ԹՈՒՐԻՔԱՆՈՒՄ մի շարք գործադու լներ եղան, ո-
ԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾ՝ բոնք քաղաքական բնաւորութիւն ու-
ՆԵՐ նէին և բոլոր ազգութիւններ հաւա-
ստրապէս մասնակցում էին: Դա հե-
տեանք էր Ռուսաստանի ազատարար շարժման: Այդ-

պիսի մի գործադու էր լինելու նաև փետրուար 18—20
սպասուելիք Բագուի գործադուը, որ կազմակերպելու
էին բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, բայց
փետր. 6-ին մի հայի ու մի թուրքի միջև ընդհարում
եղաւ և թուրքը մի քանի անգամ հայոց եկեղեցու մօտ
փորձ արեց սպանել հային, բայց ինքը սպանուեց:
Թուրքերը վերցրին սպանուածին և շրջեցրին քաղաքի
փողոցներում յորդոր կարգալով լուծել վրէժը: Շուտով
լսուեցան գէնքերի շառաչումներ՝ թուրքերը պիտուած
ընկան փողոցներ և պատահող հային գնդակահարեցին:
Փետրուար 7-ին Բագուն պատերազմի դաշտի փոխուեց,
հայերն սկսեցին արձագանք տալ, բայց շուտով քա-
ղաք մտան շրջակայ գիւղերի թուրքերը, որոնք վեր-
ջին սխտեմի գէնքեր ստանալով սկսեցին մի չտես-
նուած կոտորած, աւեր ու սրածութիւն, սկսուեցան
հրդեհներ, որոնք մի քանի ժամում կուլ տուին միլի-
ոններ և շինութիւնների մէջ շատերը կենդանի այրուե-
ցան: Բագուեցի հայերը բողոքեցին կառավարչապետի
օգնական Մարամային և վերջապէս փետր. 9-ին ճա-
շից յետոյ կոտորածը դադարեց երկու կողմից էլ մի
քանի հարիւր զոհեր տալուց յետոյ: Բագուի հայերը
վախեցած որ ապագայում էլ կարող են նման գէպքերը
կրկնուել՝ սկսեցին փախչել քաղաքից և շատերը բոլո-
րովին գաղթեցին:

Բագուին արձագանք տուեց Երևանը և փետր.
20-ին թուրքերն այստեղ սկսեցին կոտորած, որի ա-
ռաջն առան առաջնորդը, քաղաքագլուխն ու նահան-
գապետը: Սոյն կոտորածներից յետոյ մի քանի չարա-
միտ պարսիկներ, անցնելով Պարսկաստան ուղեցին այն-
տեղ էլ նոյն տեսակ գաղանութիւններ ստեղծել, բայց
Պարսից կառավարութեան ձեռք առած խիստ միջոց-
ները խանդարեցին միակ փորձը, որ եղաւ մարտի 8-ին
Մէշէդ քաղաքում: Բայց Կովկասը նորից ալիկոծուեց
և մայիսի 9-ին խիստ կոտորած սկսուեց Նախիջևա-

նում և գիւղերից քաղաքը լցուած թուրքերն սկսեցին կողոպտել հայոց խանութները և 12-ին մայիսի Նախիջևանը բոլորովին արինստուեց: Կոտորածը շուտով տարածուեց նաև շրջակայ գիւղերը՝ Ջահուկ, Կարախանքեկու և այլն: 13-ին դադարեց Նախիջևանի կոտորածը, բայց գիւղերը երկար ժամանակ արեան ծով էին ներկայացնում: Այս կոտորածը որգևորեց Երևանի թուրքերին և մայիսի 23-ին յանկարծ թուրքերը յարձակուեցան հայերի վրայ, բայց հայերն այնպիսի ընդիմութիւն ցոյց տուին, որ թուրքերը մի քանի օր վախից տնեւից չէին դուրս գալիս: Կոտորածը դադարեց 25-ին մայիսի թուրքերի պարտութեամբ:

Սարսափելի էր նաև Շուշու կոտորածը օգոստոսին, որտեղ նոյնպէս հայերը յաղթեցին: Առանձնապէս ֆնասուեց Վարանդա, Չանգեզուրը, և երկիրը մատնուեց սովի որ բաւական ժամանակ շարունակուեց:

Նոյեմբերի 18-ից սկսուեց Գանձակի մի քանի օր տևող սարսափելի կոտորածը, որին հետևեցին լայնածաւալ հրդեհներ, իսկ նոյեմբերի 22-ին սկսուեց Թիֆլիսի կոտորածը, որ երեք օր տևեց և վերջացաւ հայերի յաղթութեամբ: Կոտորածներ եղան նաև ուրիշ տեղերում: Կոտորածների ու ապագայ բարդութիւնների առաջն առնելու համար Թիֆլիսում հայ թուրքական համագումար եղաւ պետական լիազօրների մասնակցութեամբ և եղբայրասպան կոտորածները դադարեցին:

Ազգի այս ցաւալի ճգնաժամին ՓՈՒՍՏՐՔԱՆ կաթողիկոսը մի քանի անգամ բովոքեց Պետերբուրգ կալուածները գրաւման առթիւ՝ բայց ոչ մի հետևանք չերևաց. 1905 թ. փետրուարին Կովկասի փոխարքայ Նըշանակուեց կոմս Վօրոնցով-Դաշկովը. Կաթողիկոսը շտապեց բողոքել փոխարքային և առանձին

պատգամաւորութիւն զրկեց Պետերբուրգ, որոնք մինիստրների խորհրդի նախագահ Վիտտէին ներկայացրին կաթողիկոսի բողոքը, իսկ մարտի 22-ին ներկայացան փոխարքային և նա խոստացաւ բաւարարութիւն տալ հայութեան բողոքին:

Բացի այս մինչև փոխարքայի Կովկաս գալը Թիֆլիս հաւաքուեցան Կովկասի 24 հայաբնակ կեդրոնների ներկայացուցիչները և առաջնորդաւորում մի շարք ժողովներով կազմեցին մի հանրագիր 20 կէտից բաղկացած, որի մէջ շեշտուած են հետևեալ հարցերը.

ա) Տեղական ինքնավարութիւն, օրէնքներ քննող գեմսովային ժողով, բ) դատարանների վերակազմութիւն, գ) իրաւահաւասարութիւն, դ) խօսքի, ժողովների, համախմբումների, ստաչկանների և ընկերակցութիւնների ազատութիւն, գրաքննութեան վերացում. ե) լեզուի ազատութիւն, զ) անձի և բնակարանի անձեռմխելիութիւն. է) դպրոցներ և պարտադիր ուսում. ը) մայրենի (հայ) լեզուն, գրականութիւնը, կրօնն ու պատմութիւնը դպրոցներում. թ) խղճի ազատութիւն. ժ) հայ եկեղեցու ինքնավարութիւն. ժա) վերադարձ հայ. դպրոցների և կալուածների. ժբ) հայ կաթողիկ համայնքը Կովկասում. ժգ) հարկերի չափը, ժդ) բնաւորական օրաժամ, միութիւններ և ընկերակցութիւններ, ժե) գիւղացի և հող. ժզ) գիւղացական հողերի յետգնման հարցը. ժէ) գիւղացիք և արքունի հողերը. ժը) ոռոսաց հպատակ թիւրքահայոց իրաւահաւասարութիւնը. ժթ) հայ ղեկուորը Կովկասում ծառայի. ի) ամբիստիա հայերի վերաբերեալ:

Մայիսի 5-ին Թիֆլիս ժամանեց Կովկասի փոխարքան, որ նոյն օր և եթ այցելեց Վանքի

մայր եկեղեցին: Փոխարքային դիմաւորեց կաթողիկոսի կողմից առանձին պատգամաւորութիւն, իսկ յունիսին Թիֆլիս հասաւ Վեհ. կաթողիկոսը և 25-ին յունիսի տօնաւոյցաւ փոխարքայի հետ, ու կրկնեց իր խնդիրը կալուածների, դպրոցների և այլ հարցերի վերաբերեալ: Փոխարքան խոստացաւ կատարել և 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրովարտակով վերադարձրին եկեղեցական և դպրոցական կալուածները: Սոյն հրովարտակի հիման վրայ շուտով վերաբացուեցան հայոց եկեղ.-ծըխական դպրոցները 1874 թ. ծրագրով:

Ռուս-Յապօնական պատերազմից յետոյ 1905 հոկտ. 17-ին բարձրագոյն հրովարտակով սահմանափակ սահմանադրութիւն շնորհուեց Ռուսաստանին և հաստատուեց նաև ներկայացուցչական ժողով—Պետական Դումա:

Ռուսաստանի ազատարար շարժման ժամի հետևանքներից մէկն էլ այն էր, որ կաթողիկոսն ազգային եկեղեցական հաստատութիւնները կարգի բերելու համար նախ մի մասնախումբ կազմել տուեց էջմիածնի միաբաններից ու ճեմարանի ուսուցիչներից, իսկ մայիսի 10-ին տուած առաջին աշխարհաբար կոնգակով՝ հրամայեց օգոստոսի 15-ին հրաւիրել մի ժողով՝ կեդրոնական ժողով, որի նպատակն էր լինելու մշակել հաստատուն կանոնադրութիւն թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների, գործակալների և հոգևոր վարչական հաստատութեանց պաշտօնեաների ընտրութեանց իրաւունքը: Յունիսի 7-ին լոյս տեսաւ

երկրորդ աշխարհաբար կոնգակը որպէս հրահանգ, որի մէջ ասուած է որ մօտ 20000 մարդ մի պատգամաւոր է ընտրում, որով կեդրոնական ժողովն ունենալու է 60 պատգամաւոր և լինելու է «ռուսահայոց եկեղեցական գործերի կարգադրիչ և տնօրէն, կարող է իր քննութեան ենթարկել և որոշումներ տալ ռուսահայոց բոլոր եկեղեցական գործերի վերաբերմամբ»: Իսկ առաջին նստաշրջանի համար իբրև անյետաձգելի կարևորութիւն ունեցող խնդիրներ լինելու են «դպրոցական, անտեսական գործերը և թեմական ժողովները կարգաւորելու հարցերը»:

Բնական է որ սոյն երկու կոնգակները թիւրիմացութեան տեղիք կտային, որովհետև թէ Ռուսաստանում, թէ Պարսկաստանում և թէ Տաճկաստանում, հնում թէ նորում բոլոր եկեղեցական գործերի կարգադրիչ և քննիչ եղել են հոգևորականութիւնն ու աշխարհականները, մինչդեռ սոյն կոնգակները միանգամայն զրկում էին հոգևորականութեան եկեղեցական գործերը քննելու ու կարգադրելու իրաւունքից: Այս հիման վրայ 1906 թ. յունիսի 15-ին էջմիածնի միաբանութիւնը մի ժողով գումարելով բողոք ներկայացրեց կաթողիկոսին 14 ստորագրութեամբ, որով բողոքում էին որ եկեղեցական գործերը պիտի կարգադրի զուտ աշխարհական ժողովը և զժող էին՝ որ կաթողիկոսը չէր խորհակցել նրանց հետ, այլ միայնակ էր վճռել հարցը: Յունիսի 30-ին տուած կոնգակով որոշեց

որ և՛ հոգևորականներն ու կանայքը մասնակցեն ընտրութեան:

Ժողովն առաջին նիստ արեց օգոստ. 15-ին, իսկ 16-ին բացուեց պաշտօնապէս էջմիածնի նորակառոյց հիւանդանոցում կաթողիկոսի ճառով, որ յիշեցրեց «հեռու մնալ չափազանցութենէն, ժամանակը վատ է, հարկաւոր է խոհեմութիւն, որչափ կարելի է այնչափ խօսեցէք յանդուգն գործեր չսկսիք...» Ժողովի նախագահ ընտրուեց Սիմէօն Զաւարեանը:

Կեդրոնական ժողովը հակառակ իրեն տուած հրահանգների իրեն յայտարարեց սահմանադիր և դուրս եկաւ իր իրաւասութեան սահմաններից ուստի և օգոստոսի 30-ին էջմիածնի գաւառապետը փակելով ժողովը համաձայն Կովկասի փոխարքայի կարգադրութեան՝ պատգամաւորներից ստորագրութիւն վերցրեց 24 ժամուայ ընթացքում հեռանալ էջմիածնից: Միաժամանակ հետեւեց բարձրագոյն նկատողութիւն յանուն կաթողիկոսի այդպիսի ժողով գումարելու համար:

Կեդրոնական ժողովի փակումից յետոյ կառավարութիւնը հայոց դպրոցների ծրագիր մշակելու առաջարկն արեց կաթողիկոսին և ծրագիր մշակելու համար որոշուեցաւ կազմել մի յանձնաժողով, որին մասնակցէին կառավարութեան կողմից ընտրուած հայ երեք ներկայացուցիչները: Կաթողիկոսն իր կողմից երեք ներկայացուցիչ նշանակեց, որից երկուսը աշխարհական և մէկը հոգևորական: Շատ չանցած՝ 1907

թ. հոկտեմբերի 29-ին վախճանուեց Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսը և տեղապահ նշանակուեց Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանը:

Մինչ այս, դպրոցական յանձնաժողովը, որ նիստեր էր անում փոխարքայի դիւանատանը Թիֆլիսում, երկփեղկուեց և համաձայնութեան չգալով կաթողիկոսի ներկայացուցիչները հեռացան, իսկ յանձնախմբի միւս անդամները մշակեցին մի ծրագիր:

Ռուսաստանի ազատարար շարժումը ազդեց նաև հարևան պետու-
նի Թիւրքիա թիւնների վրայ և մեծ շարժում սկսուեց Պարսկաստանում, այնպէս որ 1906 թ. Շահը ստիպուեց Մէջլիս գումարել ու սահմանադրութիւն յայտարարել: Սակայն Շահը շուտով դրժեց իր խօսքը և ետ վերցրեց սահմանադրութիւնը, ուստի և շարժումը յունիսին ընդլայնուեց և ժողովուրդը 1909 թ. գահընկեց անելով Մահմէդ Ալի շահին, թագաւոր հրատարակեց նրա 10 տարեկան որդի Ահմէդ Միրզային:

Մեծ շարժում սկսուեց նաև Թիւրքիայում շնորհիւ երիտասարդ թիւրքերի: Դեռ 1876 թ. դեկտեմբերի 11-ին, երբ եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչներն ուզում էին դեսպանաժողովով ճշդուած ազգերի համար բարենորոգումներ մտցնել, Սուլթանը մի սահմանադրութիւն հրատարակեց, որ ծրագրել էր Միդատ փաշան, այն է. Պատասխանատու նախարարա-

կան խորհուրդը, Ընդհանուր ժողով երկու խորհրդարանից, Ծերակոյտ և պատգամաւորական ժողով, մամուլի, ժողովների և այլ ազատութիւններ, անփոփոխելի դատաւորներ, նախնական կրթութիւնը պարտաւորեցուցիչ և այլն: Պարլամենտը բացուեց, բայց հակազդեցիկ քաղաքականութիւնը յաղթելով 1877 թ. փետրուարին Միդհատն իր մարդոց ու ծրագիրներին հետ անկման դատապարտուեց:

Երիտասարդ թիւրքերն անցան Եւրոպա և այնտեղ կենդրոնացան:

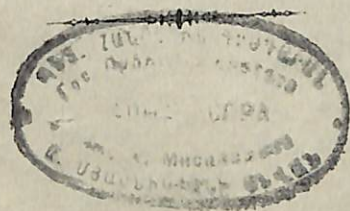
1908 թ. յուլիսին սկսուեց նրանց շարժումը Մակեդոնիայում և դա այնպիսի սպառնական դերք ընդունեց, որ Սուլթան Համիդը յուլիսի 11-ին տուած իրադէտով սահմանադրութիւն յայտարարեց, բայց որովհետեւ նորից ուզում էր վերականգնել հին ռէժիմը, Երիտասարդ թիւրքերն նրան գահըկէց արեց և թագաւոր հրատարակեց Մահմէտ Ե.-ին:

Այդ բանը շատ նպաստաւոր էր

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԸ հայերի համար, որոնք օգտուեցան ազատութիւնով—բանտարկեալներն ազատուեցան, մամուլը շունչ քաշեց և որ գլխաւորն է ճանապարհները բացուեցան: Օրմանեան Մաղաքիա պատրիարքը, որ 12 տարի աշխատել էր հայերին ջարդերից ազատ պահելու համար մասամբ գոնէ համակերպուել նախկին ռէժիմին, հրաժարական տուեց, բայց հայերից մի խմբակ զանազան ցոյցեր կազմակերպեց նրա

դէմ: Պատրիարքական տեղապահ ընտրուեց Եղիշէ եպ. Դուրեանը, որ յուլիսի 16-ի խառն ժողովի նիստի համաձայն շրջաբերական հրատարակեց յուլիսի 19-ին, որով պատուիրում էր երեսփոխանական ժողովի ընտրութեան համար նախապատրաստութիւն տեսնել: Ժողովն ունենալու է 140 պատգամաւոր, որոնցից 80 հոգի Կ. Պօլսից, 20 եկեղեցական և 40 էլ գաւառականներ կայացուցիչներ: Շուտով ժողովը բացուեց:

Շատ չանցած Կ. Պօլիս եկաւ նախկին պատրիարք Մատթէոս արքեպ. Իզմիրլեանը, որ անմիջապէս Կ. Պօլսի պատրիարք ընտրուեց, իսկ 1908 թ. նոյեմբերի 1-ին Էջմիածնի Ազգային ժողովը կաթողիկոսական թեկնածուներ ընտրեց Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանին և Եղիշէ եպ. Դուրեանին, որոնցից առաջինը հաստատուեց կաթողիկոս և 1909 յունիսին ժամանեց Էջմիածին:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0422488

1. Հանգիւում, 600 տուն (ապառուած) . . . 30 կ.
2. Բառարան հայ կենսագրութեանց պրակ ա.
պատկերազարդ . . . 70 կ.
3. Խաչատուր Աբովեան (պատկերով) . . . 5 կ.
4. Հայ վաճառականութիւնը Ռուսիայում . . . 50 կ.
5. Նախապատմական կեանք (13 պատկերով) . . . 15 կ.
6. Ուրարտու և Հայերի Հայրենիքը (Քարտէզով) . . . 10 կ.
7. Միջոյն Նալբանդեան (պատկերով) . . . 10 կ.
8. Այրենաբան և բնութեցարան 10 կ.
9. Երգարան (85 երգ) 20 կ.
10. Շամիրամի Ուլունքը 5 կ.
11. Երկու Հէքիաթ 5 կ.
12. Համառօտ Հայոց պատմութիւն Գ. Թիպ. (պատ.) 50 կ.

Ա Ն Ս Ի Ա

1. Ռուս-Հայ Բառարան
2. Հայ-Ռուս Բառարան
3. Հայերէնի Բառարան
4. Բառարան Հայ կենսագրութեանց
5. Հայաստանի քարտէզ
6. Կովկասահայ մամուլը (տպում է «Բանասէրում»)։

Հասցէն՝ Тифлисъ, Панасевича ул. д № 1. Айку Теръ-Аствацатуряну կամ Tiflis (Caucase-Rusie) Rue Panasevitcha N 1 Aik Ter-Astwazatourian. կամ «Գոտտուն-բէրդ» գրափաճառանոց։

№№ 8, 9, 10, 11 գրքերի պահեստը գտնուում է հրատարակչի մօտ և Զ. Գրիգորեանցի գրախանութում։